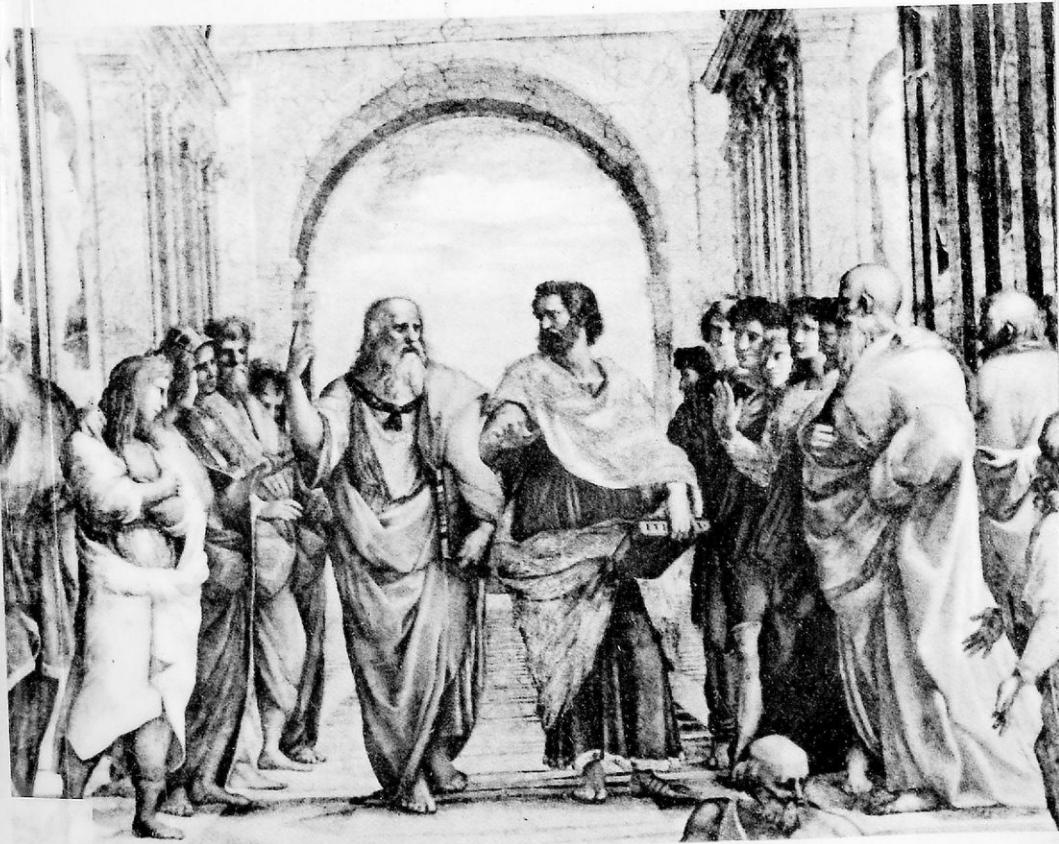

ΑΝΝΑΣ ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ – ΓΑΛΑΝΟΥ, δ.φ.
ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΑΛΑΤΖΟΓΛΟΥ – ΘΕΜΕΛΗ, δ.φ.
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Ν. ΡΟΥΣΣΟΥ, δ.φ.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

(Είσαγωγή στή Φιλοσοφία)

Γ' ΛΥΚΕΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΑΘΗΝΑ 1980
Ψηφιοποήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Κωνσταντίνου Μαριά
Ινστιτούτο Φιλοποίησης

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Μέ απόφαση της Έλληνικής Κυβερνήσεως τά διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, Γυμνασίου και Λυκείου τυπώνονται άπό τόν Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων και μοιράζονται ΔΩΡΕΑΝ.

17399

Διευκρίνηση γιά διδάσκοντες και διδασκομένους.

Τό βιβλίο αύτό διδάσκεται ύστερα άπό τό βιβλίο Ν. Σούλια, Λογική (και Στοιχεῖα Γενικῆς Μεθοδολογίας). Από τά κεφάλαια πού περιέχονται σ' αύτό διδάσκονται κατά προτεραιότητα: 'Η φιλοσοφία τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων (Ε. Ν. Ρούσσου) και Γνωσιολογία (Γ. Ἀλατζόγλου - Θέμελη).

ΑΝΝΑΣ ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ – ΓΑΛΑΝΟΥ, δ.φ.
ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΑΛΑΤΖΟΓΛΟΥ – ΘΕΜΕΛΗ δ.φ.
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Ν. ΡΟΥΣΣΟΥ, δ.φ.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

(Εισαγωγή στή Φιλοσοφία)

Γ' ΛΥΚΕΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ 1980

Michelangelo «Η Δημιουργία τοῦ Αδάμ» (λεπτομέρεια)

Α' ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I. ENNOIA KAI ANTIKEIMENO TΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Εισαγωγή. Ό ανθρωπος είναι τό όν πού έπιδιώκει νά γνωρίσει τή φύση τῶν πραγμάτων καί ἀναρωτιέται γιά τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του. Μέ αὐτή τή διπλή ἀναφορά (ἀντικειμενική γνώση-αύτοσυνείδηση) ό ἄνθρωπος οίκοδομεῖ τή ζωή του πάνω σέ ἔννοιες. Αύτή ή δραστηριότητα ἀνήκει στό πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Τό πνεῦμα είναι ἀναφορικό καί μορφοποιητικό· τίς ιδιότητές του ἐκδηλώνει μέ ποικίλους τρόπους, ὅπως ή ἐπιστήμη, ή θρησκεία, ή τέχνη, ή γλώσσα, ή φιλοσοφία.

Ό όρος. Ό όρος Φιλοσοφία σημαίνει: φιλία (ἀγάπη) γιά τή σοφία. «Σοφία» είναι ἔννοια διφορούμενη, δηλώνει τή θεωρητική γνώση, ἀλλά καί τήν ἀσκηση τῆς ἀρετῆς. Μέ τή σύνδεση τῶν δύο όρων καί τή διπλή σημασία τοῦ όρου «σοφία» ώς φιλόσοφος

νοείται αύτός που είναι θεωρητικό πνεῦμα και ήθική προσωπικότητα. Τήν έννοια αύτή τοῦ φιλοσόφου ένσάρκωσαν π.χ. ὁ Σωκράτης, ὁ Κάντ και οι σύγχρονοι χριστιανοί ύπαρξιακοί. Κατ' ἔξοχήν θεωρητικοί φιλόσοφοι ύπηρξαν οι πρώτοι "Ελληνες «φυσιολόγοι».

Η φιλοσοφία, ὅπως δείχνει τόσο ή ἐτυμολογία της ὅσο και ή ιστορική παρουσία της ὡς σήμερα, είναι κριτικός στοχασμός και διακρίνεται ἀπό τό σύνολο τῶν γνώσεων, ἀπό τήν πολυμάθεια και ἀπό τήν εἰδική μάθηση. Ο Ήράκλειτος ἔλεγε χαρακτηριστικά: «Ἡ πολυμάθεια δέ σοῦ μαθαίνει νά ἔχεις νοημοσύνη», και ἔψεγε γιά τοῦτο τὸν Πυθαγόρα και τὸν Ξενοφάνη. "Ομως και οι δύο αὐτοί προσφέρουν πραγματικά δείγματα φιλοσοφικῆς στάσεως: Κατά τήν παράδοση ὁ Πυθαγόρας πρώτος ὀνόμασε τὸν ἑαυτό του φιλόσοφο, ἀποφεύγοντας ἀπό μετριοφροσύνη τήν ἐπωνυμία «σοφός». Εξάλλου ὁ Ξενοφάνης δίδαξε ὅτι ὁ ἀνθρώπος δέν κατέχει τά πάντα ὡς δῶρα θεῶν ἀπό τή γέννησή του, ἀλλ' είναι ζητητής τοῦ καλύτερου μέσα στό χρόνο. "Ετσι, ξεπερνώντας τή μυθική θεώρηση τοῦ ἀνθρώπου ὁ φιλόσοφος αὐτός μᾶς ἔδωσε τήν πρώτη εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου, πού μέ τόν προσωπικό του ἀγώνα γίνεται οίκοδόμος τοῦ Πολιτισμοῦ και τής Ιστορίας. Ο Πλάτων, πού θεωροῦσε τήν ὄλότητα τής γνώσεως κτήμα μόνο τοῦ θεοῦ, δίδαξε ὅτι ὁ ἀνθρώπος είναι και πρέπει νά είναι φιλόσοφος, ζητητής και ἀγωνιστής τής ἀλήθειας: Ἡ ἀνεξέταστη ζωή δέν είναι ζωή πού μπορεῖ ἡ ἀξίζει νά ζει ὁ ἀνθρωπός, και ἀνδρεία είναι ἡ καρτερική, ἐπίμονη ἀναζήτηση τής ἀλήθειας.

Τόν ἀγωνιστικό χαρακτήρα τής φιλοσοφίας ἔδειξε ὁ Πλάτων μέ τριπλό τρόπο: ἐννοιολογικά μέ τόν ὄρισμό τοῦ φιλοσόφου ὡς ἀνθρώπου πού θέλει νά γεύεται κάθε γνώση· ποιητικά μέ τό συμβολισμό τοῦ ἔρωτα, ὡς τάσεως τοῦ πνεύματος πρός τή γνώση, και παραδειγματικά μέ τό πρόσωπο τοῦ Σωκράτη. Στόν «Ἴππια τόν μείζονα» ὁ Πλάτων παρουσιάζει τό Σωκράτη ὡς ἀντίθετο τῶν Σοφιστῶν και τῶν ρητόρων, ἀπό «δαιμόνια τύχη» παρακινούμενο νά ἐρευνᾶ συνεχῶς. Στήν «Ἀπολογίᾳ» ὁ Πλάτων ἐρμηνεύει τό χρησμό τοῦ μαντείου, πού χαρακτηρίζει τό Σωκράτη σοφότατο, μέ ἀναφορά στήν κριτική, ἐλεγκτική διάθεση τοῦ δασκάλου του, στή σωκρατική γνώση τής ἄγνοιας.

Γενικά στή φιλοσοφία ό ζητητικός χαρακτήρας φανερώνεται μέ τη σημασία των έρωτημάτων της, τήν προτεραιότητά τους άπεναντι στίς άπαντήσεις καί τή δυνατότητα τής μετατροπῆς κάθε άπαντήσεως σέ νέο έρωτημα. Έδω ή άληθεια δέν είναι μία καί τελειωτική.

Έρωτήματα τής Φιλοσοφίας. Ή εννοια τής Φιλοσοφίας θά γίνει σαφέστερη μέ το διαχωρισμό της άπο τήν είδική έπιστήμη: είναι όμως δυνατό νά έχουμε μιά πρώτη ένδειξη γιά τό εύρος τής Φιλοσοφίας μέ τήν παράθεση μερικών έρωτημάτων άπο έκεινα πού άναγράφονται στόν πίνακα τῶν θεμάτων της:

- Γιατί ύπάρχει κάτι καί όχι τίποτα;
- Τό Σύμπαν έχει ένότητα σκοποῦ ή είναι τυχαία συσσώρευση άτομων; Ή συνείδηση είναι μόνιμο μέρος τοῦ σύμπαντος ή προσωρινό έπεισόδιο πάνω σ' έναν προσωρινά ύπαρκτό πλανήτη; Τό καλό ή τό κακό έχουν σημασία μόνο γιά τόν ἄνθρωπο ή ύπάρχουν καθαυτά;
- Τί μπορῶ νά ξέρω; Τί πρέπει νά κάνω; Τί μπορῶ νά έλπιζω;
- Ο ἄνθρωπος είναι προσδιορισμένος η έλευθερος;
- Ποιές είναι οί λογικές προϋποθέσεις τής έπιστήμης καί ποιά ή λειτουργία τής τέχνης:

Έρευνητικά πεδία τής Φιλοσοφίας. Τρία είναι γενικά τά έρευνητικά πεδία τής Φιλοσοφίας: α) ο ἄνθρωπος, β) ο κόσμος, γ) ο Θεός.

α) **Ο ἄνθρωπος.** Τή Φιλοσοφία ένδιαφέρει ό ἄνθρωπος ώς δημιουργική συνείδηση (άξια), ώς Υπαρξη πού όλοκληρώνεται μέ τήν πνευματική καλλιέργεια.

β) **Ο κόσμος.** Η Φιλοσοφία είναι θεωρητική μελέτη τοῦ κόσμου, άναλυτική τής έμπειρίας μέ τήν όποια ό ἄνθρωπινος νοῦς σχετίζεται μέ τή φύση η μαρτυρεῖ γιά τήν υπαρξη τής φυσικῆς πραγματικότητας.

Η Φιλοσοφία στήν Έλλάδα ξεκίνησε ώς κοσμολογία. "Οπως τό παιδί διαμορφώνει πρώτα συνείδηση γιά τά γύρω του πράγματα κι ύστερα γνωρίζει τόν έσαυτό του, ό ἄνθρωπος έδω φιλοσόφησε γιά τό ἄμεσο δεδομένο τῶν αίσθήσεών του (τά «πρόχειρα άπο τά παράδοξα» κατά τόν Αριστοτέλη), καί ύστερα ἀνα-

Bartolomeo Suardi - Bramantino, Ό νεαρός Σφόρτσα μελετά Κικέρωνα.

ρωτήθηκε γιά τό κέντρο πού ἔθετε τό ἐρώτημα, δηλαδή γιά τό πνεῦμα του. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι οἱ πρῶτοι φιλόσοφοι εἶδαν, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Χάιντεγκερ, αὐτό πού ὀνόμασαν «Φύσιν» βασισμένοι σέ μιά θεμελιακή ποιητική καί στοχαστική ἐμπειρία τοῦ ὄντος: «Φύσις εἶναι ὁ ἐρχομός στό φῶς, τό γεγονός τῆς ἀναδύσεως ἀπό τό κρυμμένο». Ἡ περιορισμένη ἔννοια τῆς φύσεως στή Φυσική εἶναι μεταγενέστερη τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας.

γ) Ό Θεός. Τό έρωτημα γιά τό Θεό, ένω στή θρησκεία ἐκφράζεται μέ δόγματα, εἰκόνες καί σύμβολα καί καλλιεργεῖται μέ τήν πίστη, στή Φιλοσοφία ἀντιμετωπίζεται κυρίως μέ λογικές ἔννοιες.

Η Φιλοσοφία ώς προσωπικό πνευματικό ἄγώνισμα

Ἄπο ὅσα προηγήθηκαν ἔγινε φανερό ὅτι ἡ Φιλοσοφία δέν περιορίζεται σέ μιά ἀπό τίς πλευρές τοῦ ἐπιστητοῦ, δηλαδή σέ ἔναν εἰδικό χῶρο ἀντικειμένων, καί ὅτι γνώρισμά της εἶναι ὁ ἀδιάκοπος προβληματισμός.

Ἐπειδή ἡ Φιλοσοφία δέν εἶναι οὕτε πολυμάθεια οὕτε εἰδικὴ μάθηση, κάθε ὄρισμός της εἶναι πραγματικά περιορισμός· κανένας ὄρισμός δέν ἀποδείχνεται μοναδικός. Ὁ τρόπος μέ τόν ὅποιο ὄριζει κανείς τή Φιλοσοφία εἶναι κιόλας καθρέφτης τῆς προσωπικότητας, δηλαδή ἀποτελεῖ ἔκφραση προσωπικῆς στάσεως ἀπέναντι στή ζωή. Η Φιλοσοφία πραγματώνεται ώς ζωντανή σκέψη, ώς αὐτοδιάλογος καί ώς διάλογος μέ τούς ἄλλους ἀνθρώπους εἴτε ὥριμους εἴτε, γενικά, ἀνθρώπους μέ πνευματικές ἀνησυχίες. Καί στίς δύο αὐτές μορφές τοῦ διαλόγου δέν ἔχουν σημασία οὕτε οἱ ἀφετηρίες, ἀφού ὅποιοδήποτε ἔρωτημα εἶναι δυνατό ν' ἀποτελέσει ξεκίνημα τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, οὕτε οἱ αὐθεντίες, πάνω στίς ὅποιες θά βασίσουμε τίς ἀλήθειες πού ύποστηρίζουμε· αὐτές οἱ ἀλήθειες πρέπει νά ἔχουν κατακτηθεῖ μέ προσωπικό πνευματικό μόχθο. Τήν προσωπική ἐμπειρία τής Φιλοσοφίας δίδαξε ὁ Σωκράτης, πού συμβούλευε τούς μαθητές του νά μήν ύπακούουν ἀπλῶς στό δάσκαλο καί νά συμφωνοῦν μαζί του, ἀλλά νά συμφωνοῦν μέ τήν ἀλήθεια, δηλαδή νά ἀγωνίζονται νά γίνουν οἱ ἴδιοι μέτοχοί της.

Παράδειγμα αὐτῆς τής πραγματώσεως τής Φιλοσοφίας ἀποτελοῦν οἱ σχέσεις Πλάτωνα-Σωκράτη καί Ἀριστοτέλη-Πλάτωνα, ὅπου ἡ μαθητεία τοῦ πρώτου ἀπό τό κάθε ζεῦγος στό δεύτερο δέν ὑπῆρξε παθητική, ἀλλ' ἀφορμή κυοφορίας προσωπικῶν στοχασμῶν.

Ἡ Φιλοσοφία μέ τό νά εἶναι ούσιαστικά αὐτοσυνειδησία καί προσωπικός προσανατολισμός στόν κόσμο δέν εἶναι εἰδική μά-

θηση, άλλα καλλιέργεια τοῦ πνεύματος, γιά τοῦτο δέ μαθαίνεται ὅπως οἱ ἄλλες ἐννοιολογικές ἐκδηλώσεις τῆς συνειδήσεως. Ἡ φιλοσοφική δημιουργία εἶναι λοιπόν σέ κάθε περίπτωση: α) ἀγώνισμα, ὅπου οἱ ἰδέες τοῦ ἀνθρώπου εἶναι σέ δράση ἡ εἶναι ἡ δράση μέσα σέ ἰδέες πού ἵκανοποιοῦν ύψηλές θεωρητικές ἀνάγκες, καὶ β) μέθοδος μέ τήν ὅποια ὁ ἀνθρωπος ἀσκεῖ τό πνεῦμα του, ὥστε νά διατυπώσει κανόνες τοῦ λόγου καὶ νά βρεῖ προοπτικές κατά τό πέρασμά του μέσα στόν κόσμο.

Διαίρεση τῆς Ἰστορίας τῆς Φιλοσοφίας

Σύμφωνα μέ μιά διαίρεση, πού ἀφορᾶ κυρίως στήν ἑλληνική σκέψη καὶ τήν καταξιώνει, μιά καὶ ύπηρξε ἡ γεννήτρα τῆς Φιλοσοφίας, ἡ Ἰστορία τῆς Φιλοσοφίας διαιρεῖται σέ τρεῖς χιλιετίες: α) ἀπό τό 600 περίπου π.Χ. ὡς τό 500 περίπου μ.Χ., β) ἀπό τό 500 περίπου μ.Χ. ὡς τό 1500 περίπου, καὶ γ) ἀπό τό 1500 περίπου, περίδοδο πού διανύομε κι ἐμεῖς σήμερα.

Ἡ πρώτη χιλιετία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας ἀρχίζει μέ τό Θαλῆ καὶ τερματίζεται τό ἔτος 529, δηλαδή μέ τό κλείσιμο τῆς πλατωνικῆς Ἀκαδημίας ἀπό τόν αὐτοκράτορα Ἰουστινιανό. Μέ τό τελευταίο σύστημα τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας ἐργάζεται ὁ χριστιανός Αύγουστίνος, ὁ δημιουργός τῆς χριστιανικῆς Φιλοσοφίας τῆς Δύσεως. Ἔτσι ἡ χριστιανική Φιλοσοφία τῆς Δύσεως εἶναι βασικά ἑλληνοχριστιανική.

Στή δεύτερη χιλιετία, πού ὄνομάζουμε Βυζαντινή περίοδο, ἡ Ἑλληνική Φιλοσοφία ἔχει τή μορφή τῆς παραδόσεως.

Ἡ τρίτη χιλιετία, ἡ Μεταβυζαντινή, ἀρχίζει μέ τήν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπό τούς Τούρκους. Κατά τήν περίοδο αὐτή ἔντονη εἶναι ἡ μέριμνα γιά τή διάσωση τῶν φιλοσοφικῶν κειμένων. Πραγματοποιεῖται ἀναγέννηση τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας. Ἡ ἀναγέννηση ἀρχίζει μέ τό Θεόφιλο Κορυδαλλέα (1570-1646) καὶ συνεχίζεται μέ τούς Ἀλέξανδρο, Νικόλαο καὶ Κωνσταντίνο Μαυροκορδάτο, τόν Εὐγένιο Βούλγαρι, τόν Βενιαμίν Λέσβιο (1762-1824), τόν Κωνσταντίνο Κούμα (1777-1863) κ.ἄ.

Καὶ στήν τρίτη αὐτή περίοδο, πού, γενικότερα, κορυφώνεται

στά μεγάλα συστήματα τοῦ Καρτεσίου, τοῦ Κάντ, καὶ τοῦ Ἐγέλου, ἡ Ἑλληνική σκέψη εἶναι προσδιοριστική.

Σύμφωνα μέ μιά ἄλλη διαίρεση τῆς Ἰστορίας τῆς Φιλοσοφίας, ἡ ὅποια εἶναι περισσότερο γενική, καὶ τὴν ὅποια ἀκολουθοῦμε στό ἐπόμενο κεφάλαιο, ἔχομε τέσσερις περιόδους: τὴν ἀρχαία Φιλοσοφία, τὴν μεσαιωνική χριστιανική, τὴν νεώτερη καὶ τὴν σύγχρονη Φιλοσοφία.

Ίστορική ἐπισκόπηση τῆς Φιλοσοφίας

(Οἱ παρατηρήσεις τοῦ κεφαλαίου ἀποτελοῦν διδακτικό ύλικό, τὰ ἄλλα στοιχεῖα Πίνακα τῆς Ἰστορίας τῆς Φιλοσοφίας).

Ἀρχαία Φιλοσοφία (Από τὸ 600 περίπου π.Χ. ὥς τὸ 500 περίπου μ.Χ.).

Παρατηρήσεις: Ἡ Φιλοσοφία ξεκίνησε ὡς φιλοσοφία τῆς φύσεως (Προσωκρατική περίοδος). Μέ τό Σωκράτη ἔγινε ἀναζήτηση τῆς ὄρθης γνώσεως γιά τὴν ὄρθη κατεύθυνση τῆς πράξεως. Μέ τὸν Ἀριστοτέλη ἔγινε Ὁντολογία ἢ Μεταφυσική. Μέ τούς Στωικούς καὶ Ἐπικουρείους Ἡθική.

- Ἰωνες φυσιολόγοι - Πυθαγόρειοι - Ἐλεάτες - Ἀτομικοί.
- Σοφιστές - Σωκράτης - Σωκρατικοί - Πλάτων (καὶ Ἀκαδημία).
- Ἀριστοτέλης (καὶ Περιπατητικοί).
- Στωικοί - Ἐπικούρειοι - Σκεπτικοί.
- Νεοπλατωνικοί - Αύγουστίνος.

Φιλοσοφία τῶν Μέσων Χρόνων καὶ τῆς Ἀναγεννήσεως (Από τὸ 500 περίπου μ.Χ. ὥς τὸν 170 αἰ. μ.Χ.).

Παρατηρήσεις: Τό Μεσαίωνα ἡ Ἑλληνική φιλοσοφική παράδοση, κυρίως ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι δεσμευτική γιά τό φιλοσοφικό στοχασμό. Ἡ Φιλοσοφία ἔξαλλου ἀναλαμβάνει νά ύπερασπιστεῖ ἐπιστημονικά, καὶ ἔτσι νά ύπηρετήσει, τό χριστιανικό δόγμα. Τῆς Σχολαστικῆς Φιλοσοφίας βασικό πρόβλημα εἶναι τό πρόβλημα τῶν «καθόλου», δηλαδή τῶν γενικῶν ίδεῶν. Συγκρούονται στό σημεῖο αὐτό δυό ρεύματα: ὅ μεταφυσικός ρεαλισμός (κατά τὸν ὅποιο οἱ καθολικές ἔννοιες ἔχουν πραγματική ύπόσταση) καὶ ἡ ὄνοματοκρατία (ἡ ἀποψη σύμφωνα μέ τὴν ὅποια οἱ

γενικές έννοιες δέν έχουν άντικειμενική ύπόσταση, άλλ' είναι άπλα όνόματα).

Κατά τήν Ἀναγέννηση ἡ Φιλοσοφία ἀποδεσμεύεται ἀπό τή Θεολογία καὶ γίνεται κοσμική σοφία. Μέ τούς ἀνθρωπιστές ἀναβιώνει ἡ δόξα τοῦ ἀρχαίου πνεύματος καὶ ἀποκαθίσταται ἡ σημασία τοῦ προσωπικοῦ στοχασμοῦ ἀντίθετα στό θρησκευτικό φανατισμό.

- Χριστιανική Φιλοσοφία.
- Πατερική Φιλοσοφία καὶ Χριστιανικός Νεοπλατωνισμός.
- "Αραβες Φιλόσοφοι (Ἀβικένας, Ἀβερρόης).
- Σχολαστική Φιλοσοφία (Ἀβελάρδος, Θωμᾶς, ὁ Ἀκινάτης).
- Ἰταλική Ἀναγέννηση (Τζορντάνο Μπροῦνο) καὶ Ἀνθρωπιστές (Μονταίν, Budé, Ἐρασμος).

Νεώτερη Φιλοσοφία 17ος, 18ος, 19ος αι.)

Παρατηρήσεις: α) 17ος καὶ 18ος αι. Ὁ Καρτέσιος είναι ὁ ἀρχηγός τῆς πνευματικῆς ἐπαναστάσεως τῶν νεώτερων χρόνων. Ὁ φιλοσοφικός προβληματισμός μεταφέρεται μέ τόν Καρτέσιο ἀπό τό πεδίο τῆς ὄντολογίας στό χώρο τῆς γνώσεως καὶ τῆς μεθόδου πού ὀδηγεῖ στήν κατάκτησή της. Ἀπό τή μεθοδική χρήση τῆς Λογικῆς τό πνεῦμα ὀδηγεῖται στή Μεταφυσική. Τό γνωσιοθεωρητικό ὅμως πρόβλημα γίνεται κατόπιν πεδίο συγκρουόμενων ρευμάτων, ὅπως τῶν ὀρθολογιστῶν - δογματικῶν καὶ τῶν ἐμπειρικῶν, τῶν αἰσθησιοκρατῶν κτλ. Ἡ σύγκρουση εἶχε ὡς συνέπεια τό ξέσπασμα κρίσεως στούς κόλπους τῆς Φιλοσοφίας.

Ο Κάντ τέμνει ἀκριβῶς στή μέση ὀδό ἀνάμεσα στόν ὀρθολογισμό καὶ τόν ἐμπειρισμό, τήν ὀδό τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας. Μέ τόν καντιανό κριτικισμό γίνεται στή Φιλοσοφία μιά «κοπερνίκεια» ἐπανάσταση (ὅπως λέει ὁ Ἰδιος ὁ Κάντ). Γύρω ἀπό τήν αὐτενεργό συνείδηση στρέφεται τώρα ὁ κόσμος, ὅπως στή θεωρία τοῦ Κοπερνικου γύρω ἀπό τόν ἥλιο κινεῖται ἡ γῆ.

β) Ὁ 19ος αι. είναι ὁ αἰώνας τῆς μεγάλης προόδου τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Ὁ ἀνθρωπος θεωρεῖται προϊόν τῆς φύσεως ἀδύναμο ν' ἀλλάξει τήν τύχη του ἐξαιτίας κληρονομικῶν καταβολῶν. Ἀπό τήν πίστη αὐτή ξεκινᾶ ὁ θετικισμός τοῦ Κόντ. Βασικές ἀρχές, πού προσδιορίζουν τήν ἐποχή αὐτή, είναι ἡ ἑτεραρχία (ντε-

τερμινισμός) καί ο ἐπιστημονισμός. Ὁ ἐπιστημονισμός δέχεται ὅτι ἀρκεῖ νά ύποτεθεῖ ὄρισμένη ποσότητα ἐνέργειας, δυνάμεως καί ὑλῆς, καί τότε ὅλα τά φαινόμενα (φυσικοχημικά, Ψυχολογικά) είναι δυνατό νά ἐρμηνευθοῦν. Ὁ ἐπιστημονικός ύλισμός καί ο ὁρθολογισμός, πού θεμελιώνουν τήν ἀντιμεταφυσική θεώρηση τῆς πραγματικότητας, βρῆκαν ἀντίπαλες ὄρισμένες διδασκαλίες, ὅπως τή θεωρία τῆς ἡθικῆς δράσεως (Πουανκαρέ), τόν πραγματισμό (Τζαίμης), τή φιλοσοφία τῆς διαισθήσεως (Μπερξόν).

Τά σημαντικότερα φιλοσοφικά ρεύματα τοῦ 19ου αἰ. ξεκινοῦν:

a) ἀπό τόν **Κάντ**: οἱ **Μετακαντιανοί** ἐπιχειροῦν νά ξεπεράσουν τήν ἀνάλυση τοῦ Κάντ καί συγκροτοῦν θεωρίες τοῦ ἀπολύτου (Φίχτε, Σέλλιγκ, "Ἐγελος"); οἱ **Νεοκαντιανοί** ἀντίθετα στή μεταφυσική τῶν Μετακαντιανῶν ξαναγυρνοῦν στόν Κάντ καί διατυπώνουν θεωρίες τῆς γνώσεως καί τῆς λογικῆς.

b) ἀπό τόν **Ἐγελο**, ἀπό τόν ὅποιο ὅμως παίρνουν ἡ τή μέθοδο (Φόυερμπαχ) ἡ ἀντικαθιστοῦν τήν ίδέα τοῦ ἀπόλυτου πνεύματος τοῦ Ἐγέλου μέ τήν ίδέα τοῦ ἀνθρώπου ώς πραγματικοῦ ὑποκειμένου τῆς ἱστορίας (Μάρξ). Ἀντίδραση στό ἀφηρημένο πνεύμα τοῦ Ἐγέλου είναι ἡ Φιλοσοφία τοῦ Κίρκεγκωρ.

- Καρτεσιανή φιλοσοφία (Καρτέσιος, Λάιμπνιτς, Σπινόζα, Μαλεμπράνς).
- Ἐμπειρισμός (Λώκ, Χιούμ) - Κριτικισμός (Κάντ).
- Θετικισμός (Κόντ).
- Ἰδεαλισμός (ὑποκειμενικός: Φίχτε, ἀντικειμενικός: Σέλλιγκ, διαλεκτικός ιδεαλισμός: "Ἐγελος, διαλεκτικός ύλισμός: Μάρξ).
- Νεοκαντιανισμός (Σχολές Μαρβούργου, Βάδης).
- Ἐξελιξιοκρατία (Σπένσερ) - Ὁφελιμισμός (Μίλλ) - Πραγματισμός (Τζαίμης).
- Φιλοσοφία τῆς διαισθήσεως (Μπερξόν).
- Φιλοσοφία τῆς ζωῆς (Νίτσε, Ντίλταϋ).

Σύγχρονη έποχή.

Παρατηρήσεις: Άντιθεση στήν άφηρημένη όρθιολογική σκέψη άποτελούν οι φιλοσοφίες τοῦ ύπαρξισμοῦ, τῶν ὁποίων πρόδρομοι είναι ο Νίτσε καὶ ο Κίρκεγκωρ. Οἱ φιλοσοφίες αὐτές ἔχουν ως ἀντικείμενο ή τήν κατανόηση τοῦ ἀνθρώπου ώς συγκεκριμένης ύπαρξεως μέσα στὸν κόσμο καὶ τήν ιστορία η τὸ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου μὲ ὅλη τήν τραγικότητά του (Χάιντεγκερ, Σάρτρ). Γενικά διακρίνυμε δύο τάσεις: τό χριστιανικό ύπαρξισμό (Γιάσπερς, Μαρσέλ) καὶ τόν ἀθεϊκό ύπαρξισμό (Σάρτρ, Μερλώ-Ποντύ). "Άλλο ρεῦμα, πού τή μέθοδο του χρησιμοποιοῦν όρισμένοι ύπαρξιακοί φιλόσοφοι, εἶναι ή Φαινομενολογία, ή όποιαδιδάσκει τήν ἐπιστροφή στό συγκεκριμένο, σέ μιά πρωταρχική ἐνόραση τῶν πραγμάτων. Ως μέθοδος τῆς γνώσεως ή Φαινομενολογία χρησιμοποιεῖται σέ πολλούς τομεῖς τοῦ πνεύματος. Τό συγκεκριμένο ἔξαλλου, ως πολιτική καὶ κοινωνική πράξη καὶ ή κριτική στάση πού σκοπεύει στήν ἀλλαγή τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν εἶναι ο σκοπός όρισμένων φιλοσόφων, ὅπως αὐτοί πού ἀποτελοῦν τή λεγόμενη Σχολή τῆς Φραγκφούρτης. Στήν περιοχή τῆς Λογικῆς κινεῖται ο σύγχρονος ἐμπειρισμός μὲ ἔρευνες θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν καὶ ἔρευνες γλωσσικῆς ἀναλύσεως.

- Ύπαρξισμός (Χάιντεγκερ, Σάρτρ, Μερλώ-Ποντύ, Γιάσπερς, Μαρσέλ).
- Φαινομενολογία (Χούσσερλ, Χάρτμαν, Σέλερ).
- Περσοναλισμός (Μουνιέ).
- Νεοθωμισμός (Μαριταίν).
- Σχολή τῆς Φραγκφούρτης (Μαρκούζε, Χορκχάιμερ, Αντόρνο, Χάμπερμας).
- Σύγχρονος ἐμπειρισμός (λογικός θετικισμός, νεοθετικισμός, ἀναλυτική Φιλοσοφία: Ράσσελ, Πόππερ, Λόρεντς, Στεγκμύλλερ, "Άλμπερτ, Κάρναπ, Ράιχενμπαχ, Βίττγκενστάιν).

Κλάδοι τής Φιλοσοφίας

Από τήν άρχαιότητα άκομη ή Φιλοσοφία διαιρέθηκε σε κλάδους, στούς όποιους άντιστοιχούν διάφορα προβλήματά της. Καὶ οἱ κλάδοι τῆς Φιλοσοφίας, ἐφόσον ἡ Φιλοσοφία μεταβάλλεται σύμφωνα μὲ τή ζωή, διαφοροποιούνται ώς πρός τό περιεχόμενό τους. Οἱ κυριότεροι κλάδοι, πού πραγματώ:ουν ὁ καθένας ἔνα εἶδος τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, εἰναι:

1. Η Ὀντολογία: Θεώρηση τοῦ ὄντος καθ' ἑαυτό. Η ὀντολογία διακρίνεται ἀπό τήν ἀνθρωπολογία, πού εἶναι ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου. Η ὀντολογία θεωρήθηκε: ἀνάλυση τῆς πηγῆς πού κάνει ὅλα τά πράγματα καὶ τό ἀνθρώπινο πνεῦμα νά εἶναι (Πλάτων), ἀνάλυση ἐκείνου πού μᾶς ἀποκαλύπτει ὅλα τά ἀντικείμενα τοῦ κόσμου, δηλαδή τοῦ Θεοῦ (Σπινόζα), τῆς Ἰστορίας ("Εγελος"), ἀνάλυση τοῦ γεγονότος τῆς ὑπάρξεως τό όποιο συντελεῖται σέ κάθε ἀνθρωπο (Χάιντεγκερ).

2. Η Γνωσιολογία: Θεώρηση τοῦ γεγονότος, τῶν πηγῶν, τῶν ὁρίων καὶ τῶν μορφῶν τῆς γνώσεως.

Ἐπιστημολογία: Θεώρηση τῶν προϋποθέσεων τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως.

3. Η Ἡθική: "Ἐρευνα τῶν σκοπῶν τῆς ζωῆς καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς πράξεως.

4. Η Αισθητική καὶ ἡ Φιλοσοφία τῆς τέχνης: Θεωρητική ἐπιστήμη τῆς τέχνης, τῆς αἰσθητικῆς δημιουργίας, τῆς οὐσίας τοῦ ὡραίου καὶ τῆς αἰσθητικῆς ἀντιλήψεως ἢ συγκινήσεως ἀπό τά ἔργα τῆς τέχνης.

5. Η Φιλοσοφία τῆς Ἰστορίας: "Ἐρευνα τοῦ νοήματος τῆς Ἰστορίας.

6. Η Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας: Ἐρμηνεία τῆς οὐσίας τῆς θρησκείας καὶ τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας.

2. ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

A'. Η εννοια τῆς Ἐπιστήμης

‘Από τὴν ἔμφυτη ἀνησυχία καὶ τὴν ἰκανότητα τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου νά ἐφευρίσκει ὑποθέσεις, γιά νά ἐρμηνεύσει τὸν κόσμο μ’ ἔνα σύστημα ἐννοιῶν (ν’ ἀντικαθιστᾶ δηλαδή τὴν ἐμπειρική πολλαπλότητα μὲ τῇ λογικῇ ἐνοποίηση) καὶ νά τὸν μεταμορφώνει πρακτικά, γεννήθηκε ἡ Ἐπιστήμη, πού ἀντικατέστησε ἔτσι τῇ μαγείᾳ, τῷ μύθῳ καὶ τὴν πρώτη τεχνική. Η Φιλοσοφία καὶ ἡ Ἐπιστήμη ἔχουν κοινούς τούς ὅρους τῆς γνώσεως: α) τὴν ὑπαρξη γνωστικοῦ ὑποκειμένου, β) τὴν ὑπαρξη ἀντικειμένου τῆς γνώσεως καὶ γ) ὄρισμένες λογικές ἐννοιες.

Στήν ἀρχαιότητα, στὸ Μεσαίωνα καὶ στή νεώτερη ἐποχή ὡς τὸ 170 αἰώνα δέν εἶχε χωριστεῖ ἡ Φιλοσοφία ἀπό τὴν Ἐπιστήμη. Μεταφυσική καὶ ἐπιστήμη ταυτίζονται στὸν Πλάτωνα. ‘Ο Ἀριστοτέλης διδάσκει ὅτι δίχως τῇ γνώσῃ τῶν γενικῶν ἀρχῶν δέν ἔχουμε ἐπιστήμη. Ο Καρτέσιος θεωρεῖ τῇ Φιλοσοφία ὀλόκληρη ὡς δένδρο, πού ρίζες του είναι ἡ μεταφυσική, κορμός ἡ φυσική καὶ κλαδιά ἡ μηχανική, ἡ ιατρική καὶ ἡ ἡθική. Ο Λάιμπνιτς καὶ ὁ Σπινόζα δέν κάνουν διάκριση μεταξύ μεταφυσικῆς καὶ ἐπιστήμης.

Τή βάση γιά τό χωρισμό τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν τῆς ἐρευνητικῆς δραστηριότητας τοῦ πνεύματος ἔθεσε τό 180 αἰώνα ὁ Χρ. Ἰωάννης Βόλφ. ‘Ο Κόντ ἐξάλλου ἔδειξε ὅτι τρίτο στάδιο τῆς ιστορικῆς προόδου τοῦ ἀνθρώπου είναι τό στάδιο τῆς εἰδικῆς ἐπιστήμης, ὅπου ἡ γνωστή ἐνέργεια στηρίζεται στό πείραμα καὶ στήν παρατήρηση. Ή ἐπιστήμη ἔγινε ιστορικά ἀνεξάρτητη ἀπό τή Φιλοσοφία ἀπό τότε πού φάνηκε ὅτι ἀνταποκρίνεται σέ διαφορετικές πνευματικές ἀνάγκες ἀπ’ ὅ,τι ἡ Φιλοσοφία, ἀπό τότε δηλαδή πού ἔγινε φανερό ὅτι ἡ διαφορά ἔγκειται σέ τρία κυρίως σημεῖα: α) στό εἶδος τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσεως, β) στήν κατεύθυνση καὶ γ) στή μέθοδο.

B'. Ἐπιστήμη καὶ Φιλοσοφία. Διαφορές

‘Ενω ἀντικείμενο τῆς Φιλοσοφίας είναι, μποροῦμε νά ποῦμε, τό Εἶναι γενικά, τό ὅλο τῆς πραγματικότητας ἢ κάθε ίδεα πού τό

πνεῦμα θέτει ώς πρόβλημα (π.χ. οἱ ἔσχατοι σκοποί τῆς ζωῆς, ἡ ἐσωτερική διάσταση τῶν φαινομένων, οἱ πηγές τῆς γνώσεως), ἢ ώς ἕνα «γιατί» (γιά τή Φιλοσοφία δέν ύπάρχει αὐτονόητο), ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης εἶναι συγκεκριμένα φαινόμενα, πράγματα ἢ κατηγορίες πραγμάτων, ὅρισμένη περιοχή γεγονότων, τά όποια ἐπιδέχονται διυποκειμενική θεώρηση· εἶναι δηλαδή δυνατό νά παρατηρηθοῦν ὅχι μόνο ἀπό ἕναν ἀλλ' ἀπό πολλούς παρατηρητές, νά ἀναλυθοῦν, νά συνδεθοῦν μέ τούς νόμους τῆς νοήσεως καί νά μετρηθοῦν.

Τό ἀντικείμενο συνιστᾶ τό εἰδητικό γνώρισμα κάθε ἐπιστήμης. "Ετσι π.χ. ἀντικείμενο τῆς Φυσικῆς εἶναι τά φυσικά φαινόμενα. Ἡ Φυσική, μέ βάση τήν ίδεα ὅτι ἡ ὑπαρξη τοῦ κόσμου εἶναι ἕνα δεδομένο καί ξεκινώντας ἀπό ὅρισμένα ἀξιώματα, προσπαθεῖ νά ἐρμηνεύσει τά ἐπί μέρους φυσικά πράγματα, ζητεῖ νά «δώσει λόγο γι' αὐτά», νά «σώσει», ὅπως ἔλεγε ὁ Πλάτων, τά «φαινόμενα», δηλαδή νά συλλάβει τά γενικά τους χαρακτηριστικά, τίς λογικές τους ἀρχές καί σχέσεις. Τῆς Φιλολογίας ἀντικείμενο εἶναι ὁ γραπτός λόγος καί οἱ ἐπιγραφές· τῆς Ἀρχαιολογίας τά μνημεῖα, δηλαδή τά ἔργα πού κατασκεύασαν οἱ ἄνθρωποι σέ περασμένες ἐποχές. Γεγονότα ἔξαλλου εἶναι τά ἀντικείμενα τῶν Ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου, τῶν ἐπιστημῶν πού ἐξετάζουν τήν ίδιαίτερη συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου ώς γεγονός, δηλαδή τῆς Ἰστορίας, Ψυχολογίας, Κοινωνιολογίας, Ἀνθρωπογεωγραφίας, Πολιτικῆς Οἰκονομίας. Τά γεγονότα στή χρονική τους ἐκτύλιξη, ὅπως δίνονται ἀπό μαρτυρίες, ἀφηγήσεις (κείμενα) ἢ στά μνημεῖα τοῦ παρελθόντος, καί ὁ συσχετισμός τους ἐνδιαφέρουν τήν Ἰστορία. Τά κοινωνικά γεγονότα (θεσμοί, ἔθιμα, συλλογικές πεποιθήσεις) ἐνδιαφέρουν τήν Κοινωνιολογία· τά ψυχικά (αἰσθήματα, συναισθήματα βουλήσεις κτλ.) τήν Ψυχολογία.

"Οταν ἡ συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου μελετᾶται ὅχι ώς γεγονός, ἀλλ' ώς πρόβλημα, π.χ. ἀπό ἡθική ἀποψη, τότε τή θέση τῆς εἰδικῆς ἐπιστήμης παίρνει ἡ Φιλοσοφία. "Ετσι, ὅταν ἡ Ἰστορία ἐνδιαφέρει τό μελετητή ώς πρός τό νόημά της, γίνεται Φιλοσοφία τῆς Ἰστορίας. "Οταν τά ψυχικά γεγονότα ἐρευνῶνται ώς νόηματα ἀνεξάρτητα ἀπό τήν τυπικότητα, τή χρονικότητα καί τήν

άτομικότητά τους, άπό άντικείμενα τής Ψυχολογίας γίνονται άντικείμενα τής Φιλοσοφίας. Η Ψυχολογία άναζητεί τήν κανονικότητα τής σκέψεως, έρευνά τή σκέψη ώς ψυχική λειτουργία και τήν άνάγει στή διάνοια: ή Φιλοσοφία άντιμετωπίζει τό πρόβλημα τής άξιας τής σκέψεως. Στήν Ψυχολογία όθαυμασμός π.χ. είναι ψυχική κατάσταση στή Φιλοσοφία θεωρεῖται προϋπόθεση τής γνώσεως, άπορητική δηλαδή στάση τού πνεύματος, πού ζητεί νά κατακτήσει κάτι λογικά («φιλοσοφικόν πάθος», κατά τόν Πλάτωνα), άλλα και ίντολογικό γνώρισμα τής ύπαρξεως. Μέ μυθολογική γλώσσα παρατηρεί ο Πλάτων ότι σωστά ή Ίρις, πού φέρνει τά μηνύματα τών θεών (τή γνώση), θεωρήθηκε κόρη τού Θαύμαντος. Ο νεοσωκρατικός σύγχρονος φιλόσοφος Γκαμπριέλ Μαρσέλ ύποστηρίζει ότι «ή υπαρξη είναι άδιαχώριστη άπό τήν έκπληξη».

Όλες οι παραπάνω έπιστημες λέγονται είδικες, γιατί χωρίζουν ένα είδος άντικειμένου μέ σκοπό γνωστικό. Χαρακτηριστικά αύτών τών έπιστημών είναι: α) ότι τά είδικά άντικειμενά τους είναι δοσμένα είτε άπό τή φυσική έμπειρία είτε άπό τήν ψυχική έμπειρία, β) ότι βασίζονται σέ «ύποθέσεις», και ίσχύουν σ' αύτές νόμοι, όπως ό νόμος τής αίτιας και τού άποτελέσματος, και γ) ότι ώς «διδακτικό ύλικό» τό άντικειμενό τους άναπτύσσεται άδιάλειπτα και άπλωνται σέ καινούριους κλάδους.

Προϋπόθεση τών έπιστημών είναι ή λογική. Άκομη και ίννοιες όπως τό τυχαίο, τό συμπτωματικό, τό «μή όριστικό», άνήκουν στό χώρο τής λογικής τών έπιστημών. Τό τυχαίο π.χ. ή σύγχρονη Φυσική προσπαθεί νά τό συλλάβει, νά τό προσδιορίσει έντασσοντάς το σ' ένα εύρυτερο πλαίσιο, τή λογική τών πιθανοτήτων.

Η άλήθεια τής Επιστήμης είναι λογική-τυπική και έμπειρική. Είναι δηλαδή ή έπιστήμη σύστημα κρίσεων πού προκύπτουν συμπερασματικά άπό όρισμένα άξιώματα, άνεξάρτητα άπ' ό, τι συμβαίνει: έξαλλου οι θέσεις της έπιδέχονται. έπαληθεύσεις ή διαψεύσεις, πειραματικό έλεγχο, έπικυρώσεις μέ τήν έπιτυχία.

Η έπιστήμη ξεκινά άπό έννοιες ή προτάσεις («ύποθέσεις»), όπου ή άλήθεια θεωρεῖται αύταπόδεικτη: ο φυσικός π.χ. χρησιμοποιεί τήν έννοια τής δυνάμεως, ο βιολόγος τής σκοπιμότητας

«Τό παιδί είναι άνοικτό σ' ὅ, τι τοῦ φέρνει ἡ ζωή, αἰσθάνεται, βλέπει κι ἔρωτα γιά τά πράγματα» (Karl Jaspers).

κατά τήν κοινή ἐκδοχήν, χωρίς νά τίς ἐξετάζουν, καί, ἀκολουθώντας ὄρισμένη μεθοδική πορεία, προχωροῦν στήν ἀνακάλυψη νέων προτάσεων, στή συναρμολόγηση σέ σύστημα τῶν στοιχείων πού ἀνακαλύπτουν.

‘Ως σύστημα κρίσεων, ὅπου χρησιμοποιεῖται αύστηρή γλώσσα καὶ ὄρισμένη μέθοδος, ἡ ἐπιστήμη ἔχει ἀντικειμενικό κύρος (π.χ. τά Μαθηματικά ἰσχύουν ἀνεξάρτητα ἀπό ἐκείνους πού τά γνωρίζουν) καὶ εἶναι διαδόσιμη ἡ διδακτή.

‘Η ἀλήθεια τῆς Φιλοσοφίας. Η ἀλήθεια τῆς Φιλοσοφίας δέν εἶναι μία, ὅπως καὶ τό ἀντικείμενό της δέν εἶναι ἕνα ἐπί μέρους, ἀλλά τό ὅλο, γι’ αὐτό καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἴδιου ἐπιμέρους δέν ἰσχύει ἐδῶ γενικά γιά ὅλους, ὅπως ἰσχύει ἡ ἐρμηνεία τῶν ἀντικειμένων τῆς ἐπιστήμης. Οἱ ἀλήθειες δηλαδή τῆς Φιλοσοφίας, τά νοήματά της δέν ἐπιβάλλονται, ὅπως π.χ. οἱ νόμοι τῆς Φυσικῆς. Η ἀλήθεια ἐδῶ κρίνεται ἀνάλογα μέ τίς προϋποθέσεις πού ἡ ἴδια ἡ Φιλοσοφία, τό ἑκάστοτε σύστημα θέτει. Αὐτό σημαίνει ὅτι κάθε σύστημα ἔχει μιάν αὐτάρκεια πού τό κάνει νά συγγενεύει μέ τό καλλιτέχνημα. “Ἐτσι ἡ ἀλήθεια ἔχει καὶ μιά βιωματική ἄποψη, εἶναι ἀπόλυτη γι’ αὐτόν πού τή ζεῖ μέ ὅλο τό Εἶναι του, ὅπως καὶ ἡ ἀξία ἐνός ἔργου τέχνης ἰσχύει ἀπόλυτα γιά τόν ἴδιο τόν καλλιτέχνην δημιουργό της. Η ἀλήθεια ἔξαλλου καὶ ἡ ἀξία της στή Φιλοσοφία μᾶλλον δείχνονται παρά ἀποδείχνονται.

Στή Φιλοσοφία δέν ἔχει κύρος μόνο ἡ λογική, ἡ τουλάχιστον αὐτή ἰσχύει ώς πρωταρχή (ὅπως καὶ στήν ἐπιστήμη) στήν ὄρθολογική Φιλοσοφία, πού εἶναι ὅμως μόνο μιά μορφή τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Μέ τή Φιλοσοφία γίνεται φανερό ὅτι τό κριτήριο τῆς λογικῆς τῆς συγκεκριμένης ἐπιστήμης δέν εἶναι καὶ κρίτηριο τῆς λογικότητας γενικά. Οἱ ἀρχές π.χ. τῆς ἀποφευκτέας ἀντιφάσεως καὶ τῆς ἐπιβεβαιώσεως τῆς εἰδικῆς ἐπιστήμης δέν ἰσχύουν ὅπωσδήποτε καὶ γιά τή Φιλοσοφία. Η Φιλοσοφία δέν ξεκινᾶ ἀπό ἀξιώματα, ἀλλά εἶναι δυνατό νά προχωρήσει καὶ πέρα ἀπό κάθε ὑπόθεση, ὡς τό «ἀνυπόθετον» (Πλάτων). Η Φιλοσοφία δέχεται καὶ αὐτό πού δέν ἀνάγεται στή λογική, τό παράλογο, ώς «ὑπέρ-λογον» ἡ ἔξωλογικό.

“Ἐτσι, ἐνῶ ὁ Σπινόζα π.χ. ἀναρωτιέται «σέ ποιό βωμό θά μποροῦσε νά προσευχηθεῖ ἐκείνος πού ἔξευτελίζει τή μεγαλειότητα τοῦ λόγου», ὁ Κίρκεγκωρ, ὁ Μπερξόν, ὁ Νίτσε, οἱ φιλόσοφοι τοῦ ὑπαρξισμοῦ κ.ἄ. δέν ταυτίζουν τήν ἀλήθεια μέ τή λογική. Η Φιλοσοφία καταφεύγει συχνά καὶ στή φαντασία, χρησιμοποιεῖ

τό μύθο γιά νά παραστήσει έποπτικά καί συμβολικά τά νοήματά της, άντλει άπό τό συναίσθημα ή βασίζεται καί στήν έμπειρια. Στήν Άγγλια μάλιστα άπό τόν Λόκ καί τόν Χιούμ έπικράτησε ή γνώμη ότι σκοπός τής Φιλοσοφίας είναι ή έφαρμογή τής έμπειρικής Ψυχολογίας πάνω στά γνωστικά καί ήθικά προβλήματα.

Από τά παραπάνω συνάγεται καί ό λόγος γιά τόν όποιο τά φιλοσοφικά συστήματα, έκτος άπό τήν περίπτωση όρισμένων όπαδων τους (Σχολές, «έξηγηται» κτλ.), δέν έχουν οίκουμενικότητα. Ισχύουν μάλιστα περισσότερο ώς πρός ό,τι άρνοῦνται παρά ώς πρός ό,τι παραδέχονται. Τά δογματικά συστήματα, όπου όλα έχηγούνται μέ γενικά σχήματα, όπου άπλωνεται ή σκέψη πάνω στήν κλίνη τοῦ Προκρούστη, δέν μποροῦν νά ίκανοποιήσουν τό κριτικό πνεύμα τοῦ ἀνθρώπου. Ή φιλοσοφική σκέψη είναι διαλεκτική στήν ύφή της. Τά φιλοσοφικά συστήματα είναι γιά τούτο συνεχής διάλογος ἐνώ ή Φιλοσοφία ή Ἰδια, πού δέν όλοκληρωθηκε ποτέ, παραμενει όδύσσεια πνευματική.

Γ' Φιλοσοφία καί Ἐπιστήμη. Σχέσεις

1. Η Φιλοσοφία μελετά ή Ἰδια τόν έαυτό της, είναι «αύτή καθ' αύτήν θεωρητική». Όταν μία εἰδική ἐπιστήμη ζητεῖ νά γνωρίσει τή φύση τής γνώσεως της, νά άποδείξει τό λόγο τής ύπαρξεώς της, ή όταν έρευνά καί ζητεῖ νά θεμελιώσει κριτικά τίς γενικές ἀρχές πού χρησιμοποιεῖ καί τόν ἰδιαίτερο τρόπο, μέ τόν όποιο πλησιάζει τό ἀντικείμενό της, λέμε ότι ή ἐπιστήμη αύτή έχει τή φιλοσοφία της ή ότι ή ἐπιστημονική συνείδηση, ἀναλαμβάνοντας καθοδηγητικό ρόλο, γίνεται φιλοσοφική συνείδηση.

Εἰδικότερα ώς πρός τό πρόβλημα τῶν ἀρχῶν είναι γεγονός ότι ή ἐπιστήμη συναντᾶ τή Φιλοσοφία: πρώτη ὕλη, πρώτα στοιχεῖα, πρώτη δύναμη, σχέση νόμων καί ἀριθμῶν είναι προβλήματα κοινά στή φυσική ἐπιστήμη καί στή Φιλοσοφία.

Τό κύρος ἐξάλλου τῶν γνώσεων τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν, ό σκοπός τους καί ή σημασία τῶν πρακτικῶν έφαρμογῶν τους ἀνήκουν στά προβλήματα τής Φιλοσοφίας. Ή Φιλοσοφία δηλαδή δέ σταματᾶ ἔκει όπου φτάνει ή εἰδική ἐπιστήμη, ἀλλά γίνεται ἐπο-

πτεύουσα ἀρχή τῆς ἐπιστήμης. Στά ὅρια τῆς εἰδικῆς ἐπιστήμης ἀρχίζει ἐντονότερος καὶ οὐσιαστικότερος προβληματισμός. Ἡ εἰδική ἐπιστήμη εἶναι ἐλεύθερη ἀπό κάθε ἀξιολόγηση. Στή γνωστική της ἐνέργεια ἀναστέλλεται ἡ ἀξιολογική δραστηριότητα τοῦ πνεύματος. Ἡ Φιλοσοφία δέν εἶναι μόνο γνώση, ἀλλά στοχασμός πάνω στίς γνώσεις μέ τή δημιουργία σκοπῶν. Ἡ φιλοσοφία ἐνδιαφέρεται καὶ γιά τή βούληση τοῦ ἀνθρώπου, ἔρμηνεύει τά διάφορα θρησκεύματα, τά πολιτικά συστήματα κτλ.

Ἐτσι ἡ Φιλοσοφία ἀποτελεῖ τήν προϋπόθεση τῶν ἐπιστημῶν, ἀλλά καὶ προχωρεῖ πέρα ἀπό τίς ἐπιστήμες στήν προσπάθειά της νά συλλάβει τό νόημα τοῦ κόσμου στό σύνολό του. Αύτό δηλαδή τό τελευταῖο δέν ἰσχύει μόνο ἴστορικά, (ὅπως ἥθελε ὁ Ἔγελος, ὁ ὅποιος ἔλεγε ὅτι ἡ Φιλοσοφία εἶναι ἡ γλαύκα τῆς Ἀθηνᾶς πού ἔρχεται τό σούρουπο), ἀλλά καὶ οὐσιαστικά.

2. Ἡ ἕδια ἐξάλλου ἡ Φιλοσοφία, γιά νά μήν εἶναι μύθος, ἄστοχος καὶ ἄβαθος στοχασμός, ὄφείλει κάθε φορά νά ἐνημερώνεται σχετικά μέ τίς κατακτήσεις τῶν ἐπιστημῶν στά διάφορα πεδία τοῦ ἐπιστητοῦ καὶ τή μέθοδό τους. «Τό φιλοσοφεῖν», λέει ὁ Γιάσπερς, «πού δέν εἶναι βέβαια ὀνειροπόληση, μά ζήτηση τῆς ἀλήθειας, πρέπει νά υίοθετεί τήν ἐπιστημονική στάση τοῦ πνεύματος ἢ τόν ἐπιστημονικό χαρακτήρα τοῦ σκέπτεσθαι. Ἐπιστημονική στάση εἶναι ἡ γνώση μιᾶς μεθόδου».

Αύτό δέν ἰσχύει μόνο σήμερα, ὅπου εἶναι πολλές οἱ ἐπιστημονικές γνώσεις καὶ ἀλματώδης ἡ ἐπιστημονική ἐξέλιξη· εἶναι κανόνας γιά τή Φιλοσοφία, ώς πνευματική δραστηριότητα πού ζητεῖ τήν ἐνότητα τῆς γνώσεως, δηλαδή βλέπει τό πραγματικό ώς ὄλο. Ἡ ἐπίθεση τοῦ Πασκάλ «ἐνάντια σ' ὅσους ἐμβαθύνουν ὑπερβολικά στίς ἐπιστῆμες» δέν μπορεῖ νά γίνει ὀλότελα ἀποδεκτή, ἐφόσον ἡ Φιλοσοφία νοεῖται ώς καθολικός προβληματισμός, κύκλος ἀπό νοήματα, ὅπου περιέχονται καὶ τά πορίσματα τῶν ἐπιστημῶν.

Ὦς ἔρμηνευτική στάση ἡ Φιλοσοφία, καὶ ὅταν ἀναλύει, δέ διασπᾶ, ἀλλά διαχωρίζει γιά νά συνθέσει τίς γνώσεις, ὅπως τούς κρίκους μιᾶς ἀλυσίδας. Ὁ Σωκράτης, καταπολεμώντας τή μονομέρεια, παρατηρεῖ στόν «Ἴωνα», στόν ὄμώνυμο πλατωνικό διά-

λογο: «Σ' ὅλους είναι φανερὸ δτι δὲν μπορεῖς νὰ μιλᾶς γιὰ τὸν "Ομηρο χρησιμοποιῶντας τὰ μέσα μιᾶς μόνο τέχνης καὶ μιᾶς ἐπι- στήμης».

Απὸ τὴ σκοπιὰ μόνο αὐτὴ μπορεῖ νὰ δεχτεῖ κανεὶς τὸν ὄρι- σμὸ τοῦ Βούντ, δτι ἡ Φιλοσοφία, ὡς γενικὴ ἐπιστήμη «ὁφείλει νὰ συνδέει τὶς γνώσεις τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν». Ο σκοπὸς ὅμως δὲν είναι νὰ προκύψει ἔνα λογικὸ σύστημα ἀπαλλαγμένο ἀπὸ ἀντιφάσεις, ὅπως στὸν ὄρισμὸ τοῦ Βούντ, ἀλλὰ νὰ συζευχθοῦν οἱ θεωρητικὲς κατακτήσεις καὶ οἱ πρακτικὲς ἐφαρμογές τους μὲ κατευθυντήριες ἀρχὲς κατὰ τρόπο ὥστε νὰ σώζεται ὁ ἀνθρωπι- στικὸς χαρακτήρας τῆς ἐπιστήμης.

3. Η ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ Η ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΣΠΟΥΔΗΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Ἡ ἀξία τῆς Φιλοσοφίας

1. Ἡ Ἐπιστήμη καὶ ἡ Φιλοσοφία, ὅταν ἀναπτύσσονται ὡς ἀφιλοκερδεῖς θεωρητικές δραστηριότητες, ὡς ἐκδηλώσεις δη- λαδή πνευματικῆς περιέργειας, είναι γιά τὸν ἀνθρωπὸ ἀποδεί- ξεις ἐλευθερίας. Ο Σόλων, ὁ Θαλῆς, ὁ Πυθαγόρας καὶ ὅλοι ἐκεῖ- νοι οἱ πρῶτοι "Ελληνες «σοφοί», πού ταξίδευαν γιά νά γνωρί- σουν, γιά χάρη τῆς «θεωρίας» τῆς πραγματικότητας, (μέ τὴν ἀρχαία σημασία τοῦ ὕρου), ἔγιναν παραδείγματα αὐτῆς τῆς ἐσω- τερικῆς ἐλευθερίας. Ο Πλάτων ἐξάλλου διέκρινε τὸν ἐπιστή- μονα-φιλόσοφο ἀπὸ τὸν τεχνίτη μέ τὸ γνώρισμα τῆς ἐλευθερί- ας, πού ἀπέδιδε μόνο στὸν πρῶτο. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, στὸν ὅποιο ἡ ὄντολογία είναι ταυτόσημη μέ τὴν ἐπιστήμη, ἔλεγε ὅτι σκοπός τῆς ἐπιστήμης είναι μόνο ἡ ἀλήθεια, πού είναι δεῖγμα ἐλευθερίας.

Ἡ Φιλοσοφία γεννήθηκε καὶ ὑπάρχει ἀπὸ τὴν ἀνάγκη πού ἔχει ὁ ἀνθρωπὸς νά τοποθετηθεῖ ἀπέναντι στὸν κόσμο καὶ νά δικαι- ωθεῖ, προσανατολίζοντας ὁ ἵδιος τή ζωή του. Ἡ σημασία τῆς Φι- λοσοφίας φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ διαρκὴ παρουσία της στὶς παροιμί- ες, στούς μύθους καὶ στὶς ἀντιλήψεις τῶν λαῶν. Καὶ μέσα στὴν τέχνη ὑπάρχει ἡ Φιλοσοφία. Τά ὄρια τῆς ἐπιστήμης, ἐξάλλου,

ὅπως εἰδαμε, τά ύπερβαίνει ό φιλοσοφικός μόχθος τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλά καὶ ὅταν ἀπορρίπτει κανείς τή Φιλοσοφία, φιλοσορεῖ εἴτε τό ξέρει εἴτε ὅχι, ἐπιτελεῖ φιλοσοφική πράξη, ἀφοῦ παίρνει στάση ἀπέναντι στό στοχασμό μέ τόν ἴδιο βέβαια τό στοχασμό.

Ἡ Μεταφυσική ἔξαλλου μπορεῖ νά ἀμφισβητήθηκε, γιά διαφορετικούς κάθε φορά λόγους, ὅπως ἔγινε μέ τούς Κάντ, Κόντ καὶ Μάρκ καὶ περισσότερο ἀπό τό θετικιστικό πνεῦμα τοῦ καιροῦ μας· ἡ μεταφυσική ὅμως ἀνησυχία ἔξακολουθεῖ νά ύπάρχει, καὶ αὐτή ἡ ἀντίσταση εἶναι ἀπόδειξη τῆς νομιμότητας τῆς Φιλοσοφίας ως Μεταφυσικής.

Ἡ σύγκρουση τῶν διαφόρων φιλοσοφικῶν ἀπόψεων ἀνήκει οὐσιαστικά στό ἥθος τῆς Φιλοσοφίας. Ἡ σύγκρουση μπορεῖ νά εἶναι κριτική στάση (προσωπική, ύπευθυνη ἀντιμετώπιση προ-βλημάτων) ἢ ιστορική κρίση, μέ τήν ὅποια ἀπορρίπτονται οἱ ἄγονες ἀπόψεις καὶ γνῶμες.

Ἡ Φιλοσοφία ἡ ἴδια, ὅπως μᾶς δείχνει ἡ ίστορία της, ύπηρξε συνεχής ἀντίρρηση στή στασιμότητα τῶν ιδεῶν, στή θεώρηση τοῦ πραγματικοῦ ως ἀμετάβλητου. Κάθε μεγάλος φιλόσοφος ἔγινε ἐνσάρκωση τῆς ύπεροχῆς τοῦ προσώπου ἔναντι τοῦ ἀνυπόψιαστου πλήθους ἡ τῆς προσωπικῆς θέσεως ἔναντι τῆς ἀνώνυμης, ἀβασάνιστης γνώμης. Ἡ Φιλοσοφία, ως μέθοδος σκέψεως, ύπηρξε καὶ εἶναι ἀντίπαλος τοῦ δογματισμοῦ καὶ τοῦ φανατισμοῦ. Μιά κριτική, πού δέν εἶναι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Γιάσπερς, «αἰώνιο στριφογύρισμα πολεμικῆς, ἡ ὅποια δέν ὁδηγεῖ ποτέ σέ συνεννόηση, ἀλλά δραστική κριτική, πού ἀκολουθεῖ βῆμα πρός βῆμα τήν ἀλήθεια», εἶναι πραγματικά φιλοσοφική στάση.

2. Ἡ μορφή πού ἀποδίδεται συνήθως στή Φιλοσοφία εἶναι ὅτι ἀποτελεῖ εἶδος ἀναχωρητικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Τό γεγονός ὅτι ἡ Φιλοσοφία ως γραπτός καὶ ως προφορικός λόγος εἶναι ἐπικοινωνία καὶ ὅτι κάθε θέση πού ἐκφράζει προσφέρεται στό κοινό καθιστά τή Φιλοσοφία πράξη ἰδιότυπη. Σ' ἔκείνους πού παραθεωροῦν τή λειτουργική αὐτή πλευρά τῆς Φιλοσοφίας θά φέρουμε ως παράδειγμα τόν Πλάτωνα: ὁ Πλάτων δέν ἀρνήθηκε τήν πράξη, ἀλλά προέταξε σ' αὐτήν τή θεωρητική ἔρμηνεία καὶ κατανόηση. Τό διαλεκτικό-φιλόσοφο ἥθελε ὁ Πλάτων παιδαγωγό καὶ ἀγωνιζό-

μενο γιά τή «σωτηρία ὄλης τῆς πόλεως». Καί γιά τὸν κυβερνήτη ἥθελε ἢ νά είναι φιλόσοφος ἢ νά είναι ὁ Ἰδιος ὁ φιλόσοφος κυβερνήτης. 'Ο Πλάτων μέ ὄλη τή φιλοσοφία του ἐπιδίωξε νά καταπολεμήσει τήν ἀπνευμάτιστη ζωή καί ἔκανε πράξη τό λόγο τοῦ Σωκράτη, σύμφωνα μέ τόν όποιο κανένας δέν είναι κακός μέ τή θέλησή του, ἀλλ' ἀπό ἄγνοια. Αύτο παρέλαβε στούς νεώτερους χρόνους ὁ Καρτέσιος, πού δίδαξε ὅτι «καθένας πού σφάλλει, τό κάνει ἀπό ἄγνοια», γιά τοῦτο καί είναι ἀνάγκη νά καλλιεργήσει τό λογικό του καί νά προστατεύσει τό πνεῦμα του ἀπό τίς δογματικές προκαταλήψει.

Καί στή μυστική ἀκόμη φιλοσοφία δέν ὑπάρχει πλήρης ἀρνητική τής ζωῆς: ἐκεῖνο πού προτείνεται είναι νά ζήσει κανείς τή ζωή του ἐδῶ κάτω ἔτσι πού νά ἀξίζει τήν ἄλλη ζωή, τήν ἀπόλυτη. 'Ο Πλωτίνος, ὁ κατ' ἔξοχήν μυστικός τῆς ἀρχαιότητας, ἀπαγόρευσε, ἀκολουθώντας στό σημεῖο αύτό τόν Πλάτωνα, τήν αὐτοκτονία ως λύση, γιατί δέν καθαίρει τήν ψυχή. Στούς χρόνους μας ὁ Μαρσέλ συνέλαβε τή φιλοσοφία ως συγκεκριμένη, ὅχι ἀφηρημένη διανοητική κατασκευή, καί ἀνέλαβε νά τήν ὑπερασπιστεῖ ἐνάντια στούς ἐπικριτές της γενικά καί εἰδικά ἀπέναντι σ' ἐκείνους πού τή θεωροῦν ἀπόκοσμη ἀπασχόληση.

3. 'Η ὑπαρξη ἐξάλλου πολλῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων μέ διαφορετικές προϋποθέσεις καί ἀντικρουόμενες ἀπόψεις δέ μειώνει τήν ἀξία τής σπουδῆς τῆς Φιλοσοφίας γιά τούς ἐξῆς λόγους:

α) 'Η Φιλοσοφία είναι προσωπική προσπάθεια ἐνοποιήσεως τῶν γνώσεων καί διαμορφώσεως τῆς προσωπικότητας. 'Εφόσον τά φιλοσοφικά συστήματα δέν είναι ἀποκάλυψη, ἀλλ' αὐτοπροσανατολισμός στόν κόσμο δέν είναι δυνατό παρά νά είναι ὑποκειμενικά.

β) 'Ο ύποκειμενικός χαρακτήρας τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων δέ μειώνει τήν ἀξία τής σπουδῆς τῆς Φιλοσοφίας, ἐφόσον ἡ Φιλοσοφία δέν είναι ἀπλῶς διδαχή, ἀλλ' ἀσκηση τοῦ πνεύματος.

"Ο, τι μαθαίνει κανείς ἀπό τή Φιλοσοφία είναι ἡ τέχνη νά θέτει ἐρωτήματα, νά ἐμβαθύνει στά προβλήματα, ν' ἀγαπᾶ τήν ἀλήθεια καί νά μήν κάνει, ὅπως λέει ὁ Πλάτων, κανένα συμβιβασμό, προκειμένου νά κατορθώσει νά τήν πλησιάσει ὅσο γίνεται περισ-

Gabriel Marcel. Ο φιλόσοφος της δημιουργικής πιστότητας

έπιβεβαιώνει τήν ἀνάγκη τής προσωπικής τοποθετήσεως μέσα στόν κόσμο.

γ) Τό αἷμεσο κέρδος τής φιλοσοφικής ἀσκήσεως, μέ τή σπουδή τής Φιλοσοφίας ἡ μέ τό διάλογο (πού γίνεται ἀνάμεσα σέ ὥριμους ἀνθρώπους καὶ ἀνώριμους ἡ ἀνάμεσα σέ φίλους), είναι ἡ αὔτοσυνείδηση, ἡ ἰκανότητα τοῦ πνεύματος νά προσδιορίζει τίς ἐσωτερικές του ἀρχές. Ή Φιλοσοφία, λένε, μειονεκτεῖ, γιατί δέν προτείνει λύσεις, ὅπως οἱ ἄλλες ἐπιστῆμες· αὐτό ὅμως συμβαίνει γιατί οἱ λύσεις ἔδω δέ μαθαίνονται, προκύπτουν ἀπό τήν τριβή τής συνειδήσεως μέ τά προβλήματα.

δ) Ή μελέτη τής Ἰστορίας τής Φιλοσοφίας μπορεῖ νά γίνει ἐργαστήρι γιά τό φιλοσοφικό στοχασμό, ὅταν πραγματοποιεῖται μέ τή συνείδηση ὅτι κάθε φιλοσόφημα είναι ἀποτέλεσμα τοῦ συγκερασμοῦ τῶν τάσεων μιᾶς ἐποχῆς καὶ τῶν κλίσεων αὐτοῦ

σότερο. Ἀπό τήν ἄποψη ἀκριβῶς αύτή οι Πλατωνικοί Διάλογοι είναι ύψηλή τέχνη τοῦ λόγου. Ή ἀμφιβολία, ἡ μείωση τής βεβαιότητας, πού προκύπτουν ἀπό τή διαπίστωση τῶν διαφορῶν μεταξύ τῶν συστημάτων, είναι βέβαια δυνατό νά ὁδηγήσουν μερικούς στό σκεπτικισμό καὶ σ' ἑνα εἶδος «μισολογίας». Τούς πνευματικά ὅμως ἀνδρείους καὶ καρτερικούς δέν ἀποθαρρύνουν οἱ ἀντιθέσεις πού ύπάρχουν στά διάφορα σχήματα, τά ὅποια παίρνει ἡ σκέψη μέσα στήν ἱστορική τής πορεία, γιατί αύτές ἀκριβῶς οἱ ἀντιθέσεις είναι μέσα στήν ούσία τής ζωῆς. Ἐξάλλου σ' αύτούς ἡ διαπίστωση τῶν ἀντιθέσεων ἐπαυξάνει τήν κριτική ἰκανότητα, τήν ἐλεγκτική διάθεση καὶ

πού τό δημιούργησε. Κάθε φιλοσόφημα συγγενεύει μέ τό ἔργο τής τέχνης, γιατί προϋποθέτει ἀφομοίωση και μεταμόρφωση μιᾶς ιστορικῆς πραγματικότητας. Γι' αὐτό και δέν είναι ἡ φιλολογική και ἀρχαιογνωστική μέθοδος κατάλληλες γιά τή μελέτη τῆς Ιστορίας τῆς Φιλοσοφίας. Ἡ πρόσληψη τῆς Φιλοσοφίας είναι ούσιαστική, ἐφόσον γίνεται μέ σκοπό τήν ἐξαγωγή ἀπό τήν πείρα τοῦ παρελθόντος νοημάτων γιά τό παρόν.

Ἡ ἐποχὴ μας καὶ ἡ Φιλοσοφία

Γιά νά κατανοήσουμε καλύτερα τό θέμα τῆς σημασίας τῆς Φιλοσοφίας, θά ἐξετάσουμε τή θέση της μέσα στό σημερινό κόσμο.

Ἡ ἐποχὴ μας χαρακτηρίζεται ἀπό καταπληκτική πρόοδο τῆς τεχνικῆς, σύγχρονη μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς Φυσικῆς, ἀφοῦ ἡ τεχνική ἀποτελεῖ ἐφαρμογή τῶν θεωρητικῶν κατακτήσεων τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης. Μέ τήν ἀνάπτυξη αὐτή τῆς ἐφαρμοσμένης γνώσεως ὁ ἄνθρωπος πέτυχε νά μειώσει σημαντικά τό μόχθο τῆς ἐργασίας, νά ἐκμηδενίσει ἀποστάσεις καὶ νά ἐνώσει – μέ τήν οἰκουμενικότητα, τήν κοινή χρήση τῶν τεχνικῶν κατασκευῶν – λαούς πού διαφέρουν σέ πολλά σημεῖα μεταξύ τους. Ἐξάλλου μέ ὄρισμένα τεχνικά ἐπιτεύγματα, ὅπως οἱ μηχανές, ὁ ἡλεκτρονικός ύπολογιστής, οἱ πύραυλοι, τά διαστημόπλοια, ὁ ἄνθρωπος ἀπέδειξε ὅτι ἡ σημερινή τεχνολογία ξεπέρασε καὶ αὐτή τή φαντασία ἄλλων ἐποχῶν.

Τό πρόβλημα πού ἔχει νά ἀντιμετωπίσει ἡ φιλοσοφική σκέψη ἀφορᾶ στή σημασία ὅλης αὐτῆς τῆς προόδου γιά τόν ἵδιο τόν ἄνθρωπο. Ἐνῶ ὁ παραδοσιακός ἄνθρωποισμός διαχωρίζει τίς κλασσικές σπουδές ἀπό τίς σύγχρονες, ἡ κριτική φιλοσοφική σκέψη δέν μπορεῖ κατ' ἀρχήν νά παραθεωρήσει τήν ἀξία τῆς τεχνικῆς, ἐφόσον αὐτή είναι συντελεστής τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ ἄνθρωπου ἀπό ὄρισμένες βιοτικές ἀνάγκες. Γιά νά ἀξιολογήσουμε ὅμως τήν τεχνική, θά πρέπει νά ἐξετάσουμε πόσο ἀνταποκρίνεται στήν ὄντολογική σημασία τοῦ ἄνθρωπου. Ἡ ιστορία τοῦ πολιτισμοῦ είναι ἀπόδειξη ὅτι ἡ εἰδοποιός διαφορά τοῦ ἄνθρωπου ἀπό τά ἄλλα ὄντα ἔγκεται στό ὅτι αὐτός δέν είναι σειρά

άπο «φυσικές» μόνο λειτουργίες, ότι δέν έχει άπλή ζωικότητα, άλλα «βίον», όπως ἔλεγαν ό Πλάτων καί ό Ἀριστοτέλης. "Οντας ἔνα σκεπτόμενο ὄν, ό ἄνθρωπος ζεῖ κιόλας τό γεγονός ότι σκέπτεται, δηλαδή γνωρίζει τή διαφορά ύποκειμένου καί ἀντικειμένου. Τά πράγματα, πού δημιουργεῖ ό ἄνθρωπος μέ τήν τεχνική του, εἶναι ἀντικείμενα, μέ τήν ἐτυμολογική σημασία πού έχει ό ὄρος. Καί κάθε ἀντικείμενο ύπάρχει πάντα ώς πρός ἔνα ύποκειμένο πού σκέπτεται καί πού δέν ἀντικειμενοποιεῖται. Τά ἀντικείμενα τῆς τεχνικῆς εἶναι μέσα, ἐνώ ό ἄνθρωπος, πού τά δημιουργεῖ, δέν μπορεῖ νά εἶναι μέσο, εἶναι «ἐντελέχεια» (ὄν πού έχει τό σκοπό μέσα του).

Ἡ ύπερτροφία ὅμως τῆς τεχνικῆς, ἡ ὅποια χαρακτηρίζει τήν ἐποχή μας, ἀνέτρεψε, όπως εἶναι φανερό, αὐτή τήν τάξη, πού ἀνταποκρίνεται στή φύση τοῦ ἀνθρώπου: οἱ τεχνικές κατασκευές ἔγιναν σκοποί, τά τεχνικά ὄργανα ἐξανδραπόδισαν τόν ἄνθρωπο, ἡ ἐργασία ἀποπνευματώθηκε μέ τήν όμοιομορφοποίηση.

Ἐνα σύγχρονο φιλοσοφικό ρεῦμα, ἡ ύπαρξιακή φιλοσοφία, ὁφείλει ἐκτός τῶν ἀλλων τή γέννησή του στήν ἀνάγκη ἀντιδράσεως στή μηχανοποίηση τοῦ ἀνθρώπου, στό σφετερισμό, όπως λέει ό Γιάσπερς, τῶν πραγμάτων πάνω στά πρόσωπα. ᩉ Φιλοσοφία, ὡς κριτική τῆς τεχνολογίας, δέν ἐπιτίθεται στήν τεχνική μέ σκοπό τήν κατάργηση τῶν τεχνικῶν μέσων, ἀλλά σκοπεύει στήν ὄντολογική ἀποκατάσταση τοῦ ἀνθρώπου, στήν καταπολέμηση τῆς κακῆς χρήσεως τῶν μέσων καί τῆς αὐτολατρείας τοῦ ἀνθρώπου τῆς τεχνικῆς, στήν ἀπόδειξη τῆς σημασίας τῆς προτεραιότητας τῆς καθοδηγητικῆς δυνάμεως τοῦ πνεύματος καί τῆς ἀξίας τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς. Εἰδικοί ἐπιστήμονες προτείνουν βέβαια καί συγκεκριμένες λύσεις, όπως π.χ. τή δίκαιη κατανομή τῆς ἐργασίας γιά τήν ἀποφυγή τῆς ἀποξενώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τή μηχανή ἢ τήν προστασία τοῦ περιβάλλοντος ἀπό τίς ύπερβολές τῆς τεχνικῆς. Ὁ Ἀϊνστάιν μάλιστα χαρακτήρισε ἥδη τήν ἐποχή μας ώς ἐποχή τῶν τέλειων μέσων καί τῶν συγκεχυμένων σκοπῶν. Τά ἀρνητικά ἔξαλλου ἀποτελέσματα ἀπό τήν ἀδιάκοπη ἔξειδίκευση, πού ἐπικρατεῖ στήν ἐποχή μας, κατέδειξαν τόσο ἐπιστήμονες, όπως π.χ. ὁ Ὀππενχάιμερ, ὃσο καί φιλόσοφοι.

‘Ο ρόλος ὅμως τῆς Φιλοσοφίας σήμερα εἶναι κατ’ ἐξοχήν κα-θοδηγητικός: ‘Η Φιλοσοφία ὀφείλει νά ἐπιμείνει στή σημασία τῆς συνεργασίας ὅλων τῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἐπίσης καὶ τῆς συνεργασίας τῶν ἀνθρώπων γενικά ἡ φιλοσόφων καὶ ἐπι-στημόνων εἰδικά, γιά νά συμβαδίζει ἡ ἀνθρώπινη δημιουργία μέ τή γνώση τῶν σκοπῶν. ‘Η Φιλοσοφία γεννιέται καὶ ὠριμάζει, ὅταν ὑπάρχουν προβλήματα· καὶ σήμερα ἐκεῖνο πού τή δικαιώνει εἶναι νά καταδείξει τήν ἀνάγκη νά ἀποκτήσει ὁ ἀνθρωπος ἐσωτερική ζωή, πού νά θεμελιώνεται πάνω σέ ἀξίες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

- . Βάλ Ζάν, Εισαγωγή στίς φιλοσοφίες τοῦ ὑπαρξισμοῦ, μετάφρ. Χρ. Μαλεβίτση, Δωδώνη, 1970.
2. Γιάσπερς Κάρλ, ‘Υποστασιακή Φιλοσοφία, μετάφρ. Π. Κανελλόπου-λου, ‘Αρχείον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν ’Επιστημῶν 3, 1938.
3. Γιάσπερς Κάρλ, Φιλοσοφικά καὶ Πολιτικά Δοκίμια, μετάφρ. ’Αχ. Βαγε-νᾶ, ’Αναγνωστίδης.
4. Θεοδωρακόπουλου I. N., Εισαγωγή στή Φιλοσοφία τ. Α καί Β, 1974.
5. Θεοδωρακόπουλου I. N., Φιλοσοφία καὶ Ζωή. Μικρὰ φιλοσοφικά κεί-μενα, 1967.
6. Παναγιωτόπουλου I. M. ‘Ο σύγχρονος ἀνθρωπος, 1966.
7. Τατάκη Β., Σκέψη καὶ Ἐλευθερία, 1975.
8. Χάιζενμπεργκ Β., Φυσική καὶ Φιλοσοφία, μετάφρ. Κ. Κωνσταντίνου, 1971.
9. Wiener N., Κυβερνητική καὶ κοινωνία, μετάφρ. ’Ι. ’Ιωαννίδη, Παπαζή-σης, 1970.

Β' ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

"Οταν κανείς άντικρύζει τό πέλαγος, έχει τήν έντυπωση ότι βλέπει μιά έπιπεδη έπιφάνεια." Αν κατά τύχη ὅμως ίδει νά ἔρχεται άπο μακριά ένα πλοίο, θά διαπιστώσει, ότι στήν ἀρχή φαίνεται μόνο ό ίστός του, ἐνῶ τό κυρίως σκάφος ἀρχίζει νά φαίνεται ἀργότερα. Κάτι τέτοιο βέβαια δέ θά συνέβαινε, ἂν τό πέλαγος ήταν έπιπεδη καί ὥχι κυρτή έπιφάνεια. Γιά τόν πιστό όποιασδήποτε θρησκείας ή ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ είναι γεγονός τόσο βέβαιο ὅσο καὶ ή ὑπαρξη τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου. "Ομως γιά τούς ἀθεϊστές ὅλων τῶν ἐποχῶν είναι μιά ἀναπόδεικτη ύπόθεση.

Μέ ποιό κριτήριο ἀπορρίπτομε ώς ψευδή τόν πρῶτο ισχυρισμό, ότι ή έπιφάνεια τῆς θάλασσας είναι έπιπεδη καί ἐγκρίνομε τό δεύτερο; Ποιός μᾶς βεβαιώνει ότι τή μιά φορά βρισκόμαστε σέ πλάνη, ἐνῶ τήν ἄλλη ἔχομε ἀληθινή γνώση; Ποιά είναι ή αἰτία πού διαφοροποιεῖ ἀπό ἄνθρωπο σέ ἄνθρωπο τήν πίστη στήν ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ; Παρόμοια ἐρωτήματα ἔκαναν τόν ἄνθρωπο συχνά νά ἀναρωτιέται: είναι ἄραγε δυνατή ή ἀληθινή γνώση;

μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος μέ τίς ψυχοδιανοητικές δυνάμεις πού διαθέτει νά ἀποκτήσει βέβαιη γνώση, ἢ μήπως είναι καταδικασμένος νά ἀγωνίζεται πάντα χωρίς ἀποτέλεσμα; νά πιστεύει κάθε φορά ὅτι ἐπιτέλους βρῆκε τήν ἀλήθεια, ἐνῶ μέ μιά ἄλλη νεώτερη ἀνακάλυψη ἢ μ' ἔνα νέο συλλογισμό νά ἀποδεικνύονται ὅλα τά προηγούμενα πλάνες; Πολλοί φιλόσοφοι υίοθέτησαν κατά καιρούς τέτοιες ἀπαισιόδοξες ἀπόψεις. Κι ὅμως, ἀρκεῖ νά φέρει κανείς στό νοῦ του τίς μαθηματικές ἐπιστήμες καί τίς ἐφαρμογές τους, γιά νά πεισθεῖ ὅτι πραγματικά ὑπάρχει ἔγκυρη γνώση. Ποιός π.χ. θά ἀμφισβητήσει τήν ἀλήθεια ἐνός ἀπλοῦ μαθηματικοῦ συλλογισμοῦ ὅπως $2 + 2 = 4$; ἢ ποιός θά φέρει ἀντίρρηση ὅτι ἡ ἀρχή τοῦ Ἀρχιμήδη είναι μιά βέβαιη γνώση, πού μάλιστα ἐπαληθεύεται ἀπό τήν καθημερινή ζωή;

Πρόβλημα λοιπόν είναι ὅχι μόνο, ἀν είναι δυνατή ἡ γνώση γενικά, πράγμα πού ἀμφισβητοῦν οἱ σκεπτικιστές ὅλων τῶν ἐποχῶν, ἀλλά κυρίως σέ ποιά πεδία είναι δυνατή. Είναι δυνατή τόσο στή φυσική (α' παράδειγμα) ὅσο καί στή μεταφυσική (β' παράδειγμα); Ἀκόμα, μέχρι ποῦ φτάνουν τά ὄριά της; Είναι ἀπεριόριστες ἡ περιορισμένες οἱ γνωστικές μας δυνάμεις; Τέλος ἐγείρεται ἀδυσώπητο τό πρόβλημα τῶν πηγῶν τῆς γνώσεως: Πῶς φθάνομε στήν ἀληθινή γνώση; μέσω ποιᾶς γνωσιοθεωρητικῆς πηγῆς; Είναι ὁ νοῦς ἢ οἱ αἰσθήσεις πού μᾶς τήν προσπορίζουν; Ἡ ὥραση π.χ. μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ οὐρανός ἐνώνεται μέ τήν ἄκρη τῆς Θάλασσας ἢ μέ τήν κορυφή τοῦ βουνοῦ, ὁ νοῦς μας ὅμως μᾶς ἐμποδίζει νά δεχθοῦμε αύτή τή γνώμη ὡς ἀληθινή. Τί συμβαίνει λοιπόν; μήπως ὅλος ὁ **ἔξωτερικός κόσμος**, ἔτσι ὅπως μᾶς τόν παρουσιάζουν οἱ αἰσθήσεις, είναι διαφορετικός ἀπ' ὅ, τι στήν πραγματικότητα; μήπως είναι ἔνα φαινόμενο πού πίσω του ὑπάρχει κάτι ἄλλο ἢ μήπως τέλος δέν ὑπάρχει καθόλου; "Ολα αύτά είναι ἐρωτήματα πού ἀπασχολοῦν τή γνωσιολογία." Ομως ἡ γνωσιολογία ἔχει ἀκόμα μιά ἀποστολή: νά κάνει ἀντικείμενο ἔρευνας ὅ, τι γιά τίς εἰδικές ἐπιστήμες θεωρεῖται προϋπόθεση τῆς ἔρευνας. Ἡ γνωσιολογία προσπαθεῖ νά σκεφτεῖ τό πρόβλημα τῆς γνώσεως ὅσο γίνεται χωρίς προϋποθέσεις. Ἡ μαθηματική ἐπιστήμη π.χ. προϋποθέτει ώς ἀναμφισβήτητο τό **κύρος** τῶν λεγόμενων ἀξιωμάτων, χωρίς νά ἐρωτᾶ ἀπό ποῦ τό ἀντλοῦν. Αύτό

άκριβῶς ἐρευνᾶ ἡ γνωσιολογία. Ποῦ στηρίζεται τό κύρος τῶν μαθηματικῶν ἀξιωμάτων; Εἶναι ἡ ἀλήθεια τους κάτι «ἔμφυτο», δεδομένο στὸν ἄνθρωπο ἢ κάτι πού κατακτάται μέ τὴν ἐμπειρία; Ἀκόμα, οἱ εἰδικοί ἐπιστήμονες προϋποθέτουν ὅτι τά ἀντικείμενα πού ἐρευνοῦν εἶναι πραγματικά καὶ προσπαθοῦν νά τά κατατάξουν καὶ νά τά ἐρμηνεύσουν. "Αν τά πραγματικά αὐτά ἀντικείμενα εἶναι καὶ κάτι ἄλλο ἀπ' ὅ, τι φαίνονται στή συνείδησή μας, ἥ τί ἔννοοῦμε ὅταν λέμε ὅτι ὑπάρχουν, ὅτι εἶναι πραγματικά δέν τό ἔξετάζουν, γιατί βέβαια, ἀν τό ἔξεταζαν, θά ἔκαναν φιλοσοφία κι ὅχι εἰδική ἐπιστήμη." Εργο τους εἶναι νά προχωρήσουν θεωρώντας ὅρισμένες γνώσεις αὐτονόητες. Αύτές τίς αὐτονόητες γνώσεις καὶ τό κύρος τους ἐρχεται νά ἀμφισβητήσει καὶ νά ἐρευνήσῃ ἡ γνωσιολογία.

Η θεωρία τῆς γνώσεως λοιπόν ἡ γνωσιολογία, ὅπως ἀπό τό 17ο περίπου αἰώνα λέγεται, εἶναι ὁ κλάδος τῆς φιλοσοφίας πού ἀναλύει καὶ ἐρμηνεύει ὅχι κάποια ὅρισμένη γνώση, ἀλλά τό ἴδιο τό φαινόμενο πού λέγεται γνώση. Μέ τή γνωσιολογία ὁ νοῦς «ἐπιστρέφει εἰς ἑαυτόν» καὶ αὐτοαναλύεται. Δέν προβληματίζεται πάνω σέ κάποιο ἀντικείμενο, ἀλλά κάνει τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του πρόβλημα. Ή ἐνέργεια τοῦ νοῦ, ἡ νόηση, πού μέ τίς ἄλλες ἐπιστήμες πορεύεται πρός ἓνα ἀντικείμενο – μέ τίς εἰδικές πρός ἓνα εἰδικό καὶ συγκεκριμένο, μέ τίς φιλοσοφικές πρός ἓνα γενικό – μέ τή γνωσιολογία ἀναλύει τό ἴδιο της τό εἶναι. Μέ τή γνωσιολογία ἡ νόηση προσπαθεῖ νά καταλάβει τή δομή της, τούς τρόπους λειτουργίας της. Προσπαθεῖ νά ἐκτιμήσει τίς δυνατότητες καὶ τά ὅριά της.

Στά ἐπόμενα κεφάλαια θά ἀσχοληθοῦμε μέ τά σπουδαιότερα ἀπό τά προβλήματα, πού ἐπισημάναμε. Ἐκτός ἀπό τό γενικό πρόβλημα τί εἶναι γνώση καὶ ποιοι εἶναι οἱ ἀπαραίτητοι γιά τήν πραγματοποίησή της ὅροι, θά μᾶς ἀπασχολήσουν τρία ἀκόμα προβλήματα: τῶν πηγῶν τῆς γνώσεως, τῆς πραγματικότητας τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ τοῦ κύρους τῆς γνώσεως. Τά προβλήματα αὐτά θά τά ἔξετάσουμε ίστορικά, δηλαδή συζητώντας τίς σχετικές ἀπόψεις διαφόρων φιλοσόφων καὶ τά σχετικά φιλοσοφικά ρεύματα. "Ετσι ἡ ίστορία κάθε προβλήματος θά μᾶς βοηθήσει νά καταλάβουμε τήν ούσία του, καὶ ἀντίστροφα, ἡ ούσία

του θά μᾶς βοηθήσει νά καταλάβουμε ώς ένα σημείο τήν ιστορική του έξελιξη. Γιατί τελικά όλα τά ἀνθρώπινα ἔργα – καί ἡ φιλοσοφία – δημιουργοῦνται, «γίνονται» μέσα στό ιστορικό «γίγνεσθαι», μέσα στήν ιστορία. Καί τά φιλοσοφικά προβλήματα λοιπόν, μόνο ἄν τοποθετηθοῦν μέσα στό χώρο καί τό χρόνο πού δημιουργήθηκαν καί ἐξελίχθηκαν, μποροῦν νά έρμηνευθοῦν σωστά.

1. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ

Ἡ ἀνάλυση καί ἡ ἔρμηνεία τοῦ γεγονότος τῆς γνώσεως, δηλ. τοῦ τί είναι γνώση, σέ τί συνίσταται τό γεγονός τῆς γνώσεως, είναι ἀπό τά κύρια προβλήματα τῆς φιλοσοφίας καί ειδικότερα τῆς γνωσιολογίας. Γιά πρώτη φορά στήν ιστορία τῆς φιλοσοφίας τίθεται τό ἐρώτημα: τί είναι γνώση, τί ἔστιν ἐπιστήμη, στό διάλογο τοῦ Πλάτωνα Θεαίτητος.¹ Ὁ διάλογος αὐτός² θά μπορούσαμε νά προύμε ὅτι ἀποτελεῖ τήν πρώτη γνωσιολογική μελέτη. Καί λέμε «θά μπορούσαμε νά πούμε», γιατί, ἐνῶ ἡ θεωρητική ἔρευνα γιά τή γνώση είναι τόσο παλιά ὅσσο σχεδόν καί ἡ φιλοσοφία, ὁ ὄρος γνωσιολογία είναι ἄγνωστος στήν ἀρχαιότητα. Καθιερώθηκε, ὅπως εἴπαμε, περίπου ἀπό τό 170 αἰ. Ἀλλο μεγάλο ἔργο τῆς ἀρχαιότητας, μέσα στό ὅποιο μελετᾶται καί ἀναλύεται τό γεγονός τῆς γνώσεως, είναι τά *Μετά* τά φυσικά τοῦ Ἀριστοτέλη².

Ἡ νόηση καί τό νόημα. Ἡ πρώτη γνωστική ἐπαφή μας μέ τόν ἔξω κόσμο είναι τό αἰσθημα. Τό αἰσθημα είναι βίωμα, ἀμεση θέα τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσεως, είναι ἄκουσμα, ἵδωμα κτλ. Είναι τό πρώτο σκαλοπάτι γιά τήν ἀπόκτηση γνώσεως. Τά αἰσθήματα είναι, ὅπως λέει ὁ Πλάτων, παρακλητικά τῆς διανοίας, παρακινοῦν δηλ. τή νόηση πρός τή γνώση. Ἡ παράσταση ἔξαλλου είναι ἡ εἰκόνα πού διατηρῶ στή συνείδηση μου εἴτε γιά αἰσθήματα, ἀμεσα δηλ. βιώμα-

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 27 ἐπ.

2. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 30 ἐπ.

τα, εἴτε γιά άντικείμενα καί καταστάσεις, πού ποτέ δέν ἔγιναν άντικείμενα αἰσθήματος. Ἡ ἔννοια τέλος εἶναι σύμβολο. Μέ τήν ἔννοια παραμερίζω καί συνοψίζω, ἐκλέγω ἐναπολύ μικρό μέρος ἀπ' ὅσα αἰσθάνομαι η ἔχω στήν παράστασή μου.

Αἰσθήματα ἔχει καί τό νήπιο, δέν ἔχει ὅμως γνώση. "Οταν βλέπει τή φωτιά, ἔχει ἔνα αἰσθήμα όπωσδήποτε, γιατί ή ὄρασή του λειτουργεῖ, δέν ἔχει ὅμως γνώση γιά τό τί εἶναι φωτιά. Γι' αὐτό καί ἀπλώνει τό χέρι του νά τήν πιάσει. Μόνο ὅταν καεὶ μιά ἡ περισσότερες φορές καί σχηματίσει μέσα του τήν παράσταση ἡ καί τήν ἔννοια τῆς φωτιᾶς καί ἀφοῦ συσχετίσει τήν ἔννοια τῆς φωτιᾶς μέ τήν ἔννοια τοῦ πόνου πού αἰσθάνθηκε, μόνο τότε καταλήγει στήν κρίση: ή φωτιά καίει. Κρίση εἶναι ἀκριβῶς ό λογικός συσχετισμός δύο ἔννοιῶν ἡ παραστάσεων καί ή ἀπόδοση ἡ μή τῆς μιᾶς στήν ἄλλη. Ἡ ούσια τῆς κρίσεως ἔγκειται ἀκριβῶς σ' αὐτό τό λογικό συσχετισμό τοῦ κατηγορούμενου μέ τό ὑποκείμενο τῆς κρίσεως. Σ' αὐτόν ἐξάλλου ἔγκειται καί ή γνώση γενικά.

Τί ἔννοούμε ὅταν λέμε λογικό συσχετισμό; Πῶς συντελεῖται μέσα στή συνείδησή μας; Πῶς ὀργανώνονται τά δεδομένα τῆς ἐμπειρίας, τῶν αἰσθήσεων, ὥστε νά ἔχαχθει ὡς συμπέρασμα ή κρίση; Μήπως ό λογικός αὐτός συσχετισμός γίνεται αὐτόματα, μόλις σχηματιστοῦν στή συνείδηση αἰσθήματα καί παραστάσεις ἡ μήπως εἶναι ἀπαραίτητη ή συμμετοχή τῆς νοήσεως γιά τό σχηματισμό του¹; Γιατί π.χ. ὅταν «εἴμαστε ἀφηρημένοι», δηλ. ὅταν δέ συμμετέχει ή νόησή μας, τά αἰσθήματα ἔρχονται καί παρέρχονται, χωρίς νά μπορούμε νά σχηματίσουμε κρίση, χωρίς νά μπορούμε «νά καταλάβουμε» ὅ,τι βλέπομε η ἀκοῦμε; "Ολα αὐτά ὅμως τά προβλήματα, πού θά τά συζητήσουμε στά ἐπόμενα κεφάλαια. Αὐτό πού κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι νά διακρίνουμε σαφῶς τά δύο βασικά στοιχεῖα, ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελεῖται ή κρίση: τό νόημα καί τή νόηση.

Ἡ νόηση εἶναι ψυχικό φαινόμενο, εἶναι ή ψυχική ἐνέργεια μέ τήν ὁποία πραγματοποιεῖται ή κρίση. Τό νόημα εἶναι τό ἀποτέλεσμά της, εἶναι ή ἀλήθεια τῆς κρίσεως. Τό νόημα εἶναι δ,τι στή

1. Βλ. 'Ανθολόγιο σελ. 29-30.

Λογική όνομάζομε άπλως κρίση, ὅτι έννοοῦμε λέγοντας: εστω ἡ κρίση $1 + 1 = 2$. Ἡ ψυχική ἐνέργεια τῆς νοήσεως εἶναι κάτι τελείως διαφορετικό ἀπό τὸ ἀποτέλεσμά της, τὸ νόημα. Ἡ ψυχική ἐνέργεια ἐνδιαφέρει τὴν ψυχολογία, τὸ νόημα τῇ φιλοσοφίᾳ. Ἐξάλλου μόνο τὸ νόημα εἶναι ἀληθές ἢ ψευδές, ἐνῶ ἡ ψυχική ἐνέργεια εἶναι ἔνα γεγονός ψυχικό, πού δέν ἐπιδέχεται τούς προσδιορισμούς ἀληθές καὶ ψευδές, εἶναι ἄ-λογο, δηλ. δέν ἔχει σχέση μὲ τῇ λογικῇ, ἅρα εἶναι γνωστικά οὐδέτερο. Ποτέ ἡ ψυχική ἐνέργεια τῆς νοήσεως δέν ταυτίζεται μέ τὸ νόημα. Ἡ ψυχική νοητική ἐνέργεια ἔχεται καὶ παρέρχεται μέσα στήν ἀκολουθία τοῦ χρόνου, ἐνῶ τὸ νόημα μένει σταθερό καὶ εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπό τῇ χρονικότητα. Ἡ κρίση $2 \times 5 = 10$ περιέχει μιάν ἀλήθεια, ἔνα νόημα, πού τὸ συλλαμβάνει ὁ καθένας μέ μιά νοητική ἐνέργεια. Μπορεῖ νά εἶναι ἄπειρα τὰ ὑποκείμενα πού συλλαμβάνουν τὸ νόημά της καὶ ἀντίστοιχα ἄπειρες οἱ νοητικές τους ἐνέργειες. Μπορεῖ οἱ νοητικές ἐνέργειες τῶν διαφόρων ὑποκειμένων νά εἶναι ὅμοιες, μπορεῖ ὅμως νά εἶναι καὶ διαφορετικές, ἄλλος π.χ. νά φτάσει στό ἀποτέλεσμα πολλαπλασάζοντας τούς ἀριθμούς, ἄλλος προσθέτοντάς τους. Ποτέ ὅμως οἱ ἐνέργειες αὐτές δέθα ἔχουν ἐνότητα καὶ ταυτότητα, ὥσπερ ἔχει τὸ νόημα. Ἐξάλλου κάθε ψυχική ἐνέργεια ὑπάρχει, ἐφ' ὅσον τήν πραγματοποιεῖ κάποιο ὑποκείμενο, ὅταν παύσει νά πραγματοποιεῖται, παύει καὶ νά ὑπάρχει, ἐνῶ τὸ νόημα πού συλλαμβάνει ὁ καθένας μέ τῇ νοητικῇ του ἐνέργεια ἔξακολουθεῖ νά ὑπάρχει ἢ μᾶλλον νά ἰσχύει – γιατί τά νοήματα δέν ὑπάρχουν, ἄλλα ἰσχύουν – καὶ ἀφοῦ παύσει ἡ νοητική ἐνέργεια. Ἡ ἀλήθεια δηλ. μιᾶς κρίσεως δέν εὔσταθεῖ μόνο ἐφ' ὅσον τήν σκεπτόμαστε, ἄλλα καὶ ὅταν παύσουμε νά τήν σκεπτόμαστε. Τό κύρος της εἶναι ἀντικειμενικό καὶ συνεπῶς ἀνεξάρτητο ἀπό τῇ νοητική μας ἐνέργεια. Θά ἰσχυε τό ἴδιο καὶ ἂν δέν τήν εἴχαμε καθόλου σκεφτεῖ.

Τή βασική αὐτή διαφορά μεταξύ νοήσεως καὶ νοήματος παραγνωρίζει ἡ φιλοσοφική τάση πού λέγεται «ψυχολογισμός». Κατά τὸν ψυχολογισμό, ἐφ' ὅσον τὸ νόημα εἶναι προϊόν τῆς νοήσεως ρυθμίζεται ἀπό τούς ψυχολογικούς νόμους, οἱ ὅποιοι διέπουν τή νόηση ὡς ψυχικό φαινόμενο. Τό νόημα δέν ἔχει ἀντικειμενικότητα, ἰσχυρίζεται ὡς ψυχολογισμός, γιατί ἔξαρταται ἀπό

τήν έκάστοτε ψυχολογική κατάσταση τοῦ ύποκειμένου πού τό συγκαταίζει. Ἐκτός αὐτοῦ, ἐφ' ὅσον τό νόημα καὶ κατ' ἐπέκταση οἱ νόμοι τῆς νοήσεως, οἱ λογικές ἀρχές κ.λπ. Θεμελιώνονται ἐπί τῇ βάσει τῶν νόμων τῆς ψυχολογίας, ἔπειται ὅτι οἱ ψυχολογικοί καὶ ὄχι οἱ λογικοί νόμοι ρυθμίζουν τή γνώση μας. Τόν πρῶτο λόγο δηλ., σχετικά μέ τό γεγονός τῆς γνώσεως, τόν ἔχει ἡ ψυχολογία καὶ ὄχι ἡ λογική.

"Αν ὅμως τό νόημα δέν μπορεῖ νά καταταχθεῖ στήν κατηγορία τῶν ψυχικῶν φαινομένων καὶ ἐνεργειῶν, παρ' ὅλο πού μέσω αὐτῶν κατακτάται, πολύ περισσότερο δέν εἶναι δυνατό νά καταταχθεῖ στήν κατηγορία τῶν ύλικῶν σωμάτων. Δέν ἔχει οὔτε ἐκταση οὔτε χρῶμα οὔτε βάρος, γι' αὐτό ἀκριβῶς τό χαρακτηρίζομε ώς νοητό, δηλ. ἔξω-πραγματικό. "Εξω-πραγματικό ὅμως δέ σημαίνει ἀνύπαρκτο. Ἀντίθετά σημαίνει ὅτι ἡ ὑπόστασή του εἶναι νοητή καὶ τήν προϋποθέτει ὁ καθένας, ὅταν μιλάει καὶ κρίνει. "Ολα τά νοήματα τῶν ἐπιστημονικῶν κρίσεων εἶναι ἔξω-πραγματικά, ισχύουν ὅμως καὶ ἀφοροῦν τήν πραγματικότητα, μέ τήν ὅποια σχετίζονται οἱ ἐπιστημονικές κρίσεις. Μέ τίς κρίσεις λοιπόν ἀνοίγεται ὁ χῶρος τῶν νοημάτων. "Αν δέν ύπηρχε, δηλ. δέν ἴσχυε ὅ,τι ὀνομάζομε νόημα, δέ θά ύπηρχε οὔτε ἐπιστήμη οὔτε ἀλήθεια, οὔτε θά ἦταν δυνατή ἡ συννενόηση μεταξύ τῶν ἀνθρώπων. Συννενόηση ἄλλωστε σημαίνει ἀκριβῶς ὅτι δύο ἡ περισσότεροι ἀνθρωποι ἐννοοῦν τό ἴδιο νόημα.

Μιά τρίτη αὐτονόητη διάκριση πρέπει νά κάνουμε ἀνάμεσα στό νόημα τῆς κρίσεως καὶ στά ύλικά σύμβολα, μέ τά ὅποια αὐτό παριστάνεται, δηλ. στά γλωσσικά σύμβολα. Τά γλωσσικά σύμβολα, οἱ λέξεις, εἴτε γράφονται εἴτε προφέρονται, εἶναι πάντα κάτι διαφορετικό ἀπό τό νόημα πού συμβολίζουν. Οἱ λέξεις «γηράσκουν», ἡ γλώσσα μεταβάλλεται, τά νοήματα ὅμως, πού μ' αὐτήν συμβολίζονται, παραμένουν. Ἀπόδειξη ὅτι μποροῦμε νά ἐκφράσουμε τό ἴδιο νόημα σέ διαφορετικές γλώσσες ἡ ἀκόμα καὶ στήν ἴδια γλώσσα «μέ ἄλλες λέξεις». Τό ἴδιο ίσχύει καὶ γιά τό συμβολισμό τῶν ἀριθμῶν. Ἡ ἔννοια τοῦ ἀριθμοῦ παραμένει ἀναλλοίωτη, εἴτε μέ ἀραβικούς εἴτε μέ λατινικούς ἀριθμούς τόν συμβολίσω.

‘Υποκείμενο καὶ ἀντικείμενο τῆς γνώσεως. Τό γεγονός τῆς γνώσεως, γιά νά πραγματοποιηθεῖ, προϋποθέτει δύο ὅρους: τό ύποκείμενο καὶ τό ἀντικείμενο¹. Τό ύποκείμενο γνωρίζει, τό ἀντικείμενο γνωρίζεται. Τό ἀντικείμενο, ὅπως δείχνει καὶ τό ὄνομά του, κείται ἀπέναντι σέ κάπιο ύποκείμενο, τό όποιο ἀποτελεῖ καὶ τό σημεῖο ἀναφορᾶς του. Χωρίς ἔνα ύποκείμενο πού γνωρίζει, δέ νοεῖται οὕτε ἔνα ἀντικείμενο, δέν ύπάρχει κατ’ ούσιαν.

Τό ύποκείμενο τῆς γνώσεως ὅμως. δέν είναι τό ἵδιο μέ τό ύποκείμενο τῆς κρίσεως. Ἀκριβῶς τό ύποκείμενο τῆς κρίσεως είναι ὅ, τι ὄνομάζομε ἀντικείμενο τῆς γνώσεως. Στήν κρίση π.χ. ὁ οὐρανός είναι γαλάζιος, τό ύποκείμενο οὐρανός είναι ἀντικείμενο γνώσεως κάπιοις ἀνεξάρτητου ἀπό τόν οὐρανό ὄντος, κάπιοις συνειδήσεως πού ἀντιλαμβάνεται, κρίνει καὶ ἀποδίδει στήν ἔννοια οὐρανός τό κατηγόρημα γαλάζιος. Τό ἀνεξάρτητο ἀπό τό ἀντικείμενο αύτό ὅν είναι ἡ συνείδησή μου, είναι τό ύποκείμενο τῆς γνώσεως, τό γνωσιοθεωρητικό λεγόμενο ύποκείμενο.

‘Αντικείμενο τῆς γνώσεώς μου μποροῦν νά γίνουν καὶ οἱ συνάνθρωποί μου μέ ὅλο τόν ψυχικό κόσμο τους. Μπορῶ ἐπίσης ἐγώ ὁ ἵδιος ὡς σωματική καὶ ψυχοδιανοητική ὑπαρξη νά γίνω ἀντικείμενο γνώσεως ἐκ μέρους ἄλλων συνανθρώπων μου, ἄλλων γνωσιοθεωρητικῶν ύποκειμένων, καὶ νά μοῦ ἀποδοθοῦν ἐκ μέρους τους διάφορα κατηγορήματα. Μπορῶ π.χ. νά ἀποφανθῶ ὅτι ὁ Γιάννης είναι ἔξυπνος ἢ ὁ Γιάννης νά ἀποφανθεῖ γιά μένα ὅτι ὁ Γιάργος είναι ἐργατικός. ‘Ολος λοιπόν ὁ ἐξωτερικός κόσμος καὶ οἱ συνάνθρωποί μου μέ τόν ψυχικό καὶ πνευματικό τους κόσμο μποροῦν νά είναι ἀντικείμενα τοῦ γνωσιοθεωρητικοῦ μου συνειδέναι. Ἀλλά καὶ ὁ ἵδιος ὁ ἔαυτός μου, τόσο ὡς σῶμα ὅσο καὶ ὡς ψυχή, ἐφ’ ὅσον στρέφω πρός αύτόν τή νοητική μου ἐνέργεια καὶ τοῦ ἀποδίδω ἔνα κατηγόρημα, ὅτι π.χ. ἀγαπῶ τή μουσική, μπορεῖ νά είναι ἐπίσης ἀντικείμενο τοῦ γνωσιοθεωρητικοῦ μου συνειδέναι.

Τό ύποκείμενο καὶ τό ἀντικείμενο τῆς γνώσεως βρίσκονται σέ συνεχή ἀναφορά καὶ μόνο μέ τήν ἀναφορά αύτή τοῦ ἐνός

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σ. 32-36.

πρός τό ἄλλο ὑπάρχουν καί είναι νοητά. "Οπως ἡδη εἴπαμε, ἔνα ἀντικείμενο δέν ύπαρχει ποτέ ἀνεξάρτητα ἀπό ἓνα ὑποκείμενο πού τό παρατηρεῖ καί τό γνωρίζει. Ἀντίθετα τό ὑποκείμενο μόνο μέ τήν ὑπαρξη τοῦ ἀντικειμένου ἀποκτᾶ λόγο ὑπάρξεως, ὑπάρχει. Ὑποκείμενο καί ἀντικείμενο ἥ ἡ γνώση καί τό ἀντικείμενό της – γιατί βέβαια ἐννοοῦμε τό ὑποκείμενο καί τό ἀντικείμενο τῆς γνώσεως καί ὅχι τό ὄποιο δήποτε – είναι πάντα συνδεδεμένα καί συγχρόνως χωριστά. "Οταν ἀκριβῶς σκεφτόμαστε ὅτι τό ἔνα συνυπάρχει μέ τό ἄλλο, τότε σκεφτόμαστε ὅτι τό ἔνα είναι κάτι χωριστό ἀπό τό ἄλλο. Ἡ γνώση λοιπόν προϋποθέτει δύο παράγοντες: τό ὑποκείμενο καί τό ἀντικείμενο. Γι' αὐτό καί στήν ιστορία τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης δύο δρόμοι ἀνοίχτηκαν: ὁ ὑποκειμενικός καί ὁ ἀντικειμενικός. Ὁ ἔνας προχωρεῖ πρώτα στήν κατανόηση τῆς ούσιας τοῦ ὑποκειμένου, ὁ ἄλλος στρέφεται πρώτα στό ἀντικείμενο.

Είναι δύσκολο νά πεῖ κανείς ποιός ἀπό τούς δύο δρόμους μᾶς ὀδηγεῖ πιό κοντά στήν ἀλήθεια. Ἐκεῖνο ὅμως πού ἔχει σημασία, ὅποιον καί ἄν ἀκολουθήσει κανείς, είναι νά μήν παραμελήσει κατά τήν ἔρευνα τοῦ προβλήματος οὔτε τό ἀντικείμενο οὔτε τό ὑποκείμενο, νά μήν παραγνωρίσει τή συμβολή κανενός, ἀντίθετα νά τονίσει τήν ἀναφορά τοῦ ἐνός πρός τό ἄλλο, γιατί χωρίς αὐτήν είναι ἀδύνατο νά ἐξηγήσουμε τή γνώση. Περισσότερο οἰκείος φαίνεται σήμερα ὁ δρόμος πού ξεκινᾶ ἀπό τόν ὑποκειμενικό παράγοντα, γιατί τό ὑποκείμενο μοιάζει, τουλάχιστο στήν ἀρχή, ώς κάτι γνωστό, ἀφοῦ βέβαια τό ὑποκείμενο εἴμαστε ἐμεῖς, τό 'Εγώ μας. Ἀπ' αὐτό ξεκινάμε, γιά νά βροῦμε τό ἀντικείμενο καί νά τό κατακτήσουμε μέ τή γνώση.

Είναι χαρακτηριστικό ὅμως ὅτι κατά τήν ἀρχαιότητα καί τό μεσαίωνα ἡ φιλοσοφική σκέψη ξεκίνησε ἀπό τή θεώρηση τοῦ ἀντικειμένου, τοῦ Είναι, ἐνώ κατά τή νεώτερη ἐποχή ἀπό τό ὑποκείμενο. Ἡ ἀρχαία φιλοσοφία είναι κυρίως ὄντολογία, δηλ. ἔρευνα τοῦ ὄντος στίς διάφορες μορφές του. Ὁ ἀρχαῖος ἄνθρωπος, θαμπωμένος ἀπό τό θαῦμα τοῦ κόσμου, καταπιάνεται μέ πολλή ὄρμή νά τό γνωρίσει, ἐνδιαφέρεται κυρίως γιά τό ἀντικείμενο τῆς γνώσεως, ὁ νεώτερος ἀντίθετα στρέφεται στό ὑποκείμενο. Ἡ στροφή συντελέστηκε ούσιαστικά μέ τόν Descartes

(Ντεκάρτ). Τό *cogito ergo sum* είναι ή άφετηρία τής νεώτερης εύρωπαϊκής φιλοσοφίας καί συγχρόνως ή πρώτη στροφή πρός τό ύποκείμενο. Ὁ Descartes ξεκίνησε μέ τη ριζική ἀμφιβολία: *de omnibus dubitandum est*. Για ἔνα μόνο δέν μπόρεσε νά ἀμφιβάλει, γιά τό ὅτι αὐτός ώς ύποκείμενο ἀμφιβάλλει. Ἡ ἀμφιβολία σύμως είναι σκέψη, καί ἡ σκέψη προϋποθέτει τήν ύπαρξη. "Ετσι ἀπό τό *dubito ergo cogito* πέρασε στό *cogito ergo sum*. "Ετσι αὐτοβεβαιώθηκε γιά τήν ύπαρξη του, τήν ύπαρξη τοῦ σκεπτόμενου ύποκειμένου. Ὁ Berkeley (Μπέρκλεϋ) μέ τόν ύποκειμενικό καί ὁ Kant μέ τόν κριτικό ίδεαλισμό συνέχισαν ὅ,τι ἄρχισε ὁ Descartes.

2. ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ. ΟΙ ΣΧΕΤΙΚΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ.

Όρθολογισμός καί ἐμπειρισμός. Τό πρόβλημα τῶν πηγῶν τής γνώσεως είναι ἀπό τά πιό παλιά καί ἐπίμαχα. Ὁρθολογισμός καί ἐμπειρισμός είναι τά δύο κύρια φιλοσοφικά ρεύματα πού καθένα διεκδικεῖ γιά τόν ἑαυτό του τό προνόμιο ὅτι λύνει τό πρόβλημα τής γνώσεως. Οι ρίζες τους βρίσκονται στήν προσωκρατική φιλοσοφία. "Εκτοτε «ζοῦν» ἀλληλοσυγκρουόμενα καί ἀλληλοσυμπληρούμενα, πράγμα πού ἵσως ἀποδεικνύει ὅτι καί τά δύο ἔχουν μέσα τους πυρήνα ἀλήθειας.

Ο ὄρθολογισμός ἡ ρασιοναλισμός ἀπό τό λατινικό *ratio* = λόγος) ἀποθεώνει τό νοῦ. Κατά τόν ὄρθολογισμό ὅλες οἱ ἀληθινές καί βέβαιες γνώσεις μας κατάγονται ἀπό τή νόηση καί είναι ἀνεξάρτητες ἀπό τήν ἐμπειρία. Στηρίζονται σέ λογικές ἀρχές καί ἔννοιες, οἱ ὅποιες ἐνυπάρχουν στό πνεῦμα μας καί ισχύουν πρίν ἐπαληθευθοῦν ἀπό τήν ἐμπειρία, πράγμα πού δέν τό ἔχουν κάν ἀνάγκη. Τέτοιες ἀρχές καί ἔννοιες, πού κατά κάποιο τρόπο «ἀναβλύζουν» ἀπό τή νόησή μας, είναι οἱ λογικές καί μεταφυσικές ἔννοιες, οἱ λογικοί νόμοι, τά μαθηματικά κτλ. Τά μαθηματικά είναι γιά τούς ὄρθολογιστές ἡ κατ' ἔξοχήν ἐπιστήμη. Οι γνώσεις μας λοιπόν πού βασίζονται στό νοῦ είναι αύταπόδεικτες καί ὀλοφάνερες, οἱ γνώσεις πού μᾶς προσφέρει ἡ ἐμπειρία χρειάζονται ἐπαλήθευση.

‘Ο ἐμπειρισμός διακηρύσσει ἀντίθετα ὅτι πηγή τῆς γνώσεως εἶναι ή ἐμπειρία, ή ἄμεση δηλ. ἀντίληψη ἀντικειμένων καὶ φαινομένων μέσω τῶν αἰσθήσεων. Ἀρνεῖται κάθε «ἐμφυτη» ἔνοια καὶ ἀντιλέγει στόν ὄρθιολογισμό ὅτι, ἂν ύπηρχαν ἐμφυτες ἀρχές καὶ ἔννοιες, ἐπρεπε νά τίς ἔχουν ὅλοι οἱ ἀνθρωποι, πολιτισμένοι καὶ ἀπολίτιστοι, καὶ βέβαια καὶ τά παιδιά. “Ολες οἱ γνώσεις μας, κατά τόν ἐμπειρισμό, δημιουργοῦνται ἡ μᾶλλον ἐγγράφονται στή συνείδησή μας ἐκ τῶν ὑστέρων, μέ τήν ἐμπειρία. Μέ τήν ἐπανάληψη ἐξάλλου συμπληρώνονται καὶ διορθώνονται. Ἀποχρώσεις μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν ἀκραίων ἀπόψεων ύπάρχουν πολλές. ‘Υπάρχουν ἐκπρόσωποι τοῦ ἐμπειρισμοῦ πού δέχονται ὥς ἔνα σημεῖο τό ρόλο τοῦ νοῦ, καὶ ἐκπρόσωποι τοῦ ὄρθιολογισμοῦ πού παραδέχονται τό ρόλο τῶν αἰσθήσεων. Σημασία ὅμως ἔχει, σέ ποιά ἀπό τίς δύο αὐτές πηγές τῆς γνώσεως δίνει κανείς τό προβάδισμα.

Τή φιλοσοφία τῆς ἀρχαιότητας δέν μποροῦμε νά τήν κατατάξουμε ἀποκλειστικά οὕτε στό ἔνα οὕτε στό ἄλλο ρεῦμα, παρ' ὅλο πού τά σπέρματα τῆς πάλης ὄρθιολογισμοῦ καὶ ἐμπειρισμοῦ βρίσκονται, ὅπως ἡδη εἴπαμε, στήν προσωκρατική φιλοσοφία. Ή θέση πού παίρνει ὁ Πλάτων στό πρόβλημα τῶν πηγῶν τῆς γνώσεως συνδέεται μέ τόν πυρήνα τῆς πλατωνικής φιλοσοφίας, τή θεωρία τῶν ίδεων. Ή ίδεα γιά τόν Πλάτωνα εἶναι κάτι ἀνάλογο μέ ὅ,τι στή λογική ὄνομάζομε ἔννοια, μέ τή σημαντική διαφορά ὅτι η ίδεα δέ σχηματίζεται μέ λογική ἀφαίρεση, οὕτε προέρχεται ἀπό τήν παρατήρηση πολλῶν ὁμοειδῶν ἀντικειμένων, ἀπλῶς εἶναι δεδομένη στή νόηση. Καὶ εἶναι δεδομένη, γιατί ἀκριβῶς εἶναι ὄντότητα ἀνεξάρτητη ἀπό μᾶς καὶ τόν αἰσθητό κόσμο. Ή ίδεα «ζεῖ» στόν κόσμο τῶν ίδεων. Ἐκεī κάποτε, πρίν ἐνσωματωθεῖ, τή γνώρισε καὶ ἡ ψυχή μας. Γι' αὐτό τώρα πού ἡ ψυχή βρίσκεται μέσα στό σῶμα καὶ περιβάλλεται ἀπό τόν αἰσθητό κόσμο, ὁ ὅποιος ἀποτελεῖ ἀπείκασμα τοῦ νοητοῦ, τοῦ κόσμου τῶν ίδεων, κάθε φορά πού βλέπει κάτι ὅμορφο ἢ δίκαιο ἀνάμεσα στά αἰσθητά, «θυμάται» τήν ίδεα τῆς ὄμορφιᾶς ἢ τῆς δικαιοσύνης, καὶ μέ μέτρο αὐτήν διαπιστώνει ὅτι πραγματικά αὐτό εἶναι ὅμορφο ἢ δίκαιο, σχηματίζει δηλ. τήν κρίση πούλεει ὅτι αὐτό τό κορίτσι εἶναι

ὅμορφο ἡ αὐτή ἡ πράξη είναι δίκαιη. Τά αισθητά πράγματα πού είναι ὅμορφα ἡ δίκαια τά ἀναγνωρίζει ἡ ψυχή ώς ὅμορφα ἡ δίκαια, ἐπειδὴ ἔχει μέσα της τὴν ἰδέα τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ὄμορφιᾶς. Αὐτή είναι ἡ γνωσιολογική σημασία τῆς ἰδέας, καὶ μέ αὐτήν λύνει ὁ Πλάτων τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως¹. Τά αισθήματα είναι παρακλητικά τῆς διανοίας κατά τὸν Πλάτωνα, παρακινοῦν τὴ διάνοια «νά θυμηθεῖ». Ἡ «ἀνάμνηση» είναι ἡ μυθική διατύπωση τῆς πλατωνικῆς θεωρίας τῆς γνώσεως. Τό λογικό της νόημα είναι ὅτι ὁ νοῦς ἔχει μέσα του τίς αἰώνιες ἀρχές, σύμφωνα μέ τίς ὄποιες ἀποκτᾷ τὴ γνώση. Γνώση ἔχομε, λέει ὁ Πλάτων, ὅταν ἡ ψυχή, αὐτή δὲ² αὐτῆς, ἀφοῦ ἔχει πάρει ἀφορμή ἀπό τὰ αισθήματα, διαπιστώνει τὸ ἔστιν ἢ οὐκ ἔστιν τῶν πραγμάτων, ὅταν δηλ. ὁ νοῦς σχηματίζει τὴν κρίση πού λέει ὅτι κάτι ύπαρχει ἢ δέν ύπάρχει.

Ο Ἀριστοτέλης πολέμησε τῇ θεωρίᾳ τῶν ἰδεῶν τοῦ δασκάλου του. Δέ δέχεται ὅτι ύπάρχουν ἰδέες ἔξω καὶ ἀνεξάρτητα ἀπό τὰ αισθητά, οὕτε ἰδιαίτερος κόσμος τῶν ἰδεῶν, τῶν νοημάτων. Ἡ ἰδέα, τὸ εἶδος, ὅπως τὸ εἶπε, βρίσκεται μέσα στὸ συγκεκριμένο πράγμα, στὸ τόδε τι. Ο Ἀριστοτέλης δηλ. ἔβαλε τίς πλατωνικές ἰδέες μέσα στά αισθητά πράγματα. Γι' αὐτό καὶ παραδέχεται ὡς πηγές τῆς γνώσεως τόσο τὴν αἰσθηση ὥστε καὶ τὴ νόηση: τά πράγματα είναι ἔτσι ὅπως μᾶς τά παρουσιάζουν οἱ αισθήσεις καὶ ὁ νοῦς. Ἀφετηρία βέβαια γιά τὴ γνώση είναι τὸ αἰσθημα, ἡ διά τῶν αισθήσεων ἀντίληψη, ἀλλά ὁ νοῦς είναι ἐκείνος πού ἔξασφαλίζει τὴ βεβαιότητα τῆς γνώσεως. Ο Ἀριστοτέλης θεμελιώνει τὴ γνώση ἐπάνω στοὺς λογικούς νόμους, οἱ ὄποιοι ὅμως κατ' αὐτὸν είναι καὶ νόμοι τῆς πραγματικότητας. Οἱ περίφημες λογικές κατηγορίες του² είναι συγχρόνως καὶ προσδιορισμοί τοῦ ὄντος, ἰδιότητες δηλ. τῆς πραγματικότητας. Ἡ πρώτη, ἡ κατηγορία τῆς ούσιας, ἀναφέρεται στὸ συγκεκριμένο. ὄν, στὸ τόδε τι: Τό συγκεκριμένο αὐτό ὄν, ὁ Σωκράτης π.χ., μοῦ γίνεται ἀντιληπτό μέσω τῶν αισθήσεων, ὁ νοῦς μου ὅμως καταφάσκει πάντοτε ὅ, τι ἡ αἰσθηση μοῦ προσφέρει ὡς τόδε τι, ὡς

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 61 ἐπ.

2. Βλ. Ἀνθολόγιο σσ. 63-64

Σωκράτη. Οι έπόμενες κατηγορίες άναφέρονται σέ καταστάσεις τής ούσιας: στό ποσόν, στό ποιόν κ.λπ., είναι τά συμβεβηκότα τής ούσιας, άλλα συγχρόνως είναι καί λογικοί τρόποι μέτα τούς όποιους σκεφτόμαστε τήν ούσια. "Οταν σκέφτομαι ότι ό Σωκράτης είναι ἄσχημος, σκέφτομαι βέβαια μιά ιδιότητα τοῦ Σωκράτη, τό ποιόν τής μορφῆς του, τό όποιο μοῦ γίνεται προσιτό μέσω τῆς αἰσθήσεως. "Ομως ό νοῦς μου ἔχει μέσα του τήν κατηγορία τοῦ ποιοῦ, τήν ίκανότητα δηλ. νά σκέφτεται τό ποιόν τῶν ὅντων καί γι' αὐτό μπορεῖ καί συλαμβάνει ἀμέσως αὐτό πού ή αἴσθηση τοῦ προσφέρει ώς ιδιότητα ἐνός ὅντος.

Κατά τό Μεσαίωνα δέσποιζε ό όρθολογικός τρόπος σκέψεως, καί μάλιστα χρησιμοποιήθηκε ἀπό τή φιλοσοφία γιά νά στηριχτεῖ λογικά ή πίστη στό Θεό καί στίς ἄνωθεν δοσμένες ἀλήθειες καί ἀξίες. Γι' αὐτό καί χαρακτηρίστηκε ή μεσαιωνική φιλοσοφία ώς «θεραπαινίς τής θεολογίας» *Ancila Theologiae*.

'Ο γάλλος René Descartes¹ είναι ἐκεῖνος πού κατ' ούσιαν ἐδημιούργησε ὅ,τι στή νεώτερη ἐποχή ὄνομάζομε όρθολογισμό. 'Η βασική παραδοχή τοῦ Descartes σχετικά μέτ τό πρόβλημα τῶν πηγῶν τῆς γνώσεως είναι ή λεγόμενη θεωρία τῶν ἔμφυτων ίδεῶν. Στηρίζεται στό ἐπιχείρημα ότι ὑπάρχει γιά ὄρισμένες γενικές θεωρητικές καί πρακτικές ἀρχές καί ἔννοιες ὁμοφωνία. 'Η όμοφωνία αὐτή ἀποδεικνύει, κατά τόν Descartes, ότι ὑπάρχουν ἐκ καταβολῆς κοινές ἔμφυτες ἔννοιες στό νοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Τέτοιες ἔννοιες είναι ή ἔννοια τῆς ἀλήθειας, τῆς δικαιοσύνης, τοῦ ἀριθμοῦ, τοῦ Θεοῦ κ.λπ. 'Ο Spinoza καί ό Leibniz² (Σπινόζα, Λάιμπνιτσ) συμπληρώνουν τήν ὄμάδα τῶν όρθολογιστῶν τοῦ 17ου αἰώνα. 'Ο Spinoza δέν ἀπομακρύνεται σχεδόν καθόλου ἀπό τόν Descartes ώς πρός τό θέμα τῶν ἔμφυτων ίδεῶν. 'Ο Leibniz ὅμως πιστεύει ότι τό ἀνθρώπινο πνεῦμα ἔχει μέσα του «δυνάμει» ὄρισμένες ἔννοιες καί ἀρχές, οί όποιες τοῦ γίνονται συνειδητές, ὅταν στρέψει τήν προσοχή του πρός αὐτές.

Γενικά ό όρθολογισμός είναι ή ἀποθέωση τῆς ratio, ή όποια

1. Βλ. 'Ανθολόγιο σελ. 36 ἐπ.

2. Βλ. 'Ανθολόγιο σελ. 41 ἐπ.

René Descartes.

μέ τίς τότε προόδους τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν δικαιώνεται, θριαμβεύει καὶ ἐπιβάλλει τήν ἀπολυταρχία της στή γνώση. Ἀπό τήν ratio, δηλ. τὸν ὄρθο λόγο, πηγάζουν οἱ αἰώνεις ἀρχές καὶ ἀλήθειες, οἱ λογικοί καὶ φυσικοί νόμοι. Ἀποτέλεσμα τῶν νόμων αὐτῶν εἶναι ἡ ἀπαρασάλευτη τάξη πού ἐπικρατεῖ στὸν κόσμο. Ἡ πρώτη αἰτία ὅμως ἀπ' τήν ὁποία πηγάζουν καὶ οἱ νόμοι καὶ οἱ ἔννοιες καὶ ὁ ἴδιος ὁ ὄρθος λόγος εἶναι ὁ Θεός. Ὁ κόσμος εἶναι τό ἀρχιτεκτόνημα τοῦ Θεοῦ, σύμφωνα μέ τίς ἀπόψεις τῶν ὄρθολογιστῶν.

Μέ τὸν Francis Bacon (Βάκωνα) ἐγκαινιάζεται πολύ νωρίς, ἥδη στό τέλος τοῦ 16ου αἰώνα, μιά μακρά σειρά ἀπό Ἀγγλους ἐμπειριστές φιλοσόφους, ἡ ὁ-

ποία φτάνει ὡς τίς μέρες μας. Ἡ Ἀγγλία εἶναι τό προπύργιο τοῦ ἐμπειρισμοῦ. Τό πιό γνωστὸ ἔργο τοῦ Bacon εἶναι τό περίφημο «Novum organum». Τό ὄνόμασε ἔτσι γιά νά τό ἀντιπαραθέσει στό «Οργανον» τοῦ Ἀριστοτέλη (= τά λογικά συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη, τά ὁποῖα οἱ μεταγενέστεροι ὄνόμασαν ἔτσι), πού δέσποιζε στή μέχρι τότε φιλοσοφία, καὶ νά δείξει τήν ἀντίθεσή του πρός τήν ἔννοιολογική σχολαστική μέθοδο. Τό «νέο ὄργανο» ἔγινε ἔτσι σύμβολο τοῦ πνεύματος, τό ὁποῖο ἀρχισε νά πνέει στήν Εὐρώπη, τοῦ πνεύματος πού ζητοῦσε νά λυτρωθεῖ ἀπό τίς αὐθεντίες τοῦ Μεσαίωνα.

‘Ο John Locke (Λόκ) ὅμως εἶναι ἐκεῖνος πού ἄνοιξε διάλογο μέ τούς ὄρθολογιστές. Ἀντιτάχθηκε ζωηρά στή θεωρία τῶν ἔμ-

φυτων ίδεων τοῦ Descartes. Προσπάθησε ν' ἀποδείξει ὅτι δέν ύπάρχει καμιά ὁμοφωνία ώς πρός τίς λεγόμενες γενικές ἔννοιες, ἀλλά καὶ ἂν ἀκόμα ύπηρχε, δέν θά ἤταν ἀπόδειξη ὅτι ύπάρχουν «ἐκ καταβολῆς» στό πνεῦμα μας. Οἱ λογικές ἀρχές ἐξάλλου, ὅπως ἡ ἀρχή τῆς ταυτότητας καὶ τῆς ἀντιφάσεως, δέν εἶναι ἔμφυτες, ισχυρίζεται ὁ Locke, ἀφοῦ δέν εἶναι προσιτές οὕτε στά παιδιά οὕτε στούς ἀπλοϊκούς ἀνθρώπους¹. Τό ἵδιο ισχύει καὶ γιά τίς ἡθικές ἀρχές καὶ ἔννοιες (καλό, κακό κ.λπ.). Ή ὁμοφωνία πού ἐπιτυγχάνεται τόσο στίς ἡθικές ὄσο καὶ στίς λογικές σχέσεις ἀπό ἀνθρωπο σέ ἄνθρωπο καὶ ἀπό λαό σέ λαό προέρχεται ἀπό μιά κοινωνική ἀνάγκη: τῆς εὐημερίας καὶ τῆς συννενοήσεως. Ή παιδεία καὶ τά ἡθη δημιουργοῦν αὐτές τίς κοινές ἡθικές καὶ λογικές ἀρχές, δέν εἶναι καθόλου ἔμφυτες. Ή ψυχή τοῦ ἀνθρώπου, πιστεύει ὁ Locke, εἶναι μιά ἄγραφη πλάκα (*tabula rasa*). Μέ την ἀγωγή χαράσσονται πάνω της καὶ οἱ λογικές καὶ οἱ ἡθικές καὶ ὁ ποιεσδήποτε ἄλλες γενικές ἀρχές. Ή περίφημη αὐτή θεωρία τῆς *tabula rasa*, πού τόση ἐντύπωση ἔκανε, καὶ ἔγινε τό σύμβολο τοῦ ἐμπειρισμοῦ, εἶναι ἀρκετά παλιά, εἶναι ἀποψή τῶν Στωικῶν. Ό Locke μέ αὐτή του τῇ, θεωρία δέν ἔχει τήν πρόθεση νά ἀμφισβητήσει τήν ἔμφυτη ἴκανότητα τῆς ψυχῆς ἡ τοῦ νοῦ νά γνωρίζει, ἀπλῶς ἀμφισβητεῖ τήν παραδοχή ὅτι ὁ νοῦς ἔχει ἐκ καταβολῆς ὄρισμένες ἔμφυτες βασικές ἀρχές καὶ ἔννοιες, καὶ καταλήγει στό δόγμα: «ούδέν ἐν τῇ νοήσει, ὃ μή πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει», δόγμα πού κατάγεται ἀπό τὸν Ἀριστοτέλη.

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σσ. 43-44.

John Locke.

‘Ο Leibniz γράφει ἔνα ὄλοκληρο ἔργο γιά ν’ ἀντικρούσει τὸν Locke (*Nouveaux essais sur l’entendement humain*) καὶ συμπληρώνει τὸ παραπάνω δόγμα τοῦ Locke μὲ τὴ φράση: ἐκτός ἀπό τὴν ἴδια τῇ νόησῃ, δηλ. ὅτι ὅλα μπορεῖ νὰ κατάγονται ἀπό τίς αἰσθήσεις, ἐκτός ἀπό τὴν ἴδια τῇ νόησῃ, ἡ ὁποία εἶναι ἀνεξάρτητη καὶ αὐτόνομη λογική δύναμη. ‘Ἐτσι ἐπαληθεύεται γιά μιά ἀκόμα φορά ἡ γνώμη, ὅτι ἡ ἀληθινή φιλοσοφία εἶναι ζωντανός διάλογος.

Οἱ George Berkeley καὶ David Hume. (Μπέρκλεϋ καὶ Χιούμ) μένουν πιστοί στὴν παράδοση πού ἥδη ὑπῆρχε στὴν πατρίδα τους Βρεττανία. Ὁ Berkeley συμφωνεῖ μὲ τὸν Locke ὅτι δέν ὑπάρχουν ἔμφυτες ἔννοιες, καὶ προχωρεῖ ὡς ἔξῆς: ἡ γενική ἔννοια ἄνθρωπος ἡ ἡ γενική ἔννοια τρίγωνο δέν ὑπάρχει ἐκ τῶν προτέρων. ‘Ἐχομε μόνο συγκεκριμένες παραστάσεις, τὴν παράσταση ἐνός συγκεκριμένου ἄνθρωπου ἡ τριγώνου. Τίς παραστάσεις αὐτές τείνομε, μετά ἀπό πολλές ἐπαναλήψεις, νά τίς γενικεύουμε, ἔτσι φτάνομε στὴν παραδοχή γενικῶν ἔννοιων. ’Αντί γιά γενικές ἔννοιες ὁ Berkely δέχεται γενικές παραστάσεις. Δέν ὑπάρχει κατ’ αὐτὸν γενική ἔννοια: κινούμενο σῶμα, ἀλλά μόνο ἡ παράσταση ἐνός συγκεκριμένου κινούμενου σώματος. Εἶναι ἀδύνατο, λέει, νά συλλάβω μιά ἀφηρημένη ἔννοια ἡ νά σχηματίσω τὴν ἔννοια τῆς κινήσεως χωρίς ἔνα κινούμενο σῶμα. Μιά παράσταση μερική καὶ συγκεκριμένη γίνεται γενική, ὅταν τῇ χρησιμοποιήσει κανείς γιά νά ἐκπροσωπήσει ὅλες τίς ἄλλες τοῦ αὐτοῦ εἴδους.

Ριζικότερος ὅμως εἶναι ὁ Hume¹. Μοναδική πηγή καὶ κριτήριο τῆς γνώσεως θεωρεῖ ὅ,τι ὁ ἴδιος ὄνόμασε ἐντυπώσεις, δηλ. τά ἄμεσα δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, τά αἰσθήματα. ‘Ο,τι κυρίως τὸν ἐνδιαφέρει εἶναι νά δείξει ὅτι κάθε παράσταση εἶναι ἀντίγραφο ἐντυπώσεων. ’Η παράσταση εἶναι σύνθεση ἐντυπώσεων, δηλ. στοιχείων πού μᾶς δίνουν οἱ αἰσθήσεις. Τό ἐπόμενο βῆμα εἶναι νά δείξει ὅτι ὅχι μόνο οἱ παραστάσεις ἀλλά καὶ οἱ νόμοι, λογικοί καὶ φυσικοί, κατάγονται ἀπό τὴν ἐμπειρία. Κυρίως ἀσχολήθηκε μὲ τὸν νόμο τῆς αἰτιότητας, τὸν ὁποῖο καὶ ἀνάγει στὴν ἐμπειρία: ὅταν ἐμφανίζονται μέσα μας παραστάσεις πού ἔχουν

1. Βλ. ‘Ανθολόγιο σελ. 45 ἐπ.

κάποια σχέση μεταξύ τους, τότε αύτές συνδέονται κατά τό νόμο τού συνειρμού τῶν παραστάσεων, καὶ μάλιστα κατά τέοι τρόπο ὥστε, ὅταν καὶ στό μέλλον ἐμφανιστεῖ μέσα μας ἡ μιά, περιμένομε ἀμέσως καὶ τήν ἄλλην. "Ἔχομε τήν τάση νά περιμένομε ἀπό δύοειδή αἴτια δύοειδή ἀποτελέσματα. Ἡ συνήθεια, ἡ φαντασία καὶ ὁ μηχανισμός τού συνειρμού μᾶς παρακινοῦν, ὅταν ἔχουμε στή συνείδησή μας μιά παράσταση, νά τή συνδέουμε μέ μιά ἄλλη πού κάποτε εἶχε συσχετιστεῖ μαζί της, καὶ νά τούς ἀποδίδουμε αἰτιοκρατική σχέση. Δέν ύπάρχει οὕτε λογικότητα σ' αὐτή τή σχέση, οὕτε θεωρητικό κύρος. Ἀλλά καὶ γενικότερα κατά τόν Hume δέν ύπάρχει ἀντικειμενική γνώση, ἀλλά πιθανότητα. Πιστεύομε, λέει, ὅτι ύπάρχει ὁ ἀντικειμενικός κόσμος, ἐπειδή αὐτό μᾶς βοηθᾶ νά ρυθμίσουμε τά τῆς ζωῆς μας. Κατ' ούσιαν δέν ύπάρχει οὕτε ἀντικειμενική τάξη τῆς πραγματικότητας οὕτε ἀντικειμενικός κόσμος.

Είναι ν' ἀπορεῖ κανείς πώς τό ἀνθρώπινο πνεῦμα, πού μέ τόν Descartes καὶ τούς ὄρθιολογιστές εἶχε ἀποθεώσει τή λογική τάξη καὶ ἀντικειμενικότητα τού κόσμου τώρα μέ τούς ἐμπειριστές καὶ τόν Hume ἀγωνίζεται νά καταλύσει ὅ, τι πρίν δημιούργησε. Χαλαρώνει τούς ἀρμούς πού συγκρατοῦν τό κόσμο, ἀρνεῖται τήν ἀντικειμενικότητά του καὶ τό σπουδιαότερο, μεταφέρι σιγάσιγά τό κέντρο τού βάρους ἀπό τό Θεό στόν ἄνθρωπο, ἀφοῦ ἀνάγει καὶ τούς φυσικούς νόμους στήν ἀνθρώπινη ψυχική ἐμπειρία. Ἀξίζει ἀκόμα νά παρατηρήσουμε τή σταδιακή ὑποκειμενικοποίηση τῶν «γενικῶν ἔμφυτων ἰδεῶν» τού Descartes. Ὁ Locke καταργεῖ τήν ἰδιότητά τους νά είναι ἔμφυτες, ὁ Berkeley τίς κάνει ἀπό ἔννοιες παραστάσεις, ἐνώ τέλος ὁ Hume τίς θέλει ἄμεσα δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, δηλ. αἰσθήματα.

Ἡ κριτική φιλοσοφία τοῦ Kant. Μέ τόν Kant τό ἀνθρώπινο πνεῦμα «ξαφνιασμένο» ἀπό τίς ἀκρότητες, στίς ὅποιες ἔφτασε, προσπαθεῖ νά θέσει καὶ νά κρίνει ἐξαρχῆς ὅλα τά προβλήματα τής φιλοσοφίας. Ἡ μέθοδος πού ἐγκανιάζει ὁ Kant είναι ἡ λεγόμενη ὑπερβατολογική, transzental. Κατ' ούσιαν συμπίπτει μέ ὅ, τι ὄνομάζομε κριτικό τρόπο σκέψεως, γι' αὐτό ἡ φιλοσοφία του είναι γνωστή ως ὑπερβατολογική ἡ κριτική φιλοσοφία.

Μεγάλη σημασία είχε γιά τόν Kant ή γνωριμία του μέ το έργο τοῦ Hume. Ό ίδιος όμοιογεί ὅτι ή σκέψη τοῦ Hume τόν ἀφύπνισε ἀπό τό «δογματικότου λήθαργο» καί ὅτι ή δόξα γιά τή θεμελίωση τοῦ προβλήματος τῆς αἰτιότητας ἀνήκει κατά μέγα μέρος στόν Hume. «Οπως εἴδαμε, ὁ Hume μετέθεσε τό πρόβλημα τῆς αἰτιότητας ἀπό τόν ἔσωτερικό κόσμο στό ἔσωτερικό τοῦ ἀνθρώπου, καί τό ἐρμηνευσε ψυχολογικά. Ό Kant τώρα τό ἐρμηνεύει λογικά. Στή φύση δέν ὑπάρχει πουθενά αἰτία καί ἀποτέλεσμα, λέει ὁ Kant. Οὕτε κάν χρονική ἀκολουθία ὑπάρχει. Ύπάρχει τό συννεφο καί ή βροχή, ὑπάρχει ό κεραυνός καί ή ἀστραπή. Τά ἵδια τά φαινόμενα ὅμως δέ μᾶς λένε τίποτε γιά τή σχέση τους, ἐμεῖς εἴμαστε ἐκεῖνοι πού διαπιστώνομε τήν αἰτιοκρατική τους σχέση ἡ τή χρονική τους ἀλληλουχία. Ἐμεῖς διαπιστώνομε ὅτι τό σύννεφο καί ὁ κεραυνός είναι αἴτια καί προηγοῦνται χρονικά, ἐνῶ ή βροχή καί ή ἀστραπή είναι ἀποτελέσματα καί ἀκολουθοῦν. Διαπιστώνομε ὅμως σημαίνει, γιά τόν Kant, ἀποδίδομε στά πράγματα κάτι πού ὑπάρχει μέσα μας καί πού δέν τό ἔχουν τά ἵδια. Σημαίνει, προβάλλομε πρόσ τά ἔξω νόμους καί τρόπους δικούς μας, ἄρα ἐπιβάλλομε στή φύση τούς νόμους τῆς λογικῆς μας καί τούς τρόπους τῆς ἐποπτείας μας.

Μέ τόν ὄρο ἐποπτεία πρέπει νά ἐννοήσουμε τήν παραστατική δύναμη τῆς συνειδήσεώς μας, ή ὁποία ἔχει τήν ικανότητα νά σχηματίζει παραστάσεις καί συγχρόνως νά τίς τοποθετεῖ μέσα στή διάσταση τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου. Ό χῶρος καί χρόνος δέν είναι ιδιότητες τῶν πραγμάτων, δέν κατάγονται ἀπό τά πράγματα, ἀλλά ἀπό τήν παραστατική ἐνέργεια τῆς συνειδήσεώς μας, ή ὁποία ἀνοίγει τήν προοπτική τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου καί τοποθετεῖ μέσα της τίς παραστάσεις. Ό χῶρος καί ὁ χρόνος είναι τρόποι ἐποπτείας, δηλ. τρόποι μέ τούς ὁποίους ἐποπτεύει ή συνείδηση τό ἄμορφο καί ἄλογο ύλικό πού τῆς προσφέρουν οι αἰσθήσεις. Δέν ὑπάρχει, κατά Kant, ἔνας ἀπόλυτος χῶρος, μιά ἀκίνητη ἥ ἔστω κινούμενη καί ὅμοιόμορφη πραγματικότητα, οὕτε ὁ χρόνος είναι μιά ἀπόλυτη καί ὅμοιόμορφα ρέουσα κίνηση. Οὕτε ὁ χῶρος οὕτε ὁ χρόνος ἔχουν ἀντικειμενική ὑπόσταση, είναι καί οἱ δύο ὑποκειμενικοί ὄροι τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι.

Οἱ λογικοί νόμοι ἐξάλλου είναι λογικοί τρόποι, μέ τούς ὁποί-

ους ή διάνοια κατατάσσει καί συντάσσει τό πλήθος τῶν ἐποπτειῶν. Είναι οἱ γνωστές μας ἀπό τὸν Ἀριστοτέλη κατηγορίες. Ὑπάρχει ὅμως μιὰ οὐσιώδης διαφορά ἀνάμεσα στίς ἀριστοτελικές καί στίς καντιανές κατηγορίες. Οἱ ἀριστοτελικές κατηγορίες είναι καί ἰδιότητες τῶν πραγμάτων, είναι τρόποι μέ τούς ὅποιους ὑπάρχουν τά πράγματα (ποσόν, ποιόν κ.λπ.), ἐνῶ οἱ καντιανές είναι μόνο τρόποι μέ τούς ὅποιους λειτουργεῖ ή διάνοια μας. Οἱ κατηγορίες τοῦ Ἀριστοτέλη δηλώνουν τὴν τάξη τοῦ κόσμου καί τῶν πραγμάτων, ἐνῶ οἱ καντιανές ἐκφράζουν τὴν τάξη, πού ἡ ἴδια ή διάνοια δίνει στά πράγματα. Οἱ λογικοί νόμοι λοιπόν ἡ οἱ κατηγορίες τοῦ Kant είναι τρόποι μέ τούς ὅποιους ή διάνοια κρίνει καί κατατάσσει, συνδέει καί χωρίζει τά ἐμπειρικά δεδομένα. "Ἐνας ἀπό τούς βασικούς αὐτούς τρόπους είναι καί ἡ αἰτιότητα, ἄλλος είναι ἡ ποιότητα, ἡ ποσότητα κ.ο.κ.

"Ἄν ξαναφέρουμε στό νοῦ μας τό παράδειγμα τοῦ μικροῦ παιδιοῦ πού καταλήγει στήν κρίση: ἡ φωτιά καίει, πρέπει νά ὁμολογήσουμε ὅτι τό παιδί πρέπει πρώτα νά βάλει τά αἰσθήματά του σέ χρονική ἀκολουθία (προηγεῖται ἡ θέα τῆς φωτιᾶς, ἔπειτα τό αἴσθημα τοῦ πόνου), πρέπει νά τά συνδέσει αἰτιοκρατικά (ἡ φωτιά είναι ἡ αἰτία, τό αἴσθημα τοῦ πόνου τό ἀποτέλεσμα), γιά νά μπορέσει νά καταλήξει στήν κρίση: ἡ φωτιά καίει. "Ἄν δέ λειτουργήσει δηλ. αὐτόματα μέσα του ὁ ἐποπτικός τρόπος τοῦ χρόνου καί ὁ λογικός νόμος τῆς αἰτιότητας, ἄν τό παιδί μείνει μόνο μέ τά βιώματα – τό αἴσθημα τῆς φωτιᾶς καί τό αἴσθημα τοῦ πόνου – τότε θά ἔξακολουθήσει νά βάζει τό χέρι του στή φωτιά, γιατί δέ θά ἔχει σχηματίσει τήν κρίση, τή γνώση, ὅτι ἡ φωτιά καίει. Ἀκριβῶς ὅμως ἐπειδή καί ὁ ἐποπτικός τρόπος καί ὁ λογικός νόμος λειτουργοῦν αὐτόματα μέσα μας είναι δύσκολο νά συνειδητοποιήσουμε ὅτι είναι λειτουργίες τοῦ ἐσωτερικοῦ μας κόσμου καί ὅχι ἔτοιμη προσφορά ἐκ μέρους τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου.

Τά δεδομένα λοιπόν τῶν αἰσθήσεων, τό ἄμορφο καί ἄλογο αὐτό ὑλικό, παίρνουν μορφή καί συντάσσονται σύμφωνα μέ τούς τρόπους τῆς ἐποπτείας, χῶρο καί χρόνο, καί σύμφωνα μέ τούς νόμους τοῦ λογικοῦ. Οἱ τρόποι τῆς ἐποπτείας καί οἱ νόμοι τοῦ λογικοῦ ἀποτελοῦν τά λογικά, τά προεμπειρικά – προϋπάρχοντα τῆς ἐμπειρίας –, τά a priori, μέ τό λατινικό ὄρο, στοιχεία τῆς

Εγώ ολόκληρος Μαρτυρόμενος για την Επανάσταση,
Γιατίς αναγνωρίζω, για δικτύων, ότι Μαρτυρός
ιν Βαρσοβίας Γαλιτινού στην Επανάσταση Καρπίου
Επειδή στην Αποστολήν μακρινότερο αναγνωρίζω
τούτο. Το έχω την Κυριακήν πέντε Ιανουαρίου
Κυριακήν Πρωτοπατίου από την οντότητα της Καρπίου
γνωρίζω επειδή δημιούργησα την, και
την αναγνωρίζω ότι θα ήταν γνωρίζοντας
επίσημα. Ούτος (είναι επίσημος γιατί μετά την Κυριακήν
νίκη των άντερων) οι μάκριοι Επαναστάτες ήταν Εκκλησια-
τεσταμένοι βαναδόροι πρίγκιπες πολιτικού φαύλου
και μηδέλευνον παρανομήτη Τοπάλη ή Λαζαρίδην ή την
αρχοντική της Διακονούς Σταύριανσκή πόλη νότια
Ευρώπης, μετά την γενναίη ήττα της Βασιλείας

αριθμός μακρινών αγνοούμενής γραφής
την Επανάστασην.

Königsthal, the 14th December 1801.

Immanuel Kant.

Χειρόγραφο του Kant.

γνώσεως. Τά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, τά αἰσθήματα, εἶναι τά ἐμπειρικά, τά a posteriori στοιχεῖα τῆς γνώσεως. Τό γεγονός τῆς γνώσεως ἔξαρτάται τόσο ἀπό τά λογικά, τά a priori, όσο καὶ ἀπό τά ἐμπειρικά, τά a posteriori στοιχεῖα. Ἐδῶ ἔγκειται ἡ σύνθεση, πού ἐπιχειρεῖ ὁ Kant, καὶ ἡ προσφορά του στὸν τομέα τῆς γνωσιολογίας. Καταργεῖ τὴν ἀπολυταρχία δρθολογισμοῦ ἢ ἐμπειρισμοῦ καὶ ἀποδεικνύει ὅτι καὶ ἡ αἰσθηση καὶ ἡ νόηση συμβάλλουν οὐσιαστικά στὴ συγκρότηση τῆς γνώσεως¹.

"Οπως εἴδαμε, κατά τὸν Kant, δέ νοεῖται ἀντικειμενική γνώση ἐνός πράγματος χωρίς τῇ συμμετοχῇ τῆς ἐποπτείας καὶ τοῦ λογικοῦ. Τό δεδομένο τῆς ἐμπειρίας – ὅσο σημαντική θέση καὶ ἂν κατέχει στὴ διαδικασία πού λέγεται γνώση – θά ἔμενε ἀπλό βίωμα συγχωνευμένο ἐξ ὄλοκλήρου μὲ τό ὑποκείμενο, ἀν δέν εἴχαμε τούς τρόπους τῆς ἐποπτείας καὶ τούς νόμους τοῦ λογικοῦ. Τό ἄμεσο βίωμα πού μοῦ προσφέρει ἡ ὥραση, ἡ θέα τοῦ τραπεζιοῦ π.χ., πρέπει νά τοποθετηθεῖ ἐκ μέρους μου τουλάχιστο στὴ διάσταση τοῦ χώρου, δηλ. νά ἐποπτευθεῖ ἀπό μένα, τό ὑποκείμενο, μὲ τὴν πρόοπτική τοῦ χώρου, γιά νά γίνει ἀντικείμενο, γιά νά πω ὅτι τό τραπέζι ὑπάρχει. Αύτό ἀκριβῶς τό προβάδισμα – ἃς τό ὄνομάσουμε ἔτσι – πού δίνει ὁ Kant στὸ a priori στοιχεῖο, γιατί βέβαια ἡ ἐποπτεία εἶναι a priori στοιχεῖο, δίνει λαβή νά τόν κρίνουμε καίνατόν επικρίνουμε ὅτι ἐνῷ ἡ πρόθεσή του ἦταν νά γεφυρώσει τό χάσμα δρθολογισμοῦ καὶ ἐμπειρισμοῦ, ἔκλινε τελικά κι αύτός πρός τόν ὄρθολογισμό.

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 47 ἐπ.

Immanuel Kant.

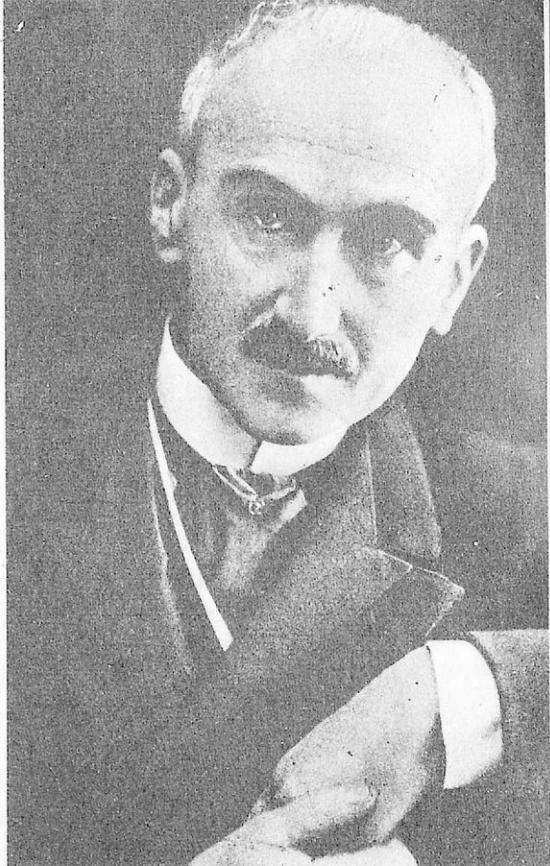
Η ἐνόραση. Μιά ἄλλη πηγή γνώσεως είναι ή ἐνόραση. Δέ στηρίζεται οὕτε στίς αἰσθήσεις οὕτε στή νόηση. Ἀποτελεῖ ἀντίδραση πρός αὐτούς τούς τρόπους γνώσεως, καὶ κυρίως ἀντίδραση πρός τήν ἀπολυταρχία τοῦ νοῦ. Εἰσηγητής τοῦ ἐνορατικοῦ τρόπου γνώσεως στή νεώτερη ἐποχή είναι ὁ γάλλος Henri Bergson (Μπερξόν). Η γνωσιοθεωρητική ἀφετηρία τοῦ Bergson είναι ὅτι μεταξύ διανοίας καὶ διαισθήσεως ἡ ἐνοράσεως ὑπάρχει ριζική διαφορά. Οἱ διανοητικοί τρόποι τοῦ σκέπτεσθαι, ὥπως ἡ αἰτιότητα, ὁ σκοπός κτλ., είναι τρόποι πολύ γενικοί καὶ ἀφηρημενοί, ἀλλά ἐπίσης δυσκίνητοι, δέν μποροῦν νά συλλάβουν τήν ούσια τῶν ὄντων καὶ τήν «ἀναβλύζουσα πηγή τῆς ζωῆς». Στή διάνοια ὡς γενική καὶ ἀφηρημένη σκέψη, ἡ ὁποία μᾶς ἀπομακρύνει ἀπό τή ζωή καὶ τήν πραγματικότητα, ἀντιτάσσει ὁ Bergson τή διαίσθηση ἡ ἐνόραση, ἡ ὁποία μᾶς ὀδηγεῖ ἀμέσως στό βάθος τῶν πραγμάτων.

Γιά νά φωτίσουμε τήν ἔννοια τῆς ἐνοράσεως, πρέπει νά θυμηθοῦμε ὅτι ὁ εἰσηγητής της Bergson είναι ἀπό τούς κορυφαίους τοῦ ρεύματος, πού λέγεται «φιλοσοφία τῆς ζωῆς». Τό ρεῦμα αὐτό ζητᾶ, νά φτάσει ὁ καθένας μέσα του στήν πλήρη βίωση τῆς ζωῆς, καὶ μέ τά προσωπικά του βιώματα νά διεισδύσει ἔπειτα μέσα στό γενικό ρεῦμα τῆς ζωῆς. «Ολα αὐτά βέβαια θά γίνουν ὥχι μέ τή λογική ἀλλά μέ τή διαίσθηση καὶ μέ ἔξωλογικά βιώματα, μέ ἔξωλογικές γνώσεις. Τό κατ' ἔξοχήν ὅμως ἔξωλογικό στοιχεῖο στόν ἀνθρώπο είναι τό ἔνστικτο. Ὁ Bergson πιστεύει γιά τό ἔνστικτο ὅτι είναι κάτι τό πρωταρχικό, μιά ἀσυνείδητη συμπαθητική σχέση μέ τά πράγματα καὶ μέ τούς ὄργανισμούς. Η ἐνόραση, δηλ. ἡ ἰκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νά εἰσχωρεῖ στό βάθος τῶν πραγμάτων καὶ τῆς ζωῆς, είναι μιά ἀνώτερη μορφή ἔνστικτου. Αξίζει νά ἀναφέρουμε ὅτι ὁ Ἐμπεδοκλῆς πρῶτος είχε εἰσαγάγει στή φιλοσοφία τή «συμπαθητική σχέση» καὶ είχε πεῖ ὅτι μόνο σ' αὐτή στηρίζεται ἡ ἀληθινή γνώση: τό ὅμοιο μόνο ἀπό τό ὅμοιο είναι δυνατό νά γνωσθεῖ. Η ζωή δηλ. μόνο ἀπό τή ζωή είναι δυνατό νά γνωριστεῖ. Αὐτό ἀκριβῶς ζητᾶ καὶ ὁ Bergson μέ τήν ἐνόραση: ἐπειδή εἴμαστε οἱ ἴδιοι ζωή, γι' αὐτό καὶ είναι δυνατό νά συλλάβουμε τήν ούσια τῆς ζωῆς. «Οχι ὅμως μέ τό νοῦ ἀλλά μέ τήν ἐνόραση.

‘Η ἐνόραση εἶναι τό εἰδος ἐκεῖνο τῆς βίωσης, μέ τήν ὅποια μπαίνομε στό ἑσωτερικό ἐνός ἀντικειμένου, γιά νά συναντήσουμε ἐκεī τό μοναδικό καί ἀνέκφραστο πού τό χαρακτηρίζει, λέει ὁ Bergson. Ἐνῶ ὁ νοῦς μέ τίς κρίσεις, τούς συλλογισμούς καί τήν ἀφηρημένη σκέψη γενικά μᾶς ἀπομακρύνει ἀπό τή ζωή καί τήν πραγματικότητα, ἡ ἐνόραση μᾶς ὁδηγεῖ ἀμέσως στό βάθος τῆς πραγματικότητας. Ὁ νοῦς βλέπει τά πράγματα ἀπ' ἔξω, τά περιγράφει, ύφαίνει γύρω τους ίστούς, ἡ ἐνόραση εἰσχωρεῖ μέσα τους, στήν ούσιά τους. Εἶναι ἔνα εἰδος πνευματικής ἀκροάσεως πού ἀκούει τήν ψυχή τῶν πραγμάτων. Ἡ φιλοσοφία πρέπει ἀκριβῶς αὐτό νά ἐπιδιώκει, πῶς μέ τήν ἐνόραση θά μπεῖ στό ἑσωτερικό τοῦ ἀντικειμένου, γιατί μόνον ἐκεī μέσα ὑπάρχει τό ἀπόλυτο. Ἡ γνώση μᾶς αὐτή γιά τό ἀπόλυτο πού ἐπιτυγχάνεται μέ τήν ἐνορατική γνώση πιθανόν νά ἔχει χάσματα, ισχυρίζεται ὁ Bergson, ὅμως δέν εἶναι ἑξωτερική, ὅπως ἡ γνώση πού ἔχομε μέ τή νόηση. Ἡ διάνοια, λέει ὁ Bergson, ὑπολογίζει, μετράει, συνδυάζει, ἐνῶ ἡ ἐνόραση μᾶς χαρίζει πραγματική, ζωντανή γνώση. “Ἐτσι φτάνομε στό παράδοξο ἡ γνώση νά κατακτάται μέ τά ἄλογα στοιχεῖα τῆς ὑπάρχεώς μας! .

“Ομως ὁ ἐνορατικός αὐτός τρόπος γνώσεως, πού ὁ Bergson εἰσάγει, δέν εἶναι κάτι ἐντελῶς νέο, συγγενεύει μέ πολλά πρηγούμενα στήν ίστορία τῆς φιλοσοφίας. Ὁ Schelling (Σέλλινγκ)

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 50 ἐπ.

Henri Bergson.

είχε είσαγάγει τήν «πνευματική θέα», καί είναι φανερό ότι έπεδρασε στόν Bergson. Η πνευματική αύτή θέα (intellektuelle Anschauung) τοῦ Schelling είναι μιά ἄμεση νοητική ἀποκάλυψη, μέτην όποια ὁ νοῦς θεᾶται τήν ἀλήθεια, χωρίς τή μεσολάβηση ἐπιστημονικῶν ἀποδείξεων. Ἀλλά καί τοῦ Schelling ἡ «πνευματική θέα» ύπάρχει στήν ἐλληνική φιλοσοφία, είναι ἔννοια πλατωνική. Ο Πλάτων πολλές φορές στούς διαλόγους του είσαγει, μετά τή δύσκολη πορεία τῆς διαλεκτικῆς, ἓνα εἶδος πνευματικῆς θέας τοῦ ὑπό συζήτηση ἀντικείμενου. Η θέα ὅμως αὐτή ἔρχεται ἐκ πολλῆς συνουσίας γιγνομένης περί τό πρᾶγμα αὐτό... καί ἔξαφνης, οἷον ἀπό πυρός πηδήσαντος ἐξαφθέν φῶς...¹ Ἀφοῦ δηλ. ὁ νοῦς ἔχει περιζώσει λογικά τό ἀντικείμενο, καί ἀφοῦ ἔχουν ἔξαντληθεὶ ὅλοι οἱ τρόποι λογικῆς προσεγγίσεως, ἔρχεται ἔξαφνης καί ἀπό τήν πολλὴ λογική συνάφεια, πού ἔχει προηγηθεῖ, ἡ διείσδυση στήν ούσια τοῦ πράγματος, ἔρχεται ἡ ἐνορατική θέα, ὅπως θά ἔλεγαν οἱ σύγχρονοι. «Ομως ὁ Πλάτων ποτέ δέν ἀπολυτοποιεῖ τή θέα αὐτή, ὥστε νά τήν κάνει μοναδική πηγή γνώσεως. Τό βῆμα αὐτό πρός τήν ἀπολυτοποίηση γίνεται λίγους αἰῶνες ἀργότερα μέτ τό νεοπλατωνικό φιλόσοφο Πλωτίνο. Μέ ἀπίθανα πλούσια χρώματα περιγράφει στίς Ἐννεάδες του ὁ Πλωτίνος, πῶς ἡ ψυχή, σέ στιγμές ἔξαιρετικές, φτάνει σέ ἄμεση θέα τῆς ἴδιας τῆς ἀλήθειας, πού γι' αὐτόν είναι τό "Ἐν ἡ ὁ Θεός. Η συναίσθηση τοῦ Πλωτίνου είναι, θά μπορούσαμε νά ποῦμε, ἓν «πλησίασμα» τῆς ψυχῆς τοῦ ὑποκειμένου πρός τό ἀντικείμενο τόσο ἄμεσο, ὥστε τό ὑποκειμένο «εἰσχωρεῖ» πλέον μέσα στό ἀντικείμενο καί τό θεᾶται. Γιά νά φτάσει ὅμως ὁ ἄνθρωπος στή θέα αὐτή πρέπει νά ξεπεράσει ὅχι μόνο τίς πληροφορίες πού τοῦ δίνουν οἱ αἰσθήσεις, ἀλλά καί τήν ἐπιστήμη: ὑπέρ ἐπιστήμην... δεῖ δραμεῖν καί ... ἀποστῆναι δεῖ καί ἐπιστήμης καί ἐπιστητῶν. "Ο, τι ὅμως κανείς θεᾶται δέν ἀνακοινώνεται μέ λόγια. Μπορεῖ ἀπλῶς κανείς νά ἐγκαρδιώσει ἐκείνον πού θέλει νά ἔχει αὐτή τή θέα, ἀλλά ἡ θέα ἡ ἴδια είναι ἔργο τοῦ ἰδεῖν βουλομένου, κατά τόν Πλωτίνο.

Η φαινομενολογία. Μιά νέα φιλοσοφική μέθοδο, τρόπο δηλ. ἔρευνας, είσαγει ὁ Edmund Husserl (Χοῦρσελ). Ξεκινᾶ ἀπό τή διαπίστωση ὅτι ἡ μέχρι τότε φιλοσοφία ἀπέτυχε, δέν πλησίασε

1. Z. Ἐπιστολή 341 c6-d1.

κάν τό σκοπό της. Ή φιλοσοφία πρέπει, κατά τόν Husserl, νά είναι αύστηρη ἐπιστήμη. Νά μήν ἀναλίσκεται σέ θεωρητικές ἀναζητήσεις, ἀλλά νά ἐπιστρέψει «στά ἔδια τά πράγματα» καί νά τά περιγράψει ἀπλά καί λιτά. Πραγματική καί γνήσια είναι ή ἐπιστήμη μόνο ὅταν τή βάση της τήν ἀποτελοῦν κρίσεις, πού τό κύρος τους πηγάζει ἄμεσα ἀπό τή «Θέα». Ή ἄμεση θέα, λέει ὁ Husserl, είναι ή πηγή γιά κάθε λογικού ἰσχυρισμού. Η θέα είναι ή ὁδός τῆς γνώσεως. Η θέα ὅμως αὐτή δέ νοεῖται, ὅπως στόν ἐμπειρισμό, ώς θέα τοῦ συγκεκριμένου ἀντικειμένου, θέα διά τῶν αἰσθήσεων, ἀλλά ώς θέα τῆς «ούσίας», τοῦ «εἴδους» (ὁ ὅρος είναι ἀριστοτελικός), πού ἐνυπάρχει στό κάθε συγκεκριμένο ἀντικειμένο. Η ούσια ή τό εἶδος είναι, κατά τόν Husserl, ἕνα ἰδιότυπο ἀντικειμένο γνώσεως, καί μπορεῖ νά συλληφθεῖ μόνο μέ ἔναν ἐπίσης ἰδιότυπο τρόπο η μᾶλλον μέ μιά ἰδιότυπη θέα. Η ἔννοια αὐτή τῆς θέας συνδυασμένη μέ τή θεωρία περί τῆς ούσιας τοῦ ἀντικειμένου ἀποτελεῖ τήν ἀφετηρία τῆς φαινομενολογίας. «Οπως ή ἐμπειρική θέα είναι ή συνείδηση ἐνός ἀτομικοῦ, συγκεκριμένου ἀντικειμένου, ἔτσι ή θέα τῆς ούσιας είναι συνείδηση τῆς καθαρῆς ούσιας. Η θέα αὐτή μᾶς δίνει τήν αὐτουσία τῶν πραγμάτων.

Γιά νά συλλάβω τήν ούσια τοῦ δένδρου π.χ., πρέπει βέβαια νά ξεκινήσω ἀπό τά συγκεκριμένα δένδρα στίς διάφορες μορφές καί ποικιλίες τους. Γιά νά φτάσω ὅμως σ' αὐτό πού ή φαινομενολογία ὄνομάζει ἀντικειμένο τῆς γνώσεως, δηλ. στήν ούσια ή τό εἶδος, πρέπει νά ἐφαρμόσω ὅ,τι ὁ Husserl ὄνδμασε «ἐποχή» (ὁ ὅρος προέρχεται ἀπό τούς ἀρχαίους σκεπτικούς φιλοσόφους στούς ὅποίους σημαίνει: ἐπιφύλαξη νά ἐκφέρω γνώμη). Πρέπει δηλ. νά παραμερίσω τήν ὑπαρξη τοῦ συγκεκριμένου δένδρου, τά ἐμπειρικά καί ἀτομικά στοιχεῖα του, πού είναι ἄστατα καί ρευστά, νά τά βάλω ὅλα αὐτά σέ «παρένθεση» καί νά ἀσκήσω «ἐποχή». «Ἔτσι θά μπορέσω νά φτάσω στό σταθερό καί πρωταρχικό, στήν ούσια, στό εἶδος τοῦ δένδρου. Καί παρ' ὅλο πού ὅλη αὐτή ή διαδικασία στηρίζεται στή θέα τῶν ἐπί μέρους, τῶν πολλῶν συγκεκριμένων δένδρων, δέ φτάνω στήν ούσια τοῦ δένδρου μέ λογική ἀφαίρεση, ὅπως γίνεται μέ τίς ἔννοιες, ἀλλά μέ τήν ἄμεση θέα, πού στήν περίπτωση αὐτή – ἐπειδή ἔχω πολλά ἐπί μέρους – λέγεται

γενικεύουσα θέα. Ή φαινομενολογική μέθοδος λοιπόν είναι καθαρά περιγραφική. Περιγράφει τήν ούσια ὅπως ἀκριβῶς τήν θεάζεται. Άφοῦ ἀσκήσει «έποχη» καί βάλει σέ «παρένθεση» τήν ὑπαρξη, τήν φυσική ύπόσταση τοῦ ἀντικειμένου, προχωρεῖ βηματίζημα πρός τή διαφώτιση τῆς ούσιας μέσω τῆς θέας.

Άντιθετα μέ τό συγκεκριμένο ἀντικείμενο, πού (μέσω τῆς ὄράσεως) είναι δεδομένο τῶν αἰσθήσεων, ἡ ούσια, τό εἶδος (μέσω τῆς θέας) είναι δεδομένο τῆς συνειδήσεως. Γι' αὐτό, ὅταν ὁ Husserl λέει νά ἐπιστρέψουμε «στά ἵδια τά πράγματα», ἐννοεῖ νά ἐπιστρέψουμε σέ ὅ,τι είναι ἀπλά, δηλ. ἄμεσα – μέ τήν ἄμεση θέα – δεδομένο στή συνειδήση μας ἡ σέ ὅ,τι «βλέπομε» νά ἐμφανίζεται ἐνώπιον τῆς συνειδήσεως μας. Τά δεδομένα αύτά τῆς συνειδήσεως τά ὄνομάζει ὁ Husserl «φαινόμενα», ἐπειδή ἀκριβῶς παρουσιάζονται, «φαίνονται» ἐνώπιον τῆς συνειδήσεως, καί τή φιλοσοφία του ἡ μᾶλλον τή μέθοδό του «φαινομενολογία», ἐπειδή ἀκριβῶς ἀσχολεῖται καί προσπαθεῖ νά γνωρίσει αύτά τά φαινόμενα. Φαινόμενο λοιπόν στή φιλοσοφία τοῦ Husserl δέ σημαίνει οὕτε τό φυσικό φαινόμενο, οὕτε αὔτό πού ἀπλῶς φαίνεται καί πού μπορεῖ πίσω του νά ύπάρχει κάποιο νόούμενο, σημαίνει αύτό πού ἀπλῶς φαίνεται στή συνειδήση, πού είναι δεδομένο τῆς συνειδήσεως. Προϋποτίθεται βέβαια ὅτι δεδομένο τῆς συνειδήσεως είναι μόνο ἡ ούσια, καί μόνος τρόπος προσεγγίσεως της ἡ θέα. Ή φαινομενολογία λοιπόν δέν ἐνδιαφέρεται, ἄν πέρα ἡ πίσω ἀπό τό φαινόμενο ύπάρχει κάτι ἄλλο, ἄλλα καταγίνεται ἀποκλειστικά μέ τό δεδομένο τῆς συνειδήσεως ὡς φαινόμενο, ὡς κάτι πού φαίνεται στή συνειδήση, χωρίς νά ρωτάει ἄν αύτό είναι πραγματικότητα ἡ ἀπλή ἐμφάνεια. Ή φαινομενολογική μέθοδος δέν είναι οὕτε ἀπαγωγική οὕτε ἐπαγωγική, θέλει νά διαφωτίσει πλήρως, ν' ἀποδείξει – ἄλλα ὅχι μέ συλλογισμούς – ὅ,τι είναι δεδομένο τῆς συνειδήσεως. Δέν ἐξηγεῖ τά φαινόμενα μέ νόμους οὕτε ἔξαγει συμπεράσματα ἀπό ἀρχές πού θέτει, ἄλλα θέλει νά ιδεῖ, νά θεασθεῖ ὅ,τι ύπάρχει ἐνώπιον τῆς συνειδήσεως. Τήν ἐνδιαφέρει ὅ,τι γνωρίζομε ἡ ἀγαπᾶμε ἡ μισοῦμε ἡ ἐκείνο γιά τό ὁποῖο ἀμφιβάλλομε, δηλ. ὅ,τι ύπάρχει ἐνώπιον τῆς συνειδήσεως, τό δεδομένο¹.

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 52 ἐπ.

Μαθητής τοῦ Husserl είναι ό γερμανός Martin Heidegger (Χάιντεγκερ), τοῦ όποίου τό σημείο είναι στενά συνδεδεμένο με τό φιλοσοφικό ρεύμα τοῦ ύπαρξισμοῦ. Ό ύπαρξισμός γεννήθηκε στόν 20ο αιώνα, μετά τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, άπλωθηκε σημαντικά κατά τό δεύτερο. Κατά τό σχηματισμό του δέχτηκε τήν έπιδραση τόσο τῆς «φαινομενολογίας» τοῦ Husserl όσο καί τοῦ ρεύματος πού λέγεται «φιλοσοφία τῆς ζωῆς». Κατάγεται σημαντικά κατευθείαν άπό τό Δανό φιλόσοφο τοῦ περασμένου αιώνα Søren Kierkegaard (Κίρκεγκωρ). Έκτός άπό τόν Heidegger άλλος γερμανός έκπρόσωπος τοῦ ύπαρξισμοῦ είναι ό Karl Jaspers (Γιάσπερς). Είναι αύτός πού «έξεθαψε» καί έρμηνευσε συστηματικά στά μαθήματά του τόν Kierkegaard. Στή Γαλλία τέλος, όπου είναι εύρυτατα διαδεδομένος, άντιπροσωπεύεται ό ύπαρξισμός κυρίως άπό τούς Gabriel Marcel (Μαρσέλ) καί Jean-Paul Sartre (Σάρτρ). «Όλοι σχεδόν οι ύπαρξιστές χρησιμοποιούν τή φαινομενολογική μέθοδο, είναι «φαινομενολόγοι». Αντίποδα αύτῶν άποτελούν οι «άναλυτικοί φιλόσοφοι», πού ή μέθοδός τους κατάγεται άπό τό θετικισμό (βλ. έπόμενο κεφάλαιο). Φαινομενολογία καί άναλυτική φιλοσοφία είναι τά δύο κύρια φιλοσοφικά ρεύματα τῆς έποχῆς μας.

3. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

«Ηδη στήν είσαγωγή άνέκυψε άπό τή συζήτησή μας τό πρόβλημα τῆς πραγματικότητας τοῦ έξωτερικοῦ κόσμου. Έξωτερικός λέγεται όλος ό φυσικός κόσμος, ό,τι βλέπομε, άγγίζομε ή άκούμε. Μέσα σ' αύτόν συγκαταλεγόμαστε κι έμεις οι ίδιοι ώς φυσικά σημαντικά, ώς άργανισμοί. Έξαίρεση πάντοτε άποτελεῖ ό,τι δύναται να συγκαταλεγόμαστε κι έμεις οι ίδιοι ώς άργανισμοί. Έξωτερος πάντοτε άποτελεῖ ό,τι δηλ. άποτελεῖ τό ύποκειμενο τῆς γνώσης. Μόνο αύτό δέν κατατάσσεται ποτέ στό λεγόμενο έξωτερικό κόσμο.

Ο κόσμος λοιπόν αύτός, ό έξωτερικός, πού γιά τήν άπλη καθημερινή ζωή είναι ό,τι πιο άληθινό καί αύτονότο, έγινε πολύ νωρίς πρόβλημα γιά τή φιλοσοφία, καί ίδιαίτερα τή γνωσιολογία.

"Οπως εϊπαμε ήδη στό πρώτο κεφάλαιο, οι όροι τής γνώσεως είναι δύο: τό ύποκείμενο και τό ἀντικείμενο. Μεγάλη σημασία ἔχει νά καταλάβουμε τή σχέση ἀναφορᾶς τοῦ ἐνός πρός τόν ἄλλο. "Οτι δηλ. τό γνωσιοθεωρητικό ύποκείμενο η συνείδεναι, ὅπως ἔχει ἐπικρατήσει νά λέγεται, δέ νοεῖται, δέν ύπάρχει χωρίς νά ἀναφέρεται σέ κάποιο ἀντικείμενο, τό όποιο ἔχει ἐνώπιον του και προσπαθεῖ νά τό γνωρίσει. Είναι βέβαιο λοιπόν ὅτι, ἐφ' ὅσον ύπάρχει τό ύποκείμενο, ύπάρχει καί κάτι ἄλλο, π.χ. ὁ ἐξωτερικός κόσμος, τόν όποιον τό ύποκείμενο συλλαμβάνει μέ τή γνώση του. Τό ἀντικείμενο τίθεται μαζί μέ τό ύποκείμενο, τό όποιο καί ἀποτελεῖ τό σημεῖο ἀναφορᾶς του. Είναι αὐτονόητο ἐπομένως ὅτι γιά νά ισχυρισθῶ ὅτι ύπάρχει κάτι ἄλλο ἐκτός ἀπό μένα, πρέπει νά ἔχω γι' αύτό κάποια γνώση. Μέ τόν ισχυρισμό: ύπάρχει ὁ ἐξωτερικός κόσμος, συνυπονοῶ ὅτι ἔχω καί κάποια γνώση γι' αύτόν. Τό «ύπάρχειν» δηλ. ἔχει μέσα του πάντοτε καί τό «εἰδέναι». 'Εφ' ὅσον ὅμως τό ύπάρχειν ἔχει μέσα του καί τό εἰδέναι, δηλ. τά δύο βρίσκονται σέ ἀμεση σχέση καί ἀλληλοεξάρτηση, τίθεται τό ἐρώτημα: ύπάρχει τό ἔνα ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄλλο; ύπάρχει ἔνα ύπάρχειν ἀνεξάρτητα ἀπό ἔνα εἰδέναι; 'Απλούστερα: ύπάρχει ἔνας ἐξωτερικός κόσμος ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν ύποπίπτει η ὥχι (ώς ἀντικείμενο) στή συνείδησή μου;

'Ο ἀπλοϊκός ρεαλισμός είναι τό φιλοσοφικό ρεῦμα πού διερμηνεύει τήν ἀντίληψη τῆς ἀπλῆς καθημερινῆς ζωῆς. Κατ' αὐτόν τά ύλικά σώματα καί οι ἰδιότητές τους ύπάρχουν ἀπέναντί μας, κι ἐμεῖς μέ τίς αἰσθήσεις μας «τά ψαύομε» ἀμεσα, καί διαπιστώνομε ὅτι είναι τόσο πράσινα η κόκκινα, τόσο μεγάλα η μικρά ὅσο τά αἰσθανόμαστε. Βέβαια μέσα στή συνείδησή μας σχηματίζονται αἰσθήματα καί παραστάσεις γιά τά πράγματα, ὅμως οὕτε τά αἰσθήματα οὕτε οι παραστάσεις «ἐπηρεάζουν» τά πράγματα, τά ἀντικείμενα τῆς γνώσεώς μας. Τά αἰσθήματα καί οι παραστάσεις ἀπλῶς ἀπεικονίζουν, ἀντικατοπτρίζουν τά πράγματα. Εἴτε ἔχομε αἰσθήμα εἴτε ὥχι, τό ἀντικείμενο ύπάρχει καί ἔχει τίς ἰδιότητές του. 'Ἐνα ἄνθος π.χ. ἔχει τό χρῶμα του καί τήν εύωδιά του, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν ἐγώ είμαι τυφλός καί δέν τό βλέπω η μοῦ

συμβαίνει κάτι ἄλλο καί δέν αἰθάνομαι τῇ μυρωδιᾷ του. Ὑπάρχει πρίν τό αἰσθανθῶ καί ἀφοῦ παύσω νά τό αἰσθάνομαι. Τό ύποκείμενο καί τό ἀντικείμενο νοοῦνται, ἀπό τόν ἀπλοϊκό ρεαλισμό, ὀλωσδιόλου χωριστά καί ἀνεξάρτητα τό ἔνα ἀπό τό ἄλλο. Τό ἀντικείμενο ὑπάρχει πρίν καί ἀνεξάρτητα ἀπό τό ύποκείμενο. Τό ύποκείμενο ἀπλῶς ἀνακαλύπτει τήν ὑπαρξη καί τίς ιδιότητες τοῦ ἀντικειμένου, τοῦ κόσμου πού τό περιβάλλει. Τόσο ὁ κόσμος ὅσο καί οἱ ιδιότες του ύπάρχουν σταθερά καί ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν τό ύποκείμενο τίς αἰσθάνεται ἡ ὥχι. Ἡ γνώση πού ἀποκτᾶ τό ύποκείμενο ἔγκειται στή συμφωνία τῶν παραστάσεων του μέτρα πράγματα. "Αρα τά ἀντικείμενα τῆς γνώσεως εἶναι καὶ μέτρα τῆς γνώσεως, ἀφοῦ γιά νά ἐπαληθευθοῦν οἱ παραστάσεις, πρέπει νά συγκριθοῦν μέ τά ἴδια τά πράγματα.

Αὐτή περίου εἶναι καὶ τοῦ **διαλεκτικοῦ ύλισμοῦ** ἡ στάση, μέτη διαφορά ὅτι ἐδῶ τονίζεται ιδιαίτερα ἡ ύλικότητα τόσο τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ὅσο καὶ τοῦ ύποκειμένου. Ὁ ἐξωτερικός κόσμος, ίσχυρίζεται ὁ διαλεκτικός ύλισμός, ἀποτελεῖται ἀπό ςλη, ἡ ὁποία βρίσκεται σέ διαρκή κίνηση, μετασχηματίζεται ἀπό τή μία μορφή στήν ἄλλη. Ὁ ύλικός φυσικός κόσμος εἶναι τό θέατρο αὐτῶν τῶν μεταβολῶν. Κι ἐμεῖς οἱ ἀνθρωποι εἴμαστε ἐπίσης προϊόντα τῆς φύσεως, εἴμαστε μιά ἀπό τίς μορφές τῶν μεταβολῶν. Σέ ὅλες ὅμως τίς μορφές καὶ περιπτώσεις ἡ ςλη εἶναι τό πρωταρχικό. Ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση πού ἀντιλαμβάνεται εἶναι τό δευτερεύον. "Ἀλλωστε καὶ ἡ ἴδια ἡ συνείδηση εἶναι ςλη ὄργανωμένη σέ ἀνώτερο ἐπίπεδο. Καὶ ἡ συνείδηση καὶ ἡ νόηση εἶναι ἀνώτερα προϊόντα τῆς ςλης, ὄργανωμένης μέ δρισμένο τρόπο. Γνώση ἐξάλλου ἔχομε, κατά τό διαλεκτικό ύλισμό, ὅταν ἡ ςλη τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἐρεθίζοντας τά αἰσθητήρια ὄργανά μας προκαλεῖ τό αἰσθημα. Ὁ ἐξωτερικός κόσμος μᾶς γίνεται γνωστός μέσω τῶν αἰσθητηρίων ὄργάνων. Ἡ ςλη ὅμως εἶναι ἐκείνη πού ἐπιδρᾶ στά αἰσθητήρια ὄργανά μας. Τό αἰσθήματα πού δημιουργοῦνται ἀπό τήν ἐπίδραση αὐτή ἀπλῶς ἀντανακλοῦν, ἀπεικονίζουν τήν ἐξωτερική πραγματικότητα, δηλ. αὐτό πού ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τά ἀνθρώπινα αἰσθήματα. Σπουδαιότεροι θεωρητικοί τοῦ διαλεκτικοῦ ύλισμοῦ εἶναι οἱ Karl Marx

(Μάρξ), Ludwig Feuerbach (Φόϋερμπαχ), Friedrich Engels ("Ενγκελς") και Vladimir Lenin (Λένιν).

"Ας ξαναγυρίσουμε στόν τρόπο σκέψεως τοῦ ρεαλισμοῦ καὶ ἃς παρακολουθήσουμε τή μετάβαση ἀπό τὸν ἀπλοϊκὸν στόν **κριτικὸν ρεαλισμόν**: "Αν πέσω στή θάλασσα νά κολυμπήσω μετά ἀπό μισῆ ὥρα ἡλιοθεραπείας, τό νερό θά μοῦ φανεῖ κρύο, ἐνῶ, ἂν δέν ἔχω μείνει καθόλου στόν ἥλιο, τό νερό θά μοῦ φανεῖ χλιαρό. Τό νερό δηλ. αὐτό καθαυτό δέν εἶναι χλιαρό τή μίᾳ φορά καὶ ψυχρό τήν ἄλλη, ἄλλα ἔχει ἀπλῶς μιά κάποια θερμοκρασία, ἡ ὅποια προκαλεῖ στό σῶμα μου τή μιά φορά τό αἴσθημα τοῦ ψυχροῦ καὶ τήν ἄλλη τό αἴσθημα τοῦ χλιαροῦ. Τό σῶμα μου δέ δέχεται παθητικά τήν ἀντικειμενικά ὑπάρχουσα ποιότητα τοῦ νεροῦ, ἄλλα ἔχει ἔνα αἴσθημα, τό ὅποιο εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ἐρεθισμοῦ πού δέχτηκε καὶ τής καταστάσεως στήν ὅποια βρισκόταν, ὅταν τό δέχτηκε. "Αν ἐγώ δέν εἶχα μείνει στόν ἥλιο, δέ θά μοῦ φαινόταν τό νερό κρύο, δηλ. τό νερό δέ θά εἶχε αὐτή τήν ιδιότητα, ἂν δέν τοῦ τήν εἶχα ἀποδώσει. Ἐπομένως τά ἀντικείμενα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἔχουν κάποιες ἰδιότητες, δέν εἶναι ὅμως ἀκριβῶς αὐτές πού τό ἐκάστοτε ὑποκείμενο τούς ἀποδίδει. Τό ἐκάστοτε ὑποκείμενο δέ δέχεται παθητικά τήν εἰκόνα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ τῶν ίδιοτήτων του, ἄλλα συμμετέχει στό σχηματισμό της. Τό ὑποκείμενο ἀποδίδει κάποιες ἰδιότητες στά πράγματα. Αὐτές δέν εἶναι βέβαια ὑποκειμενικές κατασκευές, οὕτε ὅμως καθρεφτίζουν τίς ἀντικειμενικά ὑπάρχουσες ιδιότητες τῶν πραγμάτων. Οἱ ίδιότητες πού ἀποδίδει τό ὑποκείμενο στά πράγματα, εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν ἐρεθισμῶν πού δέχτηκε καὶ τοῦ τρόπου μέ τόν ὅποιο ὡς ὑποκείμενο ἀντέδρασε. Αὐτή εἶναι ἡ ὄπτική γωνία τοῦ κριτικοῦ ρεαλισμοῦ.

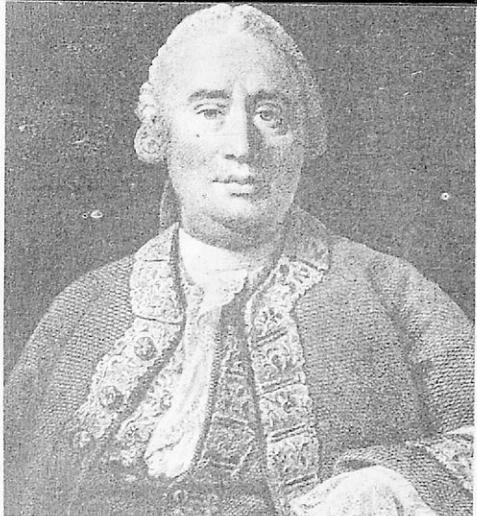
'Ο **ύποκειμενικός ίδεαλισμός** εἶναι τό φιλοσοφικό ρεῦμα πού ἀναπτύσσει, ὡς τίς ἄκρες συνέπειές τους, τά σπέρματα τοῦ ὑποκειμενισμοῦ, πού ὑπάρχουν στόν κριτικό ρεαλισμό: "Οταν ίσχυρίζομαι ὅτι ὁ ἐξωτερικός κόσμος ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό μένα, σημαίνει ὅτι τόν φέρνω στήν παράστασή μου, τόν κάνω ἀντικείμενο τοῦ συνειδέναι μου καὶ συγχρόνως ίσχυρίζομαι ὅτι ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνείδησή μου. "Αν δέν τόν φέρω

στή συνείδησή μου, δέν μπορώ νά ισχυρισθώ ότι ύπάρχει, ἄρα κατ' ούσιαν δέν ύπάρχει ἔξω ἀπό τή συνείδησή μου. Τά πράγματα ύπάρχουν μόνο ώς αἰσθήματα καὶ παραστάσεις. Δέν είμαι σέ θέση νά γνωρίζω ἔν ύπάρχουν πράγματα ἔξω καὶ ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνείδησή μου, γιατί, γιά νά πῶ ότι ύπάρχουν, πρέπει νά ἔχουν γίνει περιεχόμενο τής συνειδήσεώς μου. Τό ύπάρχειν συμπίπτει μέ τό συνειδέναι, esse est percipi, σύμφωνα μέ τό λατινικό ὄρο. "Ἐνα ἀντικείμενο ύπάρχει μόνο όταν ἔνα ύποκείμενο ἔχει κάπιο αἰσθήμα γι' αὐτό. Γιά νά ύπάρξει προϋποθέτει μιά συνείδηση πού τό αἰσθάνεται, καὶ τελικά δέν ύπάρχει παρά μόνο μέσα στή συνείδηση πού τό ἀντιλαμβάνεται.

Βλέπω αύτό ἔδω τό κεράσι, λέει ὁ Berkeley, ὁ ἰδρυτής τοῦ ύποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ, τό γεύμα, είμαι πεπεισμένος ότι δέν είναι δυνατό οὔτε νά ἴδω, οὔτε νά γευτῶ, οὔτε νά ἀγγίξω κάτι πού δέν ύπάρχει. Συνεπῶς τό κεράσι είναι πραγματικό. "Ἄν τώρα ἀφαιρέσω τά αἰσθήματα τοῦ μαλακοῦ, τοῦ ύγροῦ, τοῦ ἐρυθροῦ κτλ. τότε δέν ύπάρχει πιά κεράσι, γιατί τό κεράσι δέν είναι μιά ούσια χωριστή ἀπ' αὐτά τά αἰσθήματα, είναι ή σύνθεση τῶν αἰσθητῶν ἐντυπώσεων ἡ ἰδεῶν. Μέ τόν ὄρο «ἰδέα» ὁ Berkeley δέν ἐννοεῖ ἔνα ἀντικειμενικό νόημα, ὅπως ὁ Πλάτων, ἀλλά τήν ύποκειμενική, τήν διά τῶν αἰσθήσεων ἀντίληψη, ὅ,τι κανείς βλέπει ἡ ἀκούει, τό ἵδωμα, τό ἄκουσμα κ.λπ. Κατά τόν Berkeley, ὅ,τι ὀνομάζομε συγκεκριμένο ἀντικείμενο ἡ, ὅπως θά ἔλεγε ὁ Ἀριστοτέλης, τόδε τι, δέν είναι παρά μιά σύνθεση παραστά-

George Berkeley.

David Hume.

πολύ κοντά στόν Berkeley. "Ο, τι άπο τήν ἐποχή τοῦ Ἀριστοτέλη ὀνομάστηκε οὐσία καὶ συνδέθηκε μέ τήν πραγματικότητα τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου θεωρεῖται τώρα ἀπό τὸν Hume ὡς προϊόν τοῦ συνειδέναι μας. Οὔτε ή πείρα οὕτε ή διάνοια, ισχυρίζεται ὁ Hume, εἶναι ίκανές νά μᾶς πείσουν γιά τήν πραγματικότητα τοῦ ύλικοῦ κόσμου². Ή παραδοχὴ αὐτοῦ τοῦ κόσμου εἶναι πόρισμα τῆς σκέψεώς μας. Παρ' ὅλα αὐτά δέχεται ὁ Hume ὅτι, ἐνῶ εἶναι ἀδύνατο νά ἀποδειχτεῖ ἐπιστημονικά ἡ ἔννοια τῆς οὐσίας, ὅμως ὁ ἄνθρωπος ἀπό πρακτικούς λόγους θά πιστεύει πάντοτε ὅτι ὑπάρχει ἀπέναντί του τό σταθερό ἀντικείμενο, πού ὁ Ἀριστοτέλης ὄνόμασε οὐσία, γιατί χωρίς αὐτό δέ μπορεῖ οὕτε νά ζήσει οὕτε νά ἐνεργήσει πρακτικά. Τέλος, τόσο ὁ Berkeley ὡσο καὶ ὁ Hume καταλήγουν στόν ψυχολογισμό, δηλ. στήν ἀντίληψη ὅτι ὅλη ἡ πραγματικότητα ἀναλύεται σέ ψυχικά δεδομένα, σέ βιώματα, καὶ ὅτι καμιά ἐπιστημονική γνώση δέν εἶναι ἀντικειμενική.

'Ακρότατη μορφή τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ εἶναι ὁ λεγόμενος Solipsismus (= solus ipse). Στή γλώσσα μας θά μπορούσαμε νά τὸν ἀποδώσουμε μέ τὸν ὄρο «έαυτολογία» (ώς ὄρος εἰσάγεται ἀπό τὸν I. N. Θεοδωρακόπουλο). Γιά τὸν έαυτολόγο

σεων ἡ αἰσθημάτων, ἰδεῶν. Δηλαδή ὅλα ὅσα νομίζομε ὅτι ὑπάρχουν εἶναι παράγωγα τοῦ πνεύματός μας¹. «Ὕπάρχουν μόνο πνεύματα καὶ ἰδέες» ισχυρίζεται ὁ Berkeley. Κάτι ἀνάλογο ἐδίδαξε καὶ ὁ Schopenhauer (Σοπενχάουερ), ὅτι δηλ. ὁ κόσμος εἶναι παράσταση, ὅτι δέν ὑπάρχει ὑποκείμενο χωρίς ἀντικείμενο, μόνο πού γι' αὐτὸν ὁ κόσμος ἐκτός ἀπό παράσταση εἶναι καὶ βούληση.

'Ο Hume βρίσκεται ἐπίσης

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 55 ἐπ.

2. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 45 ἐπ.

ύπάρχει μόνο ή συνείδησή του καί τό περιεχόμενό της, οὕτε κάν οι συνειδήσεις τῶν συνανθρώπων του. Μόνο ή δική του συνείδηση καί τό περιεχόμενό της είναι κάτι τό πραγματικό, γιά όλα τά ἄλλα δέν ἔχει καμία ἀπόδειξη ὅτι ύπάρχουν. Μόνο ὅ,τι αἰσθάνεται καί σκέπτεται αὐτός είναι ἀληθινό, καί μάλιστα μόνο κατά τή διάρκεια πού τό σκέπτεται ἡ τό αἰσθάνεται. Πρίν γεννηθεῖ, ὅπότε δέ σκεπτόταν οὕτε αἰσθανόταν, ό κόσμος δέν ύπήρχε, οὕτε θά συνεχίσει νά ύπάρχει, ὅταν αὐτός πεθάνει. Οι συνάνθρωποί του, τά ζῶα καί τά ἀντικείμενα πού τόν περιβάλλουν, ύπάρχουν μόνο ἐφ' ὅσον αὐτός τά αἰσθάνεται ἡ τά σκέφτεται. Τό νά ισχυρίζεται κανείς ὅτι αὐτά ύπάρχουν καί ὅταν δέν τά αἰσθάνεται, είναι, κατά τόν ἔαυτολόγο, μιά μεγάλη ἀπλοϊκότητα.

‘Η κριτική φιλοσοφία τοῦ Kant είναι μιά μεγαλοφυής πραγματικά προσπάθεια νά σωθεῖ ή γνωσιολογία ἀπό τίς ἀκρότητες τοῦ ρεαλισμοῦ καί τοῦ ἰδεαλισμοῦ. “Αν πέτυχε είναι δύσκολο νά τό ἀποφασίσει κανείς. ”Οπως στό πρόβλημα τῶν πηγῶν τῆς γνώσεως, ἔτσι καί στό πρόβλημα τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητας ὁ Kant ζητᾶ μιά μέση λύση. Βέβαια ύπάρχει, λέει ὁ Kant, ἔνας κόσμος πέρα καί ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνείδησή μας, ύπάρχει ἔνα «πράγμα καθαυτό» (das Ding an sich), ὅμως αὐτό δέ μᾶς γίνεται ποτέ ἄμεσα γνωστό, ὅπως πιστεύει ὁ ρεαλισμός. Τό πράγμα καθαυτό δέν ἀντικατοπτρίζεται ποτέ μέσα μας, ὥστε νά τό γνωρίσουμε. Τό γνωρίζομε σχηματίζοντας γι' αὐτό μιά γνωστική εἰκόνα, ἔνα φαινόμενο. ”Όλα τά ἀντικείμενα πού γνωρίζομε είναι φαινόμενα, δηλαδή σχηματισμοί τῆς γνωστικῆς μας δυνάμεως, περιεχόμενα τῶν παραστάσεών μας. Τό φαινόμενο, σέ ἀντίθεση μέ τό πράγμα καθαυτό, είναι προσιτό στόν ἄνθρωπο, είναι ὁ κόσμος πού βλέπουμε καί ἀκοῦμε, ὁ ἀντικειμενικός ἐξωτερικός κόσμος. ”Όλα τά φαινόμενα ἔχουν ἔνα ἀντίστοιχο πράγμα καθαυτό, ἄλλα ποτέ δέν ταυτίζονται μ' αὐτό. ”Ισως δέ θά μάθουμε ποτέ τίποτε γιά τό πράγμα καθαυτό. Σάν πεπερασμένα ὄντα πού εἴμαστε μένομε πάντα σέ ὅ,τι φαίνεται: στή γνωστική εἰκόνα πού μέ τίς ψυχοδιανοητικές μας δυνάμεις εἴμαστε σέ θέση νά σχηματίσουμε. Τό σύνολο τῶν φαινομένων είναι ὁ αἰσθητός κόσμος, τόν ὅποιο ἔμεις γνωρίζομε. ’Ο αἰσθητός ἡ φυσικός, ἀντικειμενικός

Critik der reinen Vernunft

v o n

Immanuel Kant

Professor in Königsberg.

N i g a ,
verlegt von Johann Friedrich Hartknoch
1781.

Τό έξωφυλλο τῆς πρώτης ἐκδόσεως τῆς Κριτικῆς τοῦ Καθαροῦ Λόγου.

κόσμος λοιπόν, είναι φαινόμενο, δηλ. κάτι αλλο άπό τό πράγματι ύπαρχον. Είναι γνωστικός σχηματισμός μέ βάση τό αϊσθημα, τούς τρόπους έποπτείας (χώρο καί χρόνο) καί τούς νόμους τῆς λογικῆς. Προϋπόθεση βέβαια είναι τό στι ὅλοι οι ἄνθρωποι ἔχομε ἔναν κοινό αἰσθητό κόσμο. Αὐτό δέν ἀποδεικνύεται ποτέ, ὅμως είναι ἀναμφισβήτητο, ἀφοῦ ὅλοι οι ἄνθρωποι ἐνεργοῦμε καί σκεφτόμαστε σάν ὁ αἰσθητός κόσμος νά είναι δεδομένος κατά τόν ἴδιο τρόπο σέ ὅλους μας.

Γιά νά ὄργανωθει ὅμως ὁ γνωστικός αύτός σχηματισμός, γιά νά ἔχουμε δηλ. γνώση, συντρέχουν δύο στοιχεῖα, ίσχυρίζεται ὁ Kant στήν «Κριτική τοῦ καθαροῦ λόγου»: ἔνα a priori, δηλ. λογικό στοιχεῖο καί ἔνα a posteriori, δηλ. ἔξωλογικό ἡ προλογικό, τό ὅποιο είναι καί τό δεδομένο τῶν αἰσθήσεων. Τό δεδομένο τῶν αἰσθήσεων είναι ἡ ἐντύπωση ἡ τό αἰσθημα, ἡ διά τῶν αἰσθήσεων ἀντίληψη. Τό αἰσθημα είναι ἡ πρώτη ὑλη καί τό πρώτο χρονικά δεδομένο τοῦ συνειδέναι, πού, ἐφ' ὅσον λειτουργήσουν οἱ τρόποι τῆς ἐποπτείας καί οἱ νόμοι τῆς λογικῆς, προσλαμβάνει τό χαρακτήρα τοῦ φαινομένου, γίνεται φαινόμενο. "Ἐτοι ἀπό τά ἀπλά καί ἄμορφα δεδομένα τῶν αἰσθήσεων ρυθμίζεται καί μορφώνεται, χωρίς κάν νά τό θέλουμε καί χωρίς νά τό συνειδητοποιοῦμε, ἡ ἀντικειμενική παράσταση τοῦ κόσμου. Ὁ σχηματισμός λοιπόν τῶν ἀντικειμένων καί τῆς ἐνότητας τοῦ κόσμου είναι ἔργο τοῦ συνειδέναι. Γιά νά συντελεστεῖ, λειτουργοῦν καί οἱ αἰσθήσεις καί οἱ τρόποι τῆς ἐποπτείας (χῶρος καί χρόνος) καί οἱ νόμοι τῆς λογικῆς, καί λειτουργοῦν αύτόματα χωρίς ἐμεῖς νά τό γνωρίζουμε. Τά αἰσθήματα, τά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, ἀποτελοῦν τήν ὑλη γιά τό σχηματισμό τοῦ φαινομένου, οἱ τρόποι τῆς ἐποπτείας καί οἱ νόμοι τοῦ λογικοῦ δίνουν τή μορφή στό φαινόμενο.

Πρέπει ὅμως νά θυμούμαστε πάντα ὅτι τά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, ἡ ὑλη δηλ. τῆς γνώσεως δέν είναι ποτέ δημιούργημα τοῦ συνειδέναι. Τό συνειδέναι παίρνει τά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, τήν ὑλη αύτή, καί τῆς δίνει μορφή, τήν κάνει φαινόμενο¹. Ἡ ὑλη τοῦ φαινομένου είναι a posteriori, είναι ἄμεσο βίωμα,

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 58

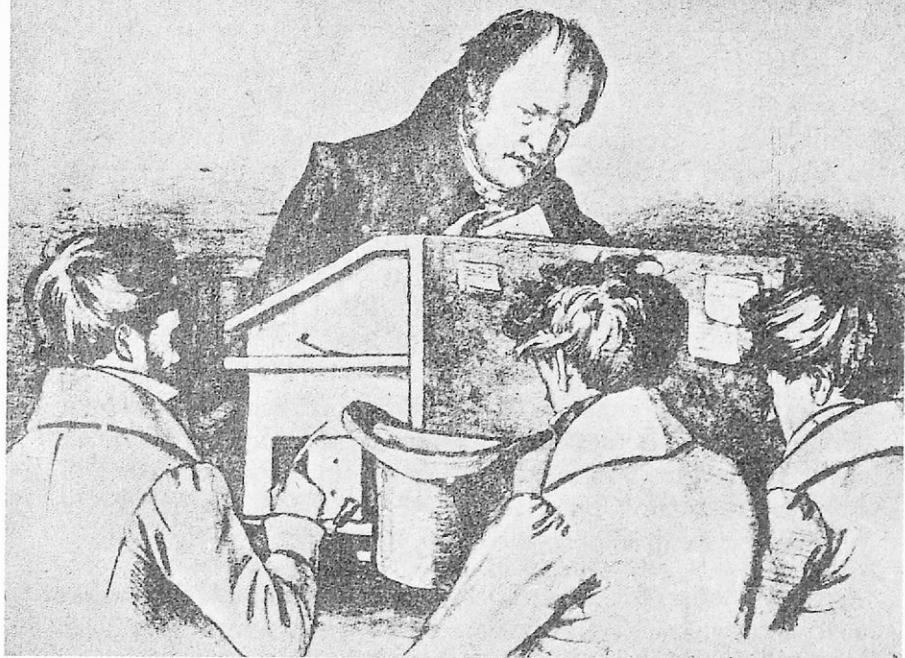
ύποκειμενική κατάσταση, ή μορφή του μόνο είναι *a priori* καὶ τήν ἐπιβάλλει ἡ συνείδηση. Ἐδῶ ἔγκειται ἡ σύνθεση πού ἐπιχειρεῖ ὁ Kant. Βέβαια τὸ τελικό μόρφωμα, τὸ φαινόμενο καὶ ἡ γνώση πού ἔχομε γι' αὐτό, προσδιορίζεται ἀπό τὰ *a priori* στοιχεῖα – τὸν πρώτο λόγο τὸν ἔχουν πάντοτε τὰ *a priori* στοιχεῖα –, ἀλλά ὅχι ἀποκλειστικά ἀπό αὐτά. "Αν πάλι εἴχαμε μόνο *a posteriori* στοιχεῖα, μόνο τὸ ἄμεσο βίωμα, τὸ ἄκουσμα ἢ τὸ ἴδωμα, δέ θά μπορούσαμε ποτέ νά σχηματίσουμε ἀντικειμενική εἰκόνα τοῦ κόσμου, δηλ. φαινόμενα, οὕτε αὐτό πού ὄνομάζομε πείρα τῶν πραγμάτων, γιατί ἀκριβῶς ἡ ἐμπειρία είναι σύνθεση καὶ τῶν δύο στοιχείων. Ἡ ἐμπειρία προϋποθέτει τὸ αἰσθημα, ἀλλά τὸ αἰσθημα δέν είναι ἥδη ἐμπειρία, είναι προϋπόθεση γιά νά τή συνθέσουμε. "Αν τὸ ύποκείμενο είχε μόνο αἰσθήματα, ἄμεσα βιώματα, ὅπως ισχυρίζεται ἡ αἰσθησιαρχία, τότε δέ θά μποροῦσε ποτέ ἀπό τήν ύποκειμενική κατάσταση τῶν αἰσθημάτων νά προχωρήσει στήν ἀντικειμενική εἰκόνα τοῦ κόσμου, στήν παραδοχή ὅτι ύπάρχει ἔνας κοινός γιά όλους ἀντικειμενικός κόσμος. Κι ἂν πάλι τὸ ύποκείμενο δέν είχε τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων καὶ μποροῦσε νά δημιουργεῖ ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς γνώσεως μόνο του, τότε ὁ κόσμος τῶν φαινομένων θά ἦταν ἐξ ὀλοκλήρου δημιούργημα τοῦ ύποκειμένου, ὅπως διδάσκει ὁ Berkeley. Κατά τὸν Kant ὅμως τὰ πράγματα ἔχουν ἀλλιῶς. Τὸ βίωμα πού λέγεται αἰσθημα ἀντικειμενικοποιεῖται μέ τή βοήθεια τῆς ἐποπτείας, δηλ. τούς βασικούς τρόπους χρόνο καὶ χῶρο. "Αν δέν εἴχαμε αὐτούς τούς τρόπους ἐποπτείας, τὸ αἰσθημα θά ἐμενε ἀπλό βίωμα συγχωνευμένο ἐξ ὀλοκλήρου μέ τὸ ύποκείμενο. Ἔκεινο πού προκύπτει, ὅταν συνεργάζεται ἡ ἐποπτεία καὶ ἡ διάνοια, είναι ἡ ἀντικειμενική ἐμπειρία, δηλ. τὸ σύστημα τῶν νόμων τοῦ κόσμου. Αὐτό είναι ὁ ἀνώτατος βαθμός ἀντικειμενικοποιήσεως πού φτάνει ὁ ἄνθρωπος.

Ποιά είναι ὅμως ἡ πηγή τῶν αἰσθημάτων; Ὁ Kant ἀπαντᾶ ὅτι οὕτε ἡ ἐποπτεία οὔτε ἡ διάνοια μπορεῖ νά είναι ἡ πηγή τῶν αἰσθημάτων. Γιατί ἐφόσον τὸ ἄμορφο ύλικό τῶν αἰσθημάτων διαμορφώνεται καὶ συντάσσεται ἀπό τήν ἐποπτεία καὶ τή διάνοια, δέν μπορεῖ βέβαια καὶ νά καταγεται ἀπό αὐτές. Ἀντίθετα τὸ ύλικό αὐτό τῶν αἰσθημάτων, ἡ δεδομένη ὕλη, είναι ἡ προϋπό-

Θεση γιά νά κινηθοῦν αύτές οι δύο δυνάμεις μέσα μας, είναι τά παρακλητικά τής διανοίας, όπως είπε ό Πλάτων. Ούτε όμως άπό τά φαινόμενα προέρχονται τά αισθήματα, γιατί τότε θά εϊχαμε ἔνα φαῦλο κύκλο. Γιατί όπως είπαμε, τά φαινόμενα είναι γνωστικοί σχηματισμοί μέ βάση τά αισθήματα, τά όποια μορφώνονται σύμφωνα μέ τους τρόπους τής ἐποπτείας και τους νόμους του λογικοῦ. Τά αισθήματα λοιπόν δέν πηγάζουν άπό τά φαινόμενα, ἀπ' αύτό πού συνήθως ὄνομάζομε αισθητό κόσμο, γιατί αύτός ἀκριβῶς σχηματίζεται μέ βάση τά αισθήματα. Τά αισθήματα είνα τά στοιχεία μέ τά όποια συνθέτομε αύτό πού ὄνομάζομε αισθητό κόσμο. Ἡ πηγή τῶν αισθημάτων είναι κάτι πέρα ἀπ' ὅ, τι φαίνεται, κάτι τό ύπερβατικό, ύπάρχει πρίν ἀπό κάθε ἐμπειρία, πρίν ἀπό κάθε γνώση κι ἐποπτεία. Είναι τό ύπόβαθρο κάθε ἐποπτείας και γνώσεως, είναι τό ύποκείμενον τοῦ Ἀριστοτέλη.

Τό ύπόβαθρο όμως αύτό δέν μποροῦμε νά τό αισθανθοῦμε, ούτε νά τό φέρουμε στήν παράστασή μας, ούτε νά τό περιλάβουμε στήν ἀντικειμενική μας πείρα. Τό ἄγνωστο αύτό και μή δυνάμενο ποτέ νά γνωστεῖ είναι τό ύπερβατικό ἐκεῖνο κάτι, τό πράγμα καθαυτό. Προϋποθέτει δηλ. ό Kant ότι πρέπει νά ύπάρχει κάτι, πού προκαλεῖ τίς ἐντυπώσεις και τά αισθήματα, κάτι πού κεῖται ἐπέκεινα, πέρα ἀπό τή δύναμη τοῦ αισθάνεσθαι, καθώς ἐπίσης και πέρα ἀπό τή γνωστική δύναμη τής διάνοιας, γι' αύτό και δέν μπορεῖ νά γίνει ἀντικείμενο ούτε αισθήσεως, ούτε ἐποπτείας, ούτε γνώσεως. Τό νοούμενο αύτό και ύπερβατικό κάτι, πού είναι πέρα ἀπό κάθε γνωστική ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου, είναι τό πράγμα καθαυτο. Τό ύπερβατικό αύτό X είναι ή αἰτία ὅχι μόνο τῶν αισθημάτων μας, ἀλλά και ὅλης τῆς γνωστικῆς μας δυνάμεως. Ἐπειδή όλα τά φαινόμενα είναι παραστάσεις και ὅχι ἀντικείμενα ἀνεξάρτητα ἀπό τίς παραστάσεις μας, γι' αύτό ό Kant ὄνομάζει τό ύπερβατικό αύτό X «ἀληθινό ἀντίστοιχο τῶν παραστάσεών μας». Πρόκειται γιά τήν ἔννοια τής οὐσίας τοῦ Ἀριστοτέλη, πού ή ἀντοχή της ἀποδείχτηκε πραγματικά ἀξιοθαύμαστη.

Ἐπειδή ἐξάλλου μόνο τά φαινόμενα είναι δυνατό νά γίνουν ἀντικείμενο τής γνώσεως και τής ἐπιστημονικῆς μας πείρας, τό

'Ο G. W. F. Hegel σε ὥρα μαθήματος.

ॐ αὐτό καθαυτό ἡ τὸ πράγμα καθαυτό χαρακτηρίζεται καὶ ὡς «ὅριο τῆς γνώσεως μας», ὡς μιά ἔννοια πού σχηματίζει ὁ νοῦς μας γιά ὅ,τι ύπαρχει πέρα, ἐπέκεινα ἀπό τὴν γνωστική μας δύναμη. Ἡ ἔννοια ὅμως αὐτή τοῦ πράγματος καθαυτό ὡς ὄριου τῆς γνώσεως, ὡς ὄροθετική ἔννοια, δέν παραμερίζει τὴν ἔννοια τῆς οὐσίας, ἡ ὅποια ὑποκρύπτεται κάτω ἀπ' αὐτήν.

΄Από τούς ἀρχαίους ὁ Πλάτων εἶναι ἐκείνος πού κατ' ἔξοχήν θεωρεῖται ιδεαλιστής καὶ εἶναι αὐτός πού καθιέρωσε τὸν ὄρο «ἰδέα». Όμως, ὅπως εἰδαμε, ἡ «ἰδέα» τοῦ ὑποκειμενικοῦ ιδεαλισμοῦ εἶναι κάτι τελείως διαφορετικό ἀπό τὴν πλατωνική. Εἶναι ἡ διά τῶν αἰσθήσεων ἀντίληψη πού ἔχομε γιά ἔνα ἀντικείμενο, ἀντίληψη πού μπορεῖ καὶ νά εἶναι διαφορετική στὸν καθένα. Ἡ πλατωνική ιδέα ἀντίθετα εἶναι νόημα. Εἶναι ὄντότητα ἀνεξάρτητη ἀπό τὸν καθένα, ἔχει ἀντικειμενικότητα¹. "Ἔτσι ὁ πλατωνι-

1. Βλ. 'Ανθολόγιο σελ. 61 ἐπ.

κός ίδεαλισμός μπορεῖ νά όνομαστεί σέ αντιδιαστολή πρός τόν ύποκειμενικό, αντικειμενικός ίδεαλισμός. Κάτι άνάλογο είναι και ο ίδεαλισμός του Hegel (Έγέλου).

Ο Αριστοτέλης έξαλλουσάντιπροσωπεύει μάρεαλιστική αντίληψη για τη γνώση, χωρίς αύτή νά μπορεῖ νά ταυτιστεί μέ κάποια από τις αποχρώσεις τοῦ νεώτερου εύρωπαίκου ρεαλισμού. Είναι ρεαλιστής μέ τήν εννοια δέχεται τόν έξωτερικό κόσμο ώς άληθινό, ώς ούσια. Γιά τόν Αριστοτέλη τό συγκεκριμένο πράγμα, τό τόδε τι, αρά και όλος ο έξωτερικός κόσμος, πού άποτελείται από συγκεκριμένα πράγματα, είναι ή ούσια, είναι τό συναμφότερον μορφής και ςτη, τό ον. Ή ούσια, όπως είδαμε, είναι ή πρώτη από τις άριστοτελικές κατηγορίες¹, είναι τό ύποκειμενον, στό όποιο άποδίδονται ώς κατηγορήματα οι ύπόλοιπες (ποσόν, ποιόν κ.λπ.).

Γιά τόν Πλάτωνα τό ον διακρίνεται σέ αισθητό και νοητό, και τό μέν νοητό είναι τό οντως ον, ένω τό αισθητό είναι άπλο είδωλο. Γιά τόν Αριστοτέλη τό ον είναι ένα και άδιαιρετο, συναποτελείται από ςτη και μορφή, τά όποια δέ νοούνται ποτέ χωριστά τό ένα από τό άλλο. Ούτε ο Πλάτων ούτε ο Αριστοτέλης ζημως φαντάστηκαν ποτέ τό ον, τόν κόσμο, ώς άπλη παράσταση τής συνειδήσεώς μας, άνεξάρτητη από τήν πραγματικότητα, όπως ο ύποκειμενικός ίδεαλισμός. Ούτε ύποψιάστηκαν δέ μπορεῖ οι νόμοι λειτουργίας τής φύσεως νά είναι νόμοι σύμφωνα μέ τούς όποιους λειτουργεῖ ο νοῦς μας, όπως ύποστήριξε ο Kant. Οι άριστοτελικές κατηγορίες, πού, όπως εϊπαμε, θίγουν αύτό τό πρόβλημα, είναι κατηγορήματα τής ούσιας και συγχρόνως λογικοί νόμοι. Άκομα οι θεμελιώδεις άρχες τής νοήσεως (ταυτότητας, αντιφάσεως κ.λπ.) προϋποτίθεται, και γιά τόν Αριστοτέλη και γιά τόν Πλάτωνα, δέ μπορεί νοείται ώς ύπάρχον και ταυτόχρονα μή ύπάρχον (άρχη τής αντιφάσεως), έτοι αποκλείεται και νά είναι (στήν πραγματικότητα) ύπάρχον και μή ύπάρχον ταυτόχρονα. Και μάλιστα τό άδύνατο τής πραγματικής αντιφάσεως είναι έκεινο πού ύπαγορεύει τό άδύνατο τής νοητι-

1. Βλ. Ανθολόγιο σσ. 63-64

κῆς άντιφάσεως. Γιατί ή νοητή υπαρξή ταυτίζεται άπόλυτα μέτην πραγματική ή, όπως είπε ο Παρμενίδης, ταύτὸν ἐστὶν νοεῖν τε καὶ εἰναι. Γενικά λοιπόν ή άρχαία έλληνική φιλοσοφία έχει έναν θόντολογικό ρεαλισμό. Τό ον καὶ τό νοεῖν ή τό άντικείμενο τῆς γνώσεως καὶ ή γνωστική δύναμη τοῦ ύποκειμένου βρίσκονται σέ άμεση σχέση καὶ άναφορά. Δέν ύπιάρχει άντικείμενο πού νά μπορεῖ νά γνωστεί άπό τό ύποκείμενο, ούτε πάλι ύποκείμενο πού νά μή διαθέτει γνωστικές δυνάμεις άντίστοιχες μέ τό άντικείμενο πού έχει μπροστά του. Ή άμοιβαιότητα αὐτή νοήσεως καὶ πραγματικότητας είναι τό κατ' έξοχήν χαρακτηριστικό τῆς άρχαίας έλληνικής φιλοσοφίας.

Ο θετικισμός ή θετική φιλοσοφία υίοθετεί άπόψεις τοῦ έμπειρισμοῦ σχετικά μέ τό πρόβλημα τῶν πηγῶν, καὶ άπόψεις τοῦ ρεαλισμοῦ σχετικά μέ τό πρόβλημα τοῦ έξωτερικοῦ κόσμου. Ιδρυτής του θεωρεῖται ο γάλλος August Comte (Κόντ) καὶ άπό τούς σπουδαιότερους άντιπροσώπους ο αγγλος John Stuart Mill (Μίλλ).

August Comte

Η βασική θέση καὶ άφετηρία τοῦ θετικισμοῦ είναι ότι ύπάρχουν μόνο έμπειρικοί λόγοι, έμπειρικές κρίσεις γιά τά πράγματα, δηλ. κρίσεις πού βασίζονται άποκλειστικά στά δεδομένα τῆς έμπειρίας. Δέν ύπάρχει κανένας νόμος καὶ καμιά ἀξία a priori, δηλ. πρίν άπό τήν έμπειρία. "Όλα αὐτά, νόμοι, ἀξίες, ἔννοιες, σχηματίζονται μέ τήν έπανάληψη καὶ τή γενίκευση τῶν έμπειρικῶν δεδομένων. Μποροῦν μάλιστα μέ νέες έμπειρίες νά συμπληρωθοῦν καὶ νά διορθωθοῦν. Έκτός ὅμως άπό αὐτά, πού είναι άπόψεις γενικές τοῦ

έμπειρισμοῦ, ὁ θετικισμός τείνει νά περιορίσει τό «ἀληθινό» σέ
ὅ, τι εἶναι συγκεκριμένο καί μάλιστα «χειροπιαστό». Ἀρνεῖται
όποιαδήποτε Μεταφυσική καί, τουλάχιστον ὁ ίδρυτής του Comte,
πιστεύει ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα, ἀφοῦ πέρασε τό θεολογικό καί
μεταφυσικό στάδιο διανοήσεως, ἔφτασε ἐπιτέλους στό θετικό,
κατά τό όποιο ὁ ἀνθρωπος δέν «κατασκευάζει» πιά θεούς, ὅπως
τό Μεσαίωνα, ἡ μεταφυσικές ἔννοιες, ὅπως τό 17ο καί 18ο αἰ-
ώνα, ἀλλά συλλαμβάνει καί κατανοεῖ τά συγκεκριμένα φαινό-
μενα σέ σχέση μέ τούς ὄρους πού τά συνιστοῦν.

Ο ἐμπειριοκριτικισμός θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι εἶναι νεώ-
τερη χρονικά μορφή τοῦ θετικισμοῦ. Πηγάζει ἀπό τό εύρυ ρεῦμα
τοῦ ὑποκειμενικοῦ ίδεαλισμοῦ, πιστεύει ὅμως ὅτι αἱρεῖ τήν ἀντί-
θεση ρεαλισμοῦ-ίδεαλισμοῦ ὅτι βρίσκει μιά τρίτη ὁδό ὑπεράνω
τῶν δύο. Κύριοι ἀντιπρόσωποι τοῦ ρεύματος αὐτοῦ εἶναι οἱ γερ-
μανοί Ernst Mach (Μάχ) καί Richard Avenarius (Ἀβενάριους). Ο Mach
ὑποστηρίζει ὅτι κάθε πραγματική, δηλ. ἅμεσα δεδομένη
γνώση, ἀποτελεῖται ἀπό αἰσθήματα. Διευκρινίζει ὅμως ὅτι τά αἰ-
σθήματα εἶναι οὐδέτερα στοιχεῖα, τά ὅποια μποροῦν νά θεωρη-
θοῦν ἄλλοτε ὡς ψυχικά καί ἄλλοτε ὡς φυσικά γεγονότα. Αντικα-
θιστά μάλιστα τόν ὅρο αἰσθημα μέ τόν ὅρο στοιχεῖο, ἀκριβῶς γιά
νά τονίσει τόν οὐδέτερο χαρακτήρα του. Ο Avenarius προσπαθεῖ
νά ἀρεῖ τό διχασμό φυσικοῦ καί ψυχικοῦ, ἔξωτερικοῦ καί ἐσωτε-
ρικοῦ κόσμου. Στήν προσπάθειά του αὐτή ἀρνεῖται ὅτι ύπάρχει
ἔνα ψυχικό ύποκείμενο, πού αἰσθάνεται καί ἀντιλαμβάνεται ἔνα
φυσικό κόσμο. Στή θέση τοῦ ψυχικοῦ ύποκειμένου βάζει τό κεν-
τρικό νευρικό σύστημα τοῦ ἀνθρώπου, προσπαθώντας ἔτσι νά
δώσει ύλιστική χροιά στό φαινόμενο τῆς γνώσεως. Αποτέλεσμα
εἶναι νά τόν ἐπικρίνουν οἱ ίδεαλιστές ὡς ύλιστή καί οἱ ύλιστές ὡς
ίδεαλιστή. Ο Lenin μάλιστα ἔγραψε ἔνα ὀλόκληρο ἔργο γιά νά
τόν ἀντικρούσει, τό περίφημο «Υλισμός καί Ἐμπειριοκριτικι-
σμός».

Ο νεοκαντιανισμός, μέ κέντρα τίς σχολές τοῦ Marburg καί τῆς
Baden, εἶναι τό γερμανικό φιλοσοφικό κίνημα, πού, στά τέλη τοῦ
19ου αἰώνα, ἔδωσε τό σύνθημα: πίσω στόν Kant (zurück zu

Kant). Τό σύνθημα αύτό άκούστηκε ώς άντιδραση πρός τό θετικισμό και τόν έμπειριοκριτικισμό, πού είχαν κυριαρχήσει τό 19ο αιώνα στήν Εύρωπη. Ό νεοκαντιανισμός μελέτησε βαθιά και προεξέτεινε τή φιλοσοφία τοῦ Kant, και γενικότερα άνανέωσε τόν ένθουσιασμό γιά τή φιλοσοφία στό γερμανικό χώρο. "Οπως ὅμως συμβαίνει πάντοτε, δημιουργήθηκαν προβλήματα έρμηνείας στό έργο τοῦ μεγάλου δασκάλου, και συγκεκριμένα στήν έννοια τοῦ πράγματος καθαυτό." Άλλοι νεοκαντιανοί, ὥπως ὁ Riehl (Ρύλ), ἀποδίδουν ρεαλισμό στόν Kant γενικά, και θεωροῦν τό «καθαυτό πράγμα» ώς πραγματικό και άνεξάρτητο ἀπό τή συνείδηση άντικείμενο, ώς τήν πραγματική αἰτία τοῦ αἰσθήματος, ἀλλά και τῆς ἐνότητας, μέ τήν ὁποία παρουσιάζονται τά φαινόμενα στή συνείδησή μας. "Άλλοι τόν θέλουν ιδεαλιστή. Ό Cohen (Κοέν) δέχεται τό «πράγμα καθαυτό» ώς τό παντοτινά ἄγνωστο, ώς μιά ίδέα, ἔνα νοούμενο, πού ό νοῦς ύποθέτει ὅτι ύπάρχει γιά νά δικαιολογήσει τό φαινόμενο. Ό Cassierer (Κασίρερ) ισχυρίζεται ὅτι τό πράγμα καθαυτό σημαίνει τή μορφή τῶν φαινομένων, ἡ ὁποία προστίθεται μόνο μέ τή σκέψη μας, ἀλλά δέν ἔχει ἔξω ἀπό τή σκέψη μας καμιά συγκεκριμένη ὑπαρξη.

Ό νεοθετικισμός ἡ λογικός θετικισμός ἡ άναλυτική φιλοσοφία, ὥπως και τά ὄνδματα δείχνουν, κατάγεται ἀπό τό θετικισμό, ἔχει ὅμως ἀπομακρυνθεῖ ἀρκετά ἀπό τίς καταβολές του. Ή θετικότητά του ἔγκειται στό ὅτι θεωρεῖ έργο τῆς φιλοσοφίας τή λογική ἀνάλυση τῶν φιλοσοφικῶν ἔννοιῶν, δηλ. τή διασάφησή τους μέ τρόπο θετικό και συγκεκριμένο. Ξεκίνησε ἀπό τό λεγόμενο «Κύκλο τῆς Βιέννης», πού ἦταν μιά ὁμάδα μαθηματικῶν και φυσικῶν κυρίως, μέ κεντρική φυσιογνωμία τόν πανεπιστημιακό δάσκαλο Moritz Schlick (Σλίκ). Στό ρεῦμα αύτό ἀνήκουν, μέ προσωπικές πάντοτε ἀποκλίσεις, οἱ Karl Popper (Πόπερ), Bertrand Russel (Ράσσελ), Rudolf Carnap (Κάρναπ) κ.ἄ. "Οπως και στό προηγούμενο κεφάλαιο εἴπαμε, ἡ άναλυτική φιλοσοφία και ἡ φαινομενολογία, στήν ὁποία συμπεριλαμβάνονται και οἱ ύπαρξιστές φαινομενολόγοι, είναι τά δύο ἀντίθετα ἀλλά κύρια φιλοσοφικά ρεύματα τῆς σύγχρονης δυτικῆς εύρωπαϊκῆς φιλοσοφίας. Ή ἀνατολική εύρωπαϊκή σκέψη καλλιεργεῖ ἀποκλειστικά τό διαλεκτικό ὑλισμό.

4. ΤΟ ΚΥΡΟΣ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ

Είναι φυσικό ή άρχική στάση τοῦ ἀνθρώπου πρός τό γεγονός τῆς γνώσεως νά είναι θετική καὶ αἰσιόδοξη. Είναι φυσικό ὃ ἄνθρωπος νά πιστεύει, πώς ὅ,τι βλέπει, ἀκούει ἢ σκέφτεται είναι ἀληθινό καὶ ἀνταποκρίνεται ἀπόλυτα στήν πραγματικότητα. "Οσο δέν ἔχει ἀποδείξεις γιά τό ἀντίθετο, ὃ ἄνθρωπος μένει σ' αὐτή τήν αἰσιόδοξη ἀντίληψη. Σ' αὐτήν ἔμειναν κατά κανόνα οἱ προσωκρατικοί φιλόσοφοι. Σχεδόν κανείς τους δέν ἀμφέβαλλε γιά τό κύρος τῶν γνώσεων πού κατεῖχε, καθένας τους πίστευε ὅτι ἔχει βρεῖ τήν ἀλήθεια. Τόσο τό πρόβλημα τοῦ κύρους ὅσο καὶ ἡ ἴδια ἡ γνωσιολογία γεννήθηκαν κατ' ούσιαν μέ τούς Σοφιστές καὶ τόν Πλάτωνα. Ὁ λόγος τοῦ Hegel, ὅτι ἡ φιλοσοφία ἔρχεται μαζί μέ τή «γλαῦκα τῆς Ἀθηνᾶς», δηλ. ἀργά, στό δειλινό τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ισχύει κατ' ἔξοχήν γιά τή γνωσιολογία.

Ἡ διανόηση πού δέν ταράζεται ἀπό ἀμφιβολίες σχετικά μέ τό κύρος τῆς γνώσεως, ὄνομάζεται δογματική, καὶ ἡ ἀντίληψη ὅτι μποροῦμε νά ἔχουμε ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη στίς αἰσθήσεις καὶ τή νόησή μας ὡς πρός τήν ἀπόκτηση ἔγκυρης γνώσεως ὄνομάζεται **δογματισμός (Dogmatismus)**. Ὁ δογματισμός δέν τρέφει καμιά ἀμφιβολία γιά τό κύρος τῆς γνώσεως. Ἐμπιστεύεται ἀπόλυτα στίς ψυχοδιανοητικές δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου καὶ πιστεύει ὅτι ὅλα μποροῦν νά γίνουν ἀντικείμενο γνώσεως, καὶ μάλιστα ἔγκυρης γνώσεως. Ὡς πρός αὐτό πλησιάζει τόν ἀπλοϊκό ρεαλισμό. Ὁ δογματισμός χαρακτηρίζει συνήθως τά πρώτα στάδια τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀτόμου καὶ τά πρώτα στάδια τῆς διανοήσεως ἐνός πολιτισμοῦ, χωρίς αὐτό νά είναι βέβαια ἀπόλυτο. Ὑπάρχουν δογματικές θεωρίες πού δέ βρίσκονται καθόλου σέ τέτοιες χρονικές περιόδους. Στή νεώτερη μάλιστα ἐποχή, καὶ κυρίως ἀπό τόν Kant κι ἐπειτα, θεωρεῖται δογματική κάθε θεωρία πού ζητᾶ νά λύσει τά μεγάλα προβλήματα τῆς φιλοσοφίας, χωρίς νά ἔξετάζει, ἀν τό ἀνθρώπινο λογικό είναι ίκανό νά τά λύσει.

Ἡ ἐμπειρία ὅτι οἱ ἀνθρώπινες προσπάθειες γιά γνώση πάρα πολλές φορές ἀποδεικνύονται μάταιες, ὅτι πέφτομε σέ σφάλμα-

τα, τά όποια μετά από πολύ κόπο και χρόνο άναγνωρίζομε, οδηγεῖ σέ μια άπαισιοδοξία, κι αύτή στήν άμφισβήτηση τοῦ κύρους τῆς γνώσεως, δηλ. στό **σκεπτικισμό** (*scepticismus*). Στήν άρχαιότητα ό σοφιστής Πρωταγόρας πρώτος – τό παράδειγμά του άκολουθησαν και οι ύπόλοιποι σοφιστές – άμφισβήτησε τό άπολυτο κύρος τῆς γνώσεως, και τόνισε ότι ή άλήθεια είναι σχετική. Και ήταν φυσικό, άφοῦ ὅλοι οἱ πρίν ἀπ' αὐτόν φυσικοί φιλόσοφοι, προσπαθώντας νά βρούν έγκυρη γνώση, κατέληξαν σέ διαφορετικά ό ἔνας από τόν ἄλλο συμπεράσματα. Σέ απόλυτη ὅμως ἄρνηση τοῦ κύρους τῆς γνώσεως ἐφτασαν στήν άρχαιότητα οἱ λεγόμενοι Σκεπτικοί μέ άρχηγό τόν Πύρρωνα τόν Ἡλεῖο. Αύτοί ἔδωσαν στή φιλοσοφική τους στάση τό ὄνομα «*σκέψις*», ὄνομα, πού μέ τό λατινικό του τύπο *scepticismus* πέρασε στήν εύρωπαική φιλοσοφία και καθιερώθηκε. Κατά τούς σκεπτικούς μόνο ή «ἐποχή» ταιριάζει στόν ἄνθρωπο, τουλάχιστον τό φιλοσοφημένο. Ἐποχή, από τό ρῆμα ἐπέχω, είναι ή ἐπιφύλαξη νά έκφέρω γνώμη. Ἐπιφύλαξη νά άποφανθῶ, ἄν κάτι ύπάρχει ή δέν ύπάρχει ή τί εἰδους είναι.

Εἶπαμε ηδη ότι ό ἄνθρωπος και ίστορικά και ψυχολογικά ξεκίνησε μέ τή δογματική πίστη, ότι ή γνώση είναι ἐφικτή, κατορθωτή, ότι τό κύρος τῆς είναι αύτονότο και δέν ἀποτελεῖ κάν πρόβλημα. Σιγά-σιγά ὅμως τοῦ δημιουργήθηκαν κάποιοι δισταγμοί και άμφιβολίες. «Οσο περισσότερο προχωροῦσε ό ἄνθρωπος στή γνώση, τόσο και πιό πολύ διαπίστωνε ότι ή πλάνη παραμονεύει. Συνειδητοποιοῦσε ότι ή άλήθεια είναι ἀπιαστη, ότι ἀπλῶς νομίζει κάθε φορά πώς τήν ἀγγίζει. Στό τέλος ό ἄνθρωπος ἀρχισε ν' ἀπελπίζεται και ν' ἀμφιβάλλει. Οι δυνατότητες ὅμως τοῦ ἄνθρωπινου πνεύματος είναι ἀπειρες και ἀπειρες οι προοπτικές πού μπορεῖ ν' ἀνοίγει. Δέν ήταν δυνατό τό ἄνθρωπινο πνεύμα νά μείνει στήν ἀμφιβολία. Ή ἀμφιβολία ήταν ἔνα στάδιο, τό οποίο τό ἄνθρωπινο πνεῦμα ξεπέρασε και πήγε στό ἐπόμενο, τόν **κρι-**

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 64 ἐπτ.

τικισμό (kriticismus). Ό ο κριτικισμός βρήκε τήν κλασσική του διατύπωση στόν Kant. "Οπως καί στά ἄλλα γνωσιολογικά προβλήματα ἔτσι καί στό πρόβλημα τοῦ κύρους ό Kant προσπαθεῖ νά βρεῖ καί νά συνδυάσει τά θετικά στοιχεία τῶν δύο ἀντίθετων ρευμάτων. Έξετάζει καί κρίνει τίς πηγές καί τά ὄρια τῆς γνώσεως. Δέχεται ὡς ἔνα σημείο τήν πραγματικότητα τῆς γνώσεως, ὥχι τῆς γνώσεως τοῦ ὄντος, τοῦ πράγματος καθαυτό, ἀλλά τοῦ φαινομένου, δηλ. τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Γνωρίζομε τόν κόσμο λέει, ὥχι ὅπως εἶναι – αύτό δέ θά μπορέσουμε ποτέ νά τό μάθουμε –, ἀλλά ὅπως φαίνεται σέ μᾶς, ὅπως ἐμεῖς μποροῦμε μέ τίς αἰσθήσεις καί τή νόησή μας νά τόν πλησιάσουμε, νά τόν γνωρίσουμε. Καί ξέρομε γιατί ό Kant φτάνει σ' αύτό τό συμπέρασμα. Γιατί κατ' αύτόν, γιά νά ἔχουμε γνώση πρέπει ἐμεῖς οι ἴδιοι νά μορφώσουμε μέ τούς τρόπους τῆς ἐποπτείας μας καί τούς νόμους τοῦ λογικοῦ μας τό ἀμορφού ύλικο, πού προσφέρουν οι αἰσθήσεις, καί νά τό κάνουμε κόσμο, κόσμο μέ τήν ἀρχαία σημασία τῆς λέξεως. Ό κόσμος δέν εἶναι κάτι δεδομένο, ἔτοιμο, ἀλλά μόρφωμα τῆς διάνοιας μας, φαινόμενο πού ἐμεῖς σχηματίζομε. Γνωρίζομε λοιπόν ὅ, τι μποροῦμε νά μορφώσουμε, νά μεταβάλουμε σέ φαινόμενο, ἐνώ τό πράγμα καθαυτό μένει πάντα τό ἄγνωστο X ἡ τό ὄριο τῆς γνώσεως μας. "Ετσι ό Kant αἱρει τήν ἀντίθεση δογματισμοῦ - σκεπτικισμοῦ. 'Αμφιβάλλει γιά τό ἀπεριόριστο κύρος τῆς γνώσεως – καί σ' αύτό συμφωνεῖ μέ τό σκεπτικισμό –, δέχεται ὅμως ὅτι ἐντεῦθεν τοῦ ὄριου, δηλ. ἐντεῦθεν τοῦ καθαυτό πράγματος μποροῦμε νά ἔχουμε βέβαιη γνώση – καί ὡς πρός αύτό συντάσσεται μέ τό δογματισμό.

Είναι ὅμως ἀνάγκη νά ξαναγυρίσουμε στό σκεπτικισμό, γιατί μέσα στόν τρόπο σκέψεώς του βυθίζονται οί ρίζες καί ἄλλων σχετικών ρευμάτων, ὅπως τοῦ **ύποκειμενισμοῦ** (*subjectivismus*) καί τοῦ **σχετικισμοῦ** (*relativismus*). Τόσο ό ύποκειμενισμός ὥστο καί ὁ σκεπτικισμός ύποστηρίζουν ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι ύποκειμενική, διαφέρει δηλ. ἀπό ύποκείμενο σέ ύποκείμενο, κι ἀκόμα ὅτι εἶναι σχετική, δέν ἔχει δηλ. ἀπόλυτο κύρος. Ή θέση τόσο τοῦ ἐνός ὥστο καί τοῦ ἄλλου μπορεῖ νά συνοψιστεῖ στή φράση: καμιά κρίση δέν ἔχει ἀπόλυτα ἀντικειμενική ἰσχύ, ὅλες οί γνώσεις

μας είναι σχετικές. Ή άρχαία (ηδη πλατωνική) καί βασική άντιρρηση κατά της θέσεως αύτης είναι ότι «αἴρει έαυτήν», ότι δηλ. ἂν ὅλα είναι σχετικά, τότε καί ό iσχυρισμός ότι ὅλα είναι σχετικά δέν μπορεῖ νά ἔχει γενικό κύρος. Παρ' ὅλ' αύτά τό ρεῦμα τοῦ ὑποκειμενισμοῦ καί σχετικισμοῦ, πού είναι ἀρχαιότατο, είχε πάντοτε πολλούς καί ἀξιόλογους ἀντιπροσώπους. Προπάντων προστατεύει τή φιλοσοφική σκέψη ἀπό διάφορους δογματισμούς καί διατηρεῖ ἄγρυπνη τή φροντίδα γιά ἐλεγχο καί κριτική τῆς γνώσεως.

Ο ὑποκειμενισμός καί ό σχετικισμός ἔχουν πολλά ἐρείσματα. Βασίζονται στό γεγονός ότι ή κρίση τοῦ καθενός μας γιά ὄτιδή-ποτε ἐξαρτάται ἀπό τή γενική ὄργανική καί ψυχοδιανοητική του κατάσταση καί ἀπό τήν iδιοσυγκρασία του. "Ἐνα πρόβλημα ἀριθμητικῆς π.χ. είναι εὔκολο γιά ἔναν «προικισμένο» μαθητή καί δύσκολο γιά κάποιον πού «ύστερει». Ο ἕδιος μαθητής ἐξάλλου τό λύνει εὔκολότερα, ὅταν είναι ύγιής καί ξεκούραστος, ἐνῶ δυσκολεύεται, ὅταν είναι ἄρρωστος ἢ κουρασμένος. Άκομα, ὑποκειμενισμός καί σχετικισμός στηρίζονται στό ἀναμφισβήτητο γεγονός, ότι οί κρίσεις, πού σχηματίζει ό καθένας μας γιά ὄτιδή-ποτε, ἐξαρτῶνται ἡ τουλάχιστο σχετίζονται ἀμεσα μέ τίς κοινωνικές συνθήκες, τήν ἐποχή μέσα στήν όποια καθένας ζεῖ καί τό λαό στόν όποιο ἀνήκει. Γιά τίς διάφορες όμάδες ἀνθρώπων καί τίς διάφορες ἐποχές ἄλλα είναι τά iσχύοντα: δ, τι γιά τόν ἡμιάγριο είναι ώραίο, γιά τόν πολιτισμένο μπορεῖ νά είναι ἄσχημο, δ, τι iσχυε γιά ἀνήθικο κατά τό Μεσαίωνα, μπορεῖ νά είναι ἡθικό γιά τόν ἀνθρωπο τοῦ αἰώνα μας, τό γεωκεντρικό σύστημα στήν ἀστρονομία ἔδωσε τή θέση του στό ήλιοκεντρικό κ.ο.κ. "Ἔτσι ό καθένας ἀνθρωπος καί ή κάθε ἀνθρώπινη όμάδα γίνονται «μέτρον πάντων χρημάτων». Η διατύπωση αύτή ἀνήκει στό σοφιστή Πρωταγόρα¹, πού είναι καί ό πρωτος θεωρητικός τοῦ σχετικισμοῦ καί τοῦ ὑποκειμενισμοῦ. Συνέχεια τοῦ ὑποκειμενισμοῦ τοῦ Πρωταγόρα ἀποτελεῖ ό μηδενισμός τοῦ Γοργία² καί ό ἀπόλυτος σκεπτικισμός, ή «ἐποχή» τοῦ Πύρρωνα.

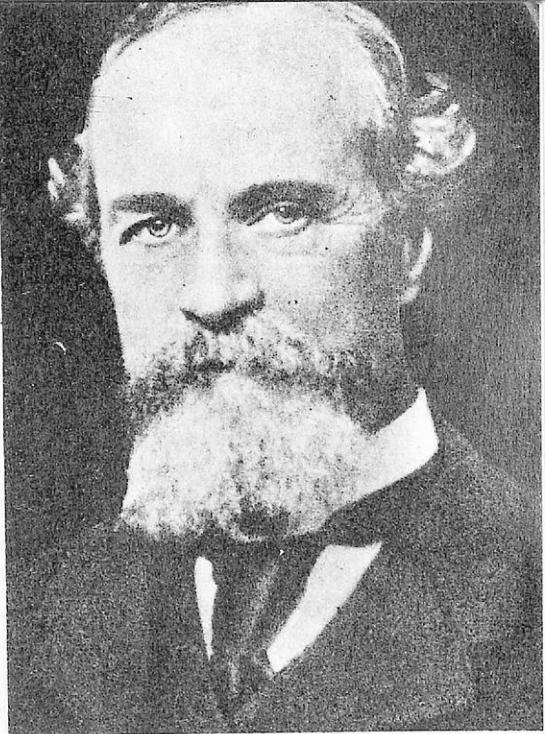
1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 65

2. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 65

Τόν τρόπο σκέψεως τοῦ σχετικισμοῦ καὶ τῇ μεγάλῃ ἐπίδραση πού ἄσκησε ἡ βιολογία, μέ τα καταπληκτικά πραγματικά ἐπιτεύγματά της, πρέπει νά λάβουμε ύπόψη μας γιά νά καταλάβουμε διάφορες νεώτερες φιλοσοφικές τάσεις, σχετικές μέ τό πρόβλημα τοῦ κύρους τῆς γνώσεως. **Ο πραγματισμός (pragmatismus)** εἶναι μία ἀπ' αὐτές. Ξεκίνησε ἀπό τήν Ἀμερική καὶ χαρακτηρίζει κυρίως τό ἀγγλοσαξωνικό πνεῦμα. Στοιχεία του βρίσκομε ἥδη στήν ἀρχαίᾳ Ἑλλάδα. Οἱ Σοφιστές, τουχάχιστον ἔτσι ὥπως μᾶς τούς παρουσιάζει ὁ Πλάτων, μέσα στό γενικό κλίμα τοῦ σχετικισμοῦ, ὅπου ἐκινοῦντο, εἶχαν δείξει τάσεις πραγματιστικές.

Καί τό ὄνομα τοῦ πραγματισμοῦ εἶναι ἑλληνικό: πράττω-πράγμα. Τό καθιέρωσε ὁ ἰδρυτής του William James (Τζαίμης).

Κατά τόν James ἀληθινό εἶναι τό χρήσιμο, τό ὀφέλιμο γιά τή ζωή. Ὡς ἀληθινές χαρακτηρίζομε τίς κρίσεις πού μᾶς εἶναι χρήσιμες, πού μᾶς βοηθοῦν νά ίκανοποιήσουμε τίς ἀνάγκες τῆς ζωῆς¹. "Ο, τι ὄμως εἶναι ἀληθινό, δηλ. χρήσιμο γιά ἔναν ἄνθρωπο δέν εἶναι βέβαια καὶ γιά ἓνα ζῶο. "Ετσι καὶ ὁ σχετικισμός ἔχει ἐδῶ τή θέση του, ἔτσι μποροῦμε νά καταλάβουμε τή μετάβαση ἀπό τό σχετικισμό στόν ὀφελιμισμό: ἀφοῦ ὅλα εἶναι σχετικά καὶ δέν ὑπάρχει ἀντικειμενική ἀλήθεια, κριτήριο καὶ γιά τήν ἴδια τήν ἀλήθεια εἶναι ἡ ὀφελιμότητά της. "Αν κάτι εἶναι ὀφέλιμο, ἃν μᾶς ἐξυπηρετεῖ, τότε μᾶς φαίνεται καὶ ἀληθινό. Οἱ ἐπιστημονικές θεωρίες ἐξάλλου δέν εἶναι μιά ἀπάντηση σέ θεωρητικά ἐρωτήματα, ἀλλά

William James.

1. Βλ. 'Ανθολόγιο σελ. 65 ἐπ.

ένα έργαλείο, μέ τό όποιο ό ανθρωπος ίκανοποιεῖ διάφορες άνάγκες του καί προχωρεῖ σέ νέες δραστηριότητες.

Άνθρωπισμό (*humanismus*) όνομάζει τίς πραγματιστικές του άποψεις ό αγγλος καθηγητής τῆς 'Οξφόρδης F.C.S. Schiller¹ (Σίλλερ), μελετητής καί θαυμαστής τοῦ Πρωταγόρα. Μιά γερμανική έξαλλου παραλλαγή τοῦ πραγματισμοῦ είναι ή λεγόμενη φιλοσοφία τοῦ ώς έάν (*Philosophie des als - ob*). Εισηγητής της είναι ένας όνομαστός σχολιαστής τοῦ Kant ό Hans Vaihinger (Βέρινγκερ). Μαζί μέ τούς έκπροσώπους τοῦ πραγματισμοῦ πιστεύει ότι οἱ έννοιες καί οἱ κρίσεις, πού σχηματίζομε, είναι τά μέσα, πού μᾶς βοηθοῦν νά κυριαρχήσουμε θεωρητικά καί πρακτικά τόν κόσμο. "Η ἀλήθεια είναι μέσον καί ὅχι σκοπός. Καί ο νοῦς, πού βρίσκει τήν ἀλήθεια, σκοπό ἔχει τήν ἐπιτυχή ἐνέργεια καί δράση καί ὅχι τή θεωρητική ἔρευνα. Προχωρεῖ ὅμως ό Vaihinger σέ τολμηρότερες θέσεις: ό νοῦς μας δουλεύει τίς περισσότερες φορές μέ ένσυνείδητα ψευδεῖς ύποθέσεις, μέ πλασματικές ύποθέσεις (*Fiktionen*), δουλεύει μέ ύποθέσεις «ώς έάν αὐτές ἦταν ἀληθινές». Αύτό συγχωρεῖται καί ἐπιβάλλεται, όταν οι ύποθέσεις αὐτές ύπηρετοῦν καλύτερα τό σκοπό, γιά τόν όποιο δημιουργήθηκαν. "Αν π.χ. ή ύπόθεση ότι ύπάρχει Θεός μέ βοηθᾶ νά ζήσω εύτυχής, τότε είναι ἀληθινή καί πρέπει νά τή δεχτῶ. Οι περισσότερες έννοιες (ούσία, αιτιότητα, ἄτομο) είναι πλασματικές, δηλ. ένσυνείδητα ψευδεῖς, παρ' ὥλ' αὐτά είναι οἱ ἀπαραίτητες βάσεις γιά τήν ἐπιστημονική ἔρευνα, πιστεύει ό Vaihinger.

Άκομα μία συγγενής μέ τόν πραγματισμό ἄποψη είναι αὐτή πού ξεκίνησε ἀπό τίς ιδέες τοῦ Herbert Spencer (Σπένσερ) καί βρήκε σύμφωνους τούς ἐμπειριοκριτικιστές Mach καί Avenarius. Θά μπορούσαμε νά τήν κατατάξουμε μέσα στό μεγάλο ρεῦμα τοῦ θετικισμοῦ καί νά τή χαρακτηρίσουμε ώς θεωρία τής προσαρμογῆς. Πιστεύει ότι ή γνώση είναι μέρος τής προσαρμογῆς τοῦ άνθρωπου στό φυσικό του περιβάλλον. Τονίζει ιδιαίτερα τήν οικονομική ἄποψη τής ἐπιστημονικής γνώσεως, ότι δηλ. ή γνώση

1. Βλ. Άνθολόγιο σελ. 68

ἐξασφαλίζει στόν ἄνθρωπο οἰκονομία δυνάμεων, καὶ αὐτό κρίνει καὶ τήν ἴδια: ὅσο πιό πολλές δυνάμεις οἰκονομεῖ, τόσο πιό ἀληθινή εἶναι. Ἡ ἐπιστήμη δέν ἔχει σκοπό, κατά τή θεωρία αὐτή, νά βρεῖ τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια, πού ἐξάλλου δέν ύπαρχει, ἀλλά βοηθᾶ τόν ἄνθρωπο νά μή σπαταλᾶ τίς δυνάμεις του, τόν βοηθᾶ νά κάνει οἰκονομία δυνάμεων κατά τήν προσαρμογή του στό περιβάλλον. Ἡ ἀξία τῶν ἐννοιῶν, τῶν μεθόδων, τῶν θεωριῶν ἔγκειται στό ὅτι μέ αὐτές ὁ ἄνθρωπος ἐπιτυγχάνει τό μέγιστο μέ τόν ἐλάχιστο κόπο. "Οταν π.χ. ὁ φυσικός, ύστερ" ἀπό πολλές παρατηρήσεις, φτάνει στό συμπέρασμα, πώς ἡ διάρκεια τῆς αιωρήσεως στό ἐκκρεμές εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τό πλάτος της, τό συμπέρασμα αὐτό εἶναι μιά περίληψη, μιά σύντομη καὶ λιγόλογη ἔκφραση τῶν πολυάριθμων παρατηρήσεών του. Αὐτό εἶναι βέβαια οἰκονομία πνευματικῶν δυνάμεων, γιατί μ' αὐτόν τόν τρόπο ἀποφεύγομε τόν κόπο νά κάνουμε κάθε φορά τήν ἴδια παρατήρηση, νά παρατηροῦμε δηλ. τό ἐκκρεμές. Αὐτή τήν ἐννοιά ἔχουν ὅλοι οἱ φυσικοί νόμοι, οἱ κανόνες τῆς ἀριθμητικῆς ἡ τῆς γραμματικῆς: ἀντί νά θυμούμαστε τίς πολλές περιπτώσεις, θυμούμαστε τόν ἐνναν κανόνα. Ἡ ἐπιστήμη λοιπόν μέ τό σχηματισμό ἐννοιῶν καὶ μέ τήν εὕρεση νόμων μᾶς δίνει μιά συνοπτική εἰκόνα τῆς πολλαπλότητας τοῦ κόσμου καὶ μᾶς βοηθᾶ νά ἀναγνωρίζουμε καὶ νά κατατάσσουμε εὔκολα τά ἔκάστοτε δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, χωρίς νά ξιδεύουμε κόπο καὶ χρόνο ἐξαρχῆς γιά τήν ἀναγνώρισή τους. Ἐπιστήμη καὶ ἐπιστημονική γνώση μᾶς διευκολύνουν καὶ μᾶς βοηθοῦν νά οἰκονομοῦμε δυνάμεις. Ἐπίσης βάζουν στήν ὑπηρεσία μας τίς φυσικές δυνάμεις κι ἔτσι γίνονται τό μέσον τῆς προσαρμογῆς καὶ τής ἐπιβιώσεώς μας, αὐτή εἶναι ἡ ἀξία τους καὶ τό κριτήριο τους.

Πίσω ἀπό τίς ἀκρότητες, στίς ὁποῖες συχνά φτάνει καὶ ὁ πραγματισμός καὶ τά ἄλλα συγγενικά ρεύματα, κρύβεται βασικά ἡ ἴδεα ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἄρχισε νά γνωρίζει τόν κόσμο, προσπαθώντας νά καλυτερεύσει τίς συνθήκες τῆς ζωῆς του. Ἡ θεωρητική γνώση π.χ. τόν ἀπάλλαξε ἀπό τίς δεισιδαιμονίες, ἡ γνώση τοῦ φυσικοῦ κόσμου ἀπό τό φόβο πού είχε γιά τά στοιχεῖα τῆς φύσεως, ἡ γεωμετρία τόν βοήθησε νά βρίσκει εύκολα τό χωράφι του καὶ νά τό διαχωρίζει ἀπό τό χωράφι τοῦ γείτονα, ἡ ἀριθμητική

τόν ἐξυπηρετοῦσε στό ἐμπόριο κ.ο.κ. Πίσω ἀπ' ὅλ' αὐτά ύπαρχει ἡ ιδέα ὅτι ἡ ἔρευνα δέ γίνεται – οὕτε ἄρχισε κάποτε νά γίνεται – γιά χάρη τῆς ἔρευνας, ἀλλά τῆς πρακτικῆς ζωῆς. Ἡ ιδέα ὅμως αὐτή δέν μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ παρά ως ἀντίδραση πρός τήν ἀποθέωση πού γνώρισε ἡ θεωρητική ἀξία τῆς γνώσεως κατά τό 17ο και 18ο αἰώνα, καὶ ως διαμαρτυρία κατά τοῦ ὄρθιολογισμοῦ. Μέ τόν πραγματισμό, πού εἶναι γέννημα τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα, ὅπως καὶ μέ τά ἄλλα συγγενικά ρεύματα, ὑπογραμμίζεται εύδιάκριτα ἡ στροφή τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς φιλοσοφίας ἀπό τό λογικό καὶ θεωρητικό στό πρακτικό μέρος τῆς ζωῆς.

Τελειώνοντας τό κεφάλαιο τῆς γνωσιολογίας, ίσως ἀποκομίσει κανείς τήν ἐντύπωση, ὅτι ἐδῶ γίνεται μιά ἀπεγνωσμένη πάλη ιδεῶν, ὅπου τά πιο ἀντίθετα ρεύματα ζητοῦν δικαιώση καὶ ἀναγνώριση. "Ισως καὶ νά ἀπογοητευτεῖ κανείς ἀπό τή φιλοσοφία γενικότερα. "Ομως τό πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἐκεῖνο πού πραγματοποιεῖ τή φιλοσοφία, αὐτό εἶναι πού δέν ἡσυχάζει σε καμιά θέση καὶ δέν ἴκανοποιεῖται μέ καμιά λύση, πράγμα βέβαια πού ἀποτελεῖ καὶ ἐγγύηση γιά τή ζωντάνια του. Γιατί ἂν ἡσυχάζε, θά ἔφτανε στήν ἀποτελμάτωση, στόν πνευματικό θάνατο. Ἡ ίδια ἡ φιλοσοφία ἐξάλλου – καὶ πρέπει νά τό θυμούμαστε καλά – εἶναι ἀκατάπαυστη πορεία πρός τή γνώση, δέν εἶναι ποτέ ἡ ἀπόλυτη γνώση. Ἡ φιλοσοφία τρέφεται ἀπό τήν ἀσβυστή ἀπορία καὶ τό ἀνικανοποίητο ἐρώτημα.

Θά μπορούσαμε φυσικά κατά τή διαπραγμάτευση τῶν προβλημάτων τῆς γνωσιολογίας νά κάνουμε κριτική, νά ἐγκρίνουμε ἡ νά ἀπορρίψουμε τό ἔνα ἡ τό ἄλλο φιλοσοφικό σύστημα. Ἀλλά γιά νά κρίνει κανείς σοβαρά καὶ χωρίς ἐπιπολαιότητα, πρέπει νά γνωρίζει καλά τίς λεπτομέρειες, καὶ λεπτομέρειες ἡταν ἀδύνατο νά γνωρίσουμε μέσα στά πλαίσια τοῦ βιβλίου αύτοῦ. Τό σπουδαιότερο ὅμως εἶναι ὅτι βασικός σκοπός μας δέν ἡταν νά κάνουμε κριτική, σκοπός μας ἡταν νά μυηθοῦμε στά γνωσιολογικά προβλήματα, νά γνωρίσουμε τίς λύσεις, πού κατά καιρούς ἔχουν σ' αὐτά δοθεῖ καὶ νά παρακολουθήσουμε τή μετάβαση ἀπό τή μία λύση στήν ἄλλη. Γιατί παρακολουθώντας τή μετάβαση, πῶς π.χ.

ἀπό τόν ἀπλοϊκό ρεαλισμό φτάνομε, προχωρώντας κλιμακωτά, στόν ὑποκειμενικό ἰδεαλισμό, καί πῶς ἀπό τό δογματισμό τό πνεῦμα μας ὡριμάζοντας περνάει στό σχετικισμό κι ἀπό κεī φτάνει στίς ἀκρότητες τῆς θεωρίας τοῦ «ώς ἐάν», παρακολουθοῦμε κατ' ούσιαν τήν πορεία τοῦ πνεύματός μας διά μέσου τῶν αἰώνων, ἄρα γνωρίζομε τόν ἔαυτό μας, πραγματοποιοῦμε τό σωκρατικό «γνῶθι σαύτόν», πράγμα πού εἶναι ἀδιαφιλονίκητος σκοπός τῆς φιλοσοφίας. Ἐξάλλου ἡ χαρά πού προσφέρει καί ἡ γοητεία πού ἀσκεῖ ἡ φιλοσοφία ἔγκειται καί σ' αὐτό, ὅτι προβληματιζόμενος κανείς αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη νά γνωρίσει καί τοῦ παρελθόντος τούς προβληματισμούς. Ἔτσι μεταλαμβάνει ἀπό τή σκέψη τῶν αἰώνων, παρακολουθεῖ τή διαλεκτική κίνηση τοῦ πνεύματος ἀπό τή μία ἰδέα στήν ἄλλη, καί διαπιστώνει ὅτι τελικά ὅλα τά ρεύματα καί οἱ θεωρίες ἔχουν μέσα τους πυρήνα ἀλήθειας, παρ' ὅλο πού φτάνουν συχνά σέ ἀκρότητες καί ὑπερβολές.

Ως ἄτομο βέβαια κανένας μας δέν μπορεῖ νά ἀποφύγει μιά κάποια τοποθέτηση ἀπέναντι στά μεγάλα προβλήματα τῆς φιλοσοφίας, ἀλλιῶς δέν μπορεῖ νά «σταθεῖ» στή ζωή, μένει χωρίς μεταφυσική στέγη. Ἡ τοποθέτηση ὅμως αὐτή πρέπει νά ἔρθει ἀπό μόνη της, ἀβίαστα, ἐπειτα ἀπό πολλή συναναστροφή μέ τά προβλήματα καί ὡριμη σκέψη. Τό πρῶτο εἶναι ἡ «εἰσαγωγή», ἡ μύηση στή φιλοσοφία καί τά προβλήματά της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Becher Erich, Erkenntnistheorie, Lehrbuch der Philosophie II, Berlin 1925.
2. Γεωργούλης Κωνσταντίνος, Αἱ σύγχρονοι φιλοσοφικαὶ κατευθύνσεις, Ἀθῆναι 1973²

3. Γεωργούλης Κωνσταντίνος, Ἀπόψεις ἀπό τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἐποχῆς μας, Ἀθῆναι 1956.
4. Εύαγγελίδης Μαργαρίτης, Ἰστορία τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως, Ἀθῆναι 1885.
5. Θεοδωρακόπουλος Ἰωάννης, Εἰσαγωγή στήν Φιλοσοφία, Τόμος Γ': Γνωσιολογία, Ἀθῆναι 1975.
6. Θεοδωρακόπουλος Ἰωάννης, Τά σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα, Ἀθῆναι 1972.
7. Θεοδωρακόπουλος Ἰωάννης, Φιλοσοφία καὶ Ζωή, Ἡ φιλοσοφία τοῦ Καρτεσίου, Ἀθῆναι 1967.
8. Θεοδωρίδης Χρήστος, Εἰσαγωγή στήν Φιλοσοφία, Ἀθῆνα 1955².
9. Meyer Hans, Systematische Philosophie I, Paderborn 1955.
10. Messer August, Einführung in die Erkenntnistheorie, Leipzig 1927.
11. Μπαγιόνας Αὐγούστος, Ἡ φιλοσοφία στὸν 17ο αἰώνα, Θεσ/νίκη 1973.
12. Παπανούτσος Εὐάγγελος, Γνωσιολογία, Ἀθῆνα 1973³.
13. Τατάκης Βασίλειος, Σκέψη καὶ ἐλευθερία, Ἀθῆνα 1975.

Γ' ΗΘΙΚΗ

Γ' ΗΘΙΚΗ

1. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΗΘΙΚΗΣ

Είσαγωγή: Φιλοσοφία και φιλοσοφική Ήθική

‘Η Φιλοσοφία δέν καταγίνεται μέ όρισμένο είδος αντικειμενών, άλλα τό έρευνητικό της πεδίο είναι ένας άνοικτός χώρος προβλημάτων, πού άναφέρονται στό νόημα, τήν άξια και τούς σκοπούς τῶν έκδηλώσεων τῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου στή σχέση του μέ τή φυσική καί ιστορική πραγματικότητα. Ό φιλοσοφικός στοχασμός, ὅταν πραγματώνεται ώς άναζητηση τοῦ νοήματος μιᾶς μορφῆς τῆς συνειδήσεως ἡ μιᾶς μορφῆς σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου μέ τό πραγματικό, ἐξειδικεύεται, γίνεται Γνωσιολογία, Ἡθική, Αισθητική κτλ. “Οπως ἡ Γνωσιολογία είναι θεωρητική κατανόηση τῆς γνώσεως (ἐξετάζει τή νόηση ώς πρός τή σχέση πού ἔχει ἡ πρέπει νά ἔχει μέ τά αντικείμενα), ἡ Ἡθική ἐξετάζει τή βούληση καί τή συναφή πράξη ώς πρός τή σχέση μέ

άντικείμενα ὅπου ἀναφέρονται. Ἡ Φιλοσοφία ὡς θεωρητική ἀνάλυση καὶ κατανόηση τῶν κινήτρων καὶ τῶν σκοπῶν τῆς πράξεως εἶναι λόγος «πρακτικός».

Ἡ Ἡθικὴ ὡς φιλοσοφική ἐπιστήμη εἶναι θεωρητική θεμελίωση τῆς πράξεως, ἀσχολεῖται μὲ τῇ διατύπωση τῶν ἀρχῶν τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου πρός τὸν ἑαυτό του καὶ τούς ἄλλους ἀνθρώπους. Ἐνδιαφέρει κατά τοῦτο ἡ φιλοσοφική Ἡθικὴ ἄμεσα τὸν καθένα μας. Ἀν ἡ Φιλοσοφία εἶναι κατ' ἔξοχήν ἀνθρωπολογική ἐπιστήμη, ἡ φιλοσοφική Ἡθική, πού ἐπιδιώκει νά όρισει τὸ ἡθικό νόημα τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸ κριτήριο τῆς ἡθικῆς πράξεως, εἶναι ἡ σημαντικότερη πραγμάτωση της.

Ἡ ἔννοια τῆς φιλοσοφικῆς Ἡθικῆς

Ἄν καὶ ἡ φιλοσοφική Ἡθικὴ δέν εἶναι μία, ἐφόσον ἀποτελεῖ εἰδική πραγμάτωση τῆς Φιλοσοφίας, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπό τὴν κίνηση τῶν ἴδεῶν, εἶναι δυνατό νά καθορίσουμε τὴν ἔννοια τῆς μὲ ὄρισμένα στοιχεῖα της, πού τῇ διακρίνουν ἀκριβῶς ἀπό κάθε ἄλλη ἀντιμετώπιση τῆς ζωῆς καὶ τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου.

Τήν ἵδια τή ζωή τοῦ ἀνθρώπου δέν τήν ἀντιμετωπίζει ἡ φιλοσοφική Ἡθική, ὅπως ἡ Βιολογία, ὡς σύνολο βιολογικῶν φαινομένων πού ὑπάγονται σέ ἀπαράβατους φυσικούς νόμους. Ἡ φιλοσοφική Ἡθική ἐπιδιώκει νά θεμελιώσει τήν πράξη τῆς ζωῆς πάνω σέ ἀξίες, τή συνδέει δηλ. μέ τή νόηση καὶ τή βούληση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ βούληση ἀκριβῶς ἐνεργεῖ ἐκεῖ ὅπου κάτι μπορεῖ νά γίνει ἔτσι ἡ διαφορετικά. Ὁ φυσικός νόμος ρυθμίζει πράγματα ἡ φαινόμενα καταναγκαστικά καὶ εἶναι ἐξω-ηθικός. Μέ τὸν ἡθικό νόμο, πού συνδέει τή βούληση τοῦ ἀνθρώπου μέ αὐτό πού πρέπει νά γίνει, ὁ ἀνθρωπος δημιουργεῖ νέα διάσταση τῆς πραγματικότητας.

Ἐξάλλου τή συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου δέν τήν ἀντιμετωπίζει ἡ φιλοσοφική Ἡθική ὅπως οἱ λεγόμενες Ἐπιστήμες τοῦ ἀνθρώπου (Ιστορία, Κοινωνιολογία, Ψυχολογία). Οἱ ἐπιστήμες αὐτές ἔχουν συγκεκριμένα ἀντικείμενα, μελετοῦν δηλαδή τή συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου ὡς γεγονός. Ἡ Φιλοσοφική Ἡθική

μελετᾶ τήν πράξη ώς πρός τή σημασία καί τήν ἀξία της, ἀντικείμενό της δηλαδή είναι πάντα αἰτήματα ἢ ἀξίες ἢ ὁ βαθμός τῆς πραγματώσεώς τους.

Ἡ φιλοσοφική Ἡθική δέν περιορίζει τίς ἀξίες καί τά αἰτήματά της:

α) στή θρησκευτική συμπεριφαρά: δηλαδή δέν ἀντιγράφει τούς κανόνες μιᾶς ἐκκλησίας, ἃν καί μελετᾶ τό νόημα τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς,

β) στή νομιμότητα: δέν ταυτίζεται μέ τούς νόμους ὄρισμένης κοινωνίας ἢ πολιτείας, ἃν καί καταγίνεται μέ τίς ἀξίες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καί τή σημασία τῆς νομιμότητας,

γ) στά ἡθη καί ἔθιμα: ἃν καί ἡ φιλοσοφική Ἡθική σχετίζεται μέ τά ἡθη, ὅπου ύπάρχει πλούσια κληρονομική σοφία (τή σχέση ἀλλωστε δείχνει καί ἡ ἐτυμολογία τοῦ ὄρου Ἡθική: ἡ Ἡθική προέρχεται ἀπό τήν πρακτική, οἰκονομική ζωή, ὅπως δείχνουν οἱ ὄροι ἀξία, χρηστός, χρέος κτλ.), δέν ταυτίζει τήν ἡθικότητα μέ αὐτά.

Τά ἡθη ἀλλάζουν, ἐνῶ ἡ ἀρχή τῆς ἡθικότητας ώς αἴτημα τῆς Ἡθικῆς παραμένει. Ἔξαλλου ύπάρχουν καί ἀνήθικα ἡθη. Ἡ Ἡθική ἔξετάζει τά ἡθη ώς πρός τή θετική ἢ ἀρνητική τους ἀξία, ὅχι ώς γεγονότα, ὅπως τά ἔξετάζει π.χ. ἡ Κοινωνιολογία.

Τήν ἡθικότητα, πού μπορεῖ καί ν' ἀνταποκρίνεται στά ἡθη ἐνός κοινωνικοῦ συνόλου, τή συνδέει πάντα ἡ Ἡθική μέ τή συνέδηση τοῦ ἀτόμου, μέ τή νόηση, τήν προαίρεση καί τήν αὐτονομία τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ θρησκεία, ἡ κοινωνία, τά ἡθη ἐπιβάλλουν στή ζωή τοῦ ἀνθρώπου ὄρισμένη συμπεριφορά μέ ἐντολές-κανόνες, νόμους, μέ τή συνήθεια καί τή διδαχή. ቙ φιλοσοφική Ἡθική, ὅπως στήν ούσία της ὅλη ἡ Φιλοσοφία, δέν είναι κωδικοποιημένη ἐπιστήμη ἡ ὄρισμένη μάθηση, πού σκοπεύει νά φρονηματίσει μέ ἔτοιμα σχήματα κανόνων καί κριτήρια, ἢ δογματικές θέσεις. ቙ φιλοσοφική Ἡθική είναι θεωρητική ἐπιστήμη τῆς ἡθικῆς ἐμπειρίας, μορφή τοῦ κριτικοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, ἢ ὅποια, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τίς διάφορες ἀπόψεις πού διατυπώθηκαν κατά τήν ιστορική της διαδρομή:

α) διαπιστώνει τό θεμελιακό ἀνθρώπινο αἴτημα τῆς ἡθικότητας, δηλαδή τό γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπου, ώς λογικοῦ καί βουλητικοῦ ὄντος, νά τείνει νά ύπερβει τή βιολογική του πραγματικότητα, θέτοντας ἡθικούς κανόνες στή συμπειφορά του,

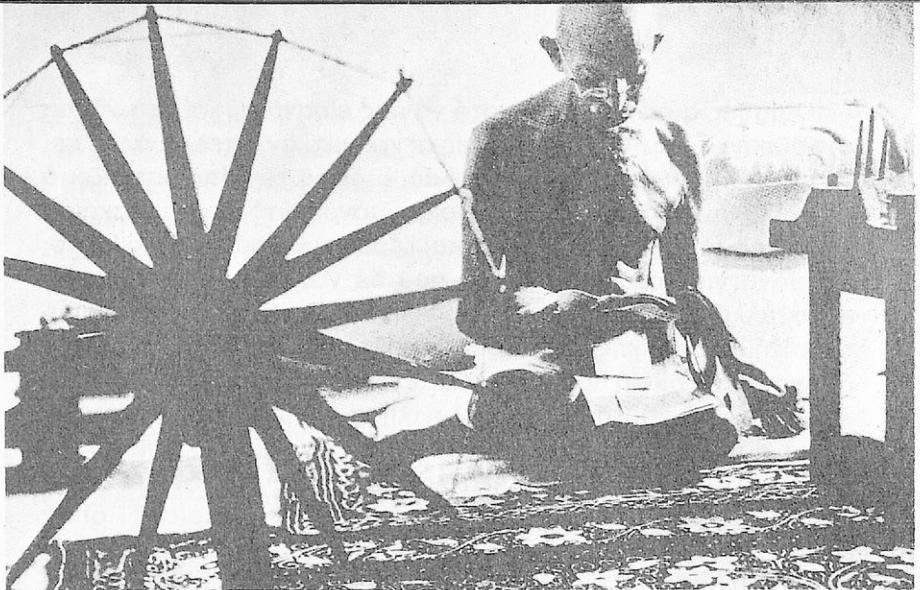
β) συναρτά τήν ἡθικότητα μέ τή βούληση τοῦ ἀνθρώπου, τή νόηση ἡ τό συναίσθημα, πού ὅμως σχετίζεται μέ τή νόηση καί τή βούληση,

γ) δείχνει στόν ἀνθρωπο τό νόημα καί τό μέγεθος τῆς ἐσωτερικῆς του αὐτονομίας, τή σημασία πού ἔχει γιά τή ζωή του νά κατευθύνει ὑπεύθυνα τίς πράξεις του μέ βάση σταθερές ἀρχές ἡ τή σημασία νά ἔρμηνεύει τά γεγονότα καί τίς ἐφαρμοσμένες γνώσεις ώς πρός τήν ούσια της, δέν ἔχει σχέση μέ τήν Ἡθική, είναι καταρχήν ἀνεξάρτητη ἀπό ἡθικά κίνητρα. Κίνητρό της είναι αὐτή ἡ ἴδια καί σκοπός ἡ λογική ὄρθοτητα. Σήμερα ὅμως είναι φανερό ὅτι, ἐκτός ἀπό τά καθαρά Μαθηματικά, ἡ ἐπιστημονική δραστηριότητα ἐμπεριέχει ὄρισμένους σκοπούς, πού καθιστοῦν ἀναπόφευκτο γιά τόν ἀνθρωπο τόν ἡθικό προβληματισμό ἡ ὅτι ἀπό τήν ἐφαρμογή τῆς ἐπιστήμης προκύπτουν ἡθικά προβλήματα. Λογική ὄρθοτητα καί ὄρθοφροσύνη δέν είναι ἵδιες ἀξίες,

δ) τέλος καί στόν ἡθικό ἀνθρωπο βοηθεῖ ἡ φιλοσοφική Ἡθική, γιατί τόν καθιστά ἵκανό νά ἀποκτήσει περισσότερη σαφήνεια γιά τήν ούσια τῆς ἡθικότητάς του, ὅπως τόν ἀνθρωπο πού ἔχει καλλιτεχνική ἰδιοσυγκρασία δέν τόν κάνει βέβαια ἡ Αἰσθητική καλλιτέχνη, ἀλλά τόν βοηθεῖ στή σωστότερη ἀπόδοση τῶν ἔργων του.

Σύνοψη καί συμπέρασμα

Ἡ φιλοσοφική Ἡθική είναι στήν ούσια ἀναγνώριση τῆς σημασίας τῆς προσπάθειας τοῦ ἀνθρώπου νά ἀγωνιστεῖ νά δημιουργήσει χαρακτήρα, προσωπικότητα καί νά αὐτοπροσανατολίσει σταθερά τή ζωή του μέ προβλέψεις καί ἀποφάσεις ἔγκυρες. ቙ έννοια τῆς ἐσωτερικής καταφάσεως, ταυτόσημη μέ τήν ἔννοια τῆς ἡθικής ἐλευθερίας, ἀποτελεῖ τόν πυρήνα τῆς φιλοσοφικῆς

Η ανθρωπιά. Μαχάτμα Γκάντι (Φωτογραφία).

‘Ηθικής. Η εννοια αυτή της έλευθερίας δέν είναι άφηρημένη: σημαίνει ότι ο άνθρωπος άποφασίζει νά είναι ήθικός, γιατί τό αίτημα της ήθικότητας είναι αίτημα της ίδιας της συνείδησεώς του, ότι δηλαδή ή έκλογή ή ή πραγμάτωση της ήθικότητας δέν προέρχεται π.χ. από τό φόβο ένδεχομένης ποινής ή άντιδράσεως της κοινῆς γνώμης κτλ.

2. ΗΘΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

Εισαγωγή: “Ανθρωπος και ηθική συνείδηση

Στὸ «Συμπόσιο» ὁ Πλάτων ἐκφράζει συμβολικά, μέ ἓνα μύθο, τὴν ιδέα ότι ὁ ἄνθρωπος ἐπιθυμεῖ τά καλά, τή γνώση και τήν ὄμορφιά, γιατί ὁ ίδιος δέν τά ἔχει ἀπό τή γέννησή του: ὁ ἄνθρωπος είναι παιδί του Πόρου (τοῦ Θεοῦ τῆς ἀφθονίας και σοφίας) και τῆς Πενίας (έλλειψεως), ἑνα μεταξύ σ' αὐτά τά δύο. “Ἐρχεται δηλαδή ἀτελής στόν κόσμο, ὅμως, ἐπειδή γνωρίζει τὴν ἀτέλεια του, ἐπιθυμεῖ τό τέλειο.

‘Ο μύθος αύτός είναι δυνατό νά μᾶς είσαγάγει καί στό νόημα τῆς ήθικής ζωῆς. Ό ανθρωπος είναι χρονικό ὄν, ἀτελές, ἀλλά καί ὅν συνειδητό («σκεπτόμενο καλάμι», ὅπως τόν χαρακτηρίζει ο Πασκάλ)· ὅν τραγικό, πού γνωρίζει μόνο αύτό τόν πρόσκαιρο χαρακτήρα τῆς ζωῆς του, ἀλλά καί ξέρει νά θυσιάζεται γιά ίδεες, ὅχι μόνο γιά τό εἶδος του· ὅν πού δέ νιώθει μόνο τό φυσικό πόνο, ἀλλά καί τήν ήθική ὁδύνη. Στόν ανθρωπο πολιτογραφοῦνται αἰτήματα ήθικής τελειώσεως, χρέη, ήθικές ἀξίες, ὁ ήθικός ἀγώνας καί ή ήθική πρόοδος. Στά τέλεια, ύπερλογικά ὄντα, ὅπως καί στά ὄντα πού δέν ἔχουν λογική, τά θηρία, δέν ύπάρχουν ήθικά αιτήματα. Τό ἀγαθό, λέει ὁ Πλάτων, δέν τό ἐπιθυμεῖ ὁ Θεός, γιατί τό ἔχει. Τά ζῶα ἐξάλλου, πού ή ζωή τους είναι ὄργανωμένη ἀπό τά ἔνστικτα, δέν κάνουν ήθικές διακρίσεις, ὅπως είναι ή διάκριση τοῦ καλοῦ ἀπό τό κακό, τοῦ ἀνώτερου ἀπό τό κατώτερο, ἀποκρίνονται μόνο σέ σηματοδοτικά ἐρεθίσματα ἢ ὑπακούουν στίς ὄρμές τους. Ή ανθρωπομορφική σκέψη, ὅπως ὑποστηρίχθηκε (Π. Γκρασσέ), είναι ἐκείνη πού ἀποδίδει καί στά ζῶα ήθική συμπεριφορά.

[Καὶ στήν προσαρμογή στό περιβάλλον, ὅπου ύπάρχουν ὄρισμένα κοινά σημεῖα ἀνάμεσα στόν ανθρωπο καί στά ζῶα, οἱ διαφορές είναι ἀξιοσημείωτες:

α) ὁ ανθρωπος κατασκευάζει ἐργαλεῖα,

β) τά ζῶα κατασκευάζουν φωλιές ἢ χρησιμοποιοῦν τά ἐργαλεῖα τοῦ ἀνθρώπου,

γ) ὁ ανθρωπος μιλᾶ, τά ζῶα δέν ἔχουν γλώσσα – λόγο πού ἀνταλλάσσεται – πληροφοροῦν τό ἔνα τό ἄλλο,

δ) τά ζῶα ζοῦν σέ κοινωνίες (μέλισσες), ὁ ανθρωπος, ὡς κοινωνικό ὄν, δημιουργεῖ κανόνες συμπεριφορᾶς. Τά ζῶα είναι ίκανά νά ἐκπαιδευθοῦν, αὐτό ὅμως γίνεται ἀπό τόν ανθρωπο πού νιώθει καί τήν ἀνάγκη νά καλλιεργήσει ὁ ίδιος τό πνεῦμα του μέ τήν παιδεία. Ό ανθρωπος – κι αύτό ἀποτελεῖ κυρίως γνώρισμά του – είναι ίκανός νά συμπεριφερθεῖ μέ ἀνιδιοτέλεια.]

‘Ο καλλιτέχνης πού δημιουργεῖ καταστρατηγώντας καί τούς βιολογικούς κανόνες, ὁ πατριώτης πού θυσιάζεται γιά τήν πατρίδα, ὁ στοργικός πού ἀγαπᾷ δίχως συμφέρον, ὁ ἐρευνητής πού ἀναλώνει τή ζωή του σέ πειράματα ἀνεξάρτητα ἀπό ἐπιδιώ-

δεις έπιβραβεύσεως, δέν περιορίζονται στή βιολογική τους φύση, άλλά τήν ύπερβαίνουν. Ή θεωρητική καί ή «ποιητική» διάσταση τοῦ ἀνθρώπου, κάνουν τό περιβάλλον «κόσμο» ό ἐσωτερικός ἀγώνας γιά τήν ἀξιοπρέπεια καί ή «πρακτική» ἡθική του διάσταση μετατρέπουν τή ζωή σέ «βίον», μέ τήν ἀρχαία σημασία τοῦ ὄρου.

1. Ἀνθρωπος καί ψυχική ζωή

‘Ως ψυχολογικό ύποκείμενο ό ἄνθρωπος είναι σειρά φαινομένων, τήν οποία χαρακτηρίζει ή χρονικότητα, ή σχετική δηλαδή διάρκεια, ή καταστάσεων, πού ἐκφράζονται ώς πραγματικότητα «ἐν χρόνῳ», ὅπως ή ἐπιθυμία καί ή ὄρμή, ή ἀτομικότητα καί ὅπου ισχύει ό νόμος τῆς αἰτιότητας. Ή ψυχική δηλαδή ζωή είναι κίνηση ἀπό τή μιά κατάσταση στήν ἄλλη καί οι μεταβολές στόν ψυχικό μας κόσμο ἐξηγοῦνται ἀπό τά αἴτια πού προηγοῦνται χρονικά. Ή ψυχική ὅμως ζωή, ώς σειρά πράξεων ἀνεξάρτητα ἀπό νοήματα ή ἀξίες, δέν είναι στόν ἄνθρωπο συνειδητή.

2. Ἡθική συνείδηση καί ψυχολογική συνείδηση

‘Ο ἄνθρωπος θέτει ἐρωτήματα όπως: Τί πρέπει νά κάνω(ἢ, ὅπως ἔλεγαν οἱ ἀρχαῖοι, «πῶς πρέπει νά ζήσω»), τί πρέπει νά διαλέξω ἢ τί πρέπει νά ἀποφύγω, τί δέν ἔπρεπε νά κάνω ἢ ἔπρεπε νά κάνω καί δέν τό ἔκανα; Στίς περιπτώσεις αὐτές δέ ζει ἀπλῶς καταστάσεις οὕτε ἐνεργεῖ συρρέοντας ἀπλῶς μέ τά ἐνεργήματα του. “Ἄν μέ τό θεωρητικό του νοῦ ὁ ἄνθρωπος φτάνει στήν αὐτοεπίγνωση τῶν συγκεκριμένων καταστάσεων πού ἀποτελοῦν τήν ψυχική του ζωή, σέ μιά δηλαδή ἀπαραίτητη γιά τή ζωή αὐτοσυνείδηση τῶν ψυχικῶν φαινομένων, μέ τήν ἡθική συνείδηση προχωρεῖ πέρα καί ἀπό αὐτή τή συνείδηση, πέρα ἀπό τή χρονική ἀκολουθία. Μέ τήν ἡθική συνείδηση θέτει στήν πράξη του συνειδητούς σκοπούς, ξεχωρίζει θετικές καί ἀρνητικές ἀξίες καί ἀναγνωρίζει ώς δεσμευτικά ὄρισμένα ἡθικά αἰτήματα, δηλαδή στήν πράξη του προϋποθέτει τήν κρίση του καί τήν αὐτονομία

Max Cheeler

τῆς βουλήσεώς του, ή ἐλέγχει τήν πράξη του μέ τή νόησή του καί δέχεται τήν εύθύνη του γι' αὐτήν.

Οι ὅροι αὐτογνωσία, αὐτονομία - ἐλευθερία, αἴτημα, εύθυνη, ἐκλογή κτλ. δέν ἀποδίδουν χρονικά ψυχικά φαινόμενα, ἀλλά ὄντολογικά συστατικά τῆς ἡθικῆς συνειδήσεως· ή ἀνυπαρξία τους σημαίνει τήν ἀνυπαρξία ἡθικῆς συνειδήσεως. Ἡ ἡθική συνειδήση δέν προσδιορίζεται ἀπό τό χρόνο. Στά ἡθικά ἔξαλλου γεγονότα δέν ισχύει ὁ νόμος τῆς αἰτιότητας, ὥστα στά ψυχικά, ἀλλά αἰτήματα καί κριτήρια ἀξίας.

‘Ο Μ. Σέλερ ύποστήριξε ὅτι ἡ ἀξία, πού είναι ἀντικείμενο τῆς ἡθικῆς συνειδήσεως, δέν ἔχει τίποτε τό κοινό μέ τήν ψυχολογική μας κατάσταση, τά συναισθήματα καί τίς ἐπιθυμίες μας. «Δέν ύπάρχει ψυχολογική διαιρεση ἀγαθῶν καί κακῶν συναισθημάτων». Ἡ διαιρεση στά συναισθήματα, ἂν γίνει μέ κριτήρια ἀξίας, δέν είναι ψυχολογική, ἀλλά ἡθική: ἔτσι, π.χ. κάνομε λόγο γιά «εὐγενική θλίψη» κτλ.

3. Καθῆκον καί ψυχικά γεγονότα

Τή ροϊκότητα τῆς ψυχικῆς ζωῆς μετατρέπει ἡ ἡθική συνείδηση σέ ποιότητα μέ τόν ἀγώνα τοῦ χρέους ἀπέναντι στά πάθη. Τό ἡθικό αἴτημα παρουσιάζεται στή συνείδηση ὡς καθῆκον καί τό ἡθικό κατόρθωμα, πού πραγματοποιεῖται μέ τήν ἐκτέλεση τοῦ καθήκοντος, ἐμφανίζει συχνά τόν ἀνθρωπο ἀντίθετο στίς προσωπικές του συνήθειες, στίς κλίσεις του, στά προσωπικά του συμφέροντα ἡ σέ ὠφελιμιστικές τάσεις καί σκοπούς. Πάθη, κλί-

σεις, τάσεις ύπαρχουν στόν ἄνθρωπο ώς ψυχικά γεγονότα. Ἡ ιδιαιτερότητα τῆς ἡθικῆς συνειδήσεως ἔγκειται στό ὅτι δέν ἐξισώνεται μὲν τά γεγονότα, ἀλλ' ἀντιμετωπίζει αὐτό πού πρέπει νά εἶναι ἢ νά γίνει.

"Ἄς πάρουμε ἔνα παράδειγμα: Ἐνῶ κάθομαι καὶ ἀπολαμβάνω τό θέαμα τῆς θάλασσας, ἀντιλαμβάνομαι ὅτι ἔνα παιδί μέσα σ' αὐτήν κινδυνεύει. Σπεύδω λοιπόν νά ριχτῷ στή θάλασσα καὶ σώζω τό παιδί. Ἡ ἐνέργεια μου ἐπιβάλλεται ώς καθῆκον ἀπό τήν ἡθική μου συνείδηση, πού πραγματώνει ἔτσι τήν ἀξία τῆς ἀληθοβιόθειας, καὶ μάλιστα ἀνεξάρτητα ἀπό όποιοδήποτε ώφελιμιστικό γιά μένα ἀποτέλεσμα. Ὁ σκοπός μου δηλαδή δέν εἶναι νά φανῷ π.χ. εὐχάριστος στούς γονεῖς τοῦ παιδιοῦ ἢ νά θεωρηθῶ ἡρωας. Ἡ ίκανοποίηση ἀπό τήν ἀποτελεσματικότητα τῆς πράξεως μοῦ φτάνει.

"Ο Κάντ θά ἔλεγε ὅτι μοῦ φτάνει τό αἰσθημα τῆς τιμῆς. Ὁ Κάντ θεώρησε τό καθῆκον εἶδος προσταγῆς, πού τή χαρακτήρισε ώς κατηγορική, αἴτημα δηλαδή πού εἶναι αύτοσκοπός, σέ ἀντιδιαστολή πρός τά ύποθετικά αἰτήματα, πού ἀναφέρονται σέ ώφελιμες ἐνέργειες, μέσα γιά κάποιο σκοπό. Ὁ Κάντ ἐπέμεινε ὅτι τό ἀγαθό, πού ώς ἡθικό γεγονός πραγματώνεται στήν ἡθική πράξη, δέν εἶναι ώφελιμιστικός σκοπός ἢ ώφελιμιστικό ἀποτέλεσμα (ήδονή), ἀλλά μόνο ἡθικό ἀξίωμα, πνευματική ἀρχή πού προσδιορίζει τή βούληση. Ἡ ἡθική πράξη εἶναι ἀποδέσμευση ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν ὄρμεμφύτων καὶ παθῶν, τῶν ὑποκειμενικῶν σκοπῶν καὶ ἀπό τήν προσδοκία ἀποτελεσμάτων ώφελιμιστικῶν. Τά ὄρμεμφυτα, εἰδικά, δέν ίκανοποιοῦν τήν ψυχή, γιατί ἀλλάζουν συνεχῶς καὶ ἀφήνουν πάντα μεγαλύτερο κενό ἀπό αὐτό πού γεμίζουν. Ἀκόμη καὶ ἡ συμπόνια, στή σκέψη τοῦ Κάντ, καὶ ἡ συμπάθεια, ὅταν γεννιοῦνται μέσα μας ώς συναισθήματα πρίν ἀπό τήν ίδεα τοῦ χρέους, πιέζουν τήν ψυχή τῶν πραγματικά ἡθικῶν ἀνθρώπων.

Κριτική. Στόν Κάντ βέβαια πρόκειται γιά μιά αὔστηρή ἡθική, ὅπου, ἐφόσον ἡ ἐκτέλεση τοῦ καθήκοντος γίνεται ἀπό σεβασμό πρός τό καθῆκον, τό καθῆκον εἶναι τελικά αἰτία καὶ σκοπός τῆς πιράξεως. Ἡ καντιανή ἡθική εἶναι ἡθική τῆς μορφῆς. Λείπουν ἐδῶ

τά συστατικά (ύλικά) τῶν ἀξιῶν πού καθορίζουν τήν πράξη. Ὁ Κάντ ενδιαφέρεται γιά τήν καλοπροαίρετη πράξη όχι καὶ γιά τήν ἀγαθή ἀποτελεσματική πράξη. Μιά πράξη βέβαια δέν πρέπει νά κρίνεται οὕτε μόνο ἀπό τά ἀποτελέσματα, γιατί ἔτσι θά καταλήγαμε σ' ἕνα εὐδαιμονισμό, οὕτε μόνο ἀπό τά ἀγαθά ἐλατήριά της (πρόθεση καὶ ἀρχές), γιατί ἔτσι θά καταλήγαμε σέ μια ἡθική τῆς μορφῆς. Ἡ ἡθική πράξη πρέπει νά κρίνεται καὶ ἀπό τά δυο μαζί.

Ὁ Κάντ ἐντούτοις, ἐμπνευσμένος ἀπό τό ἀνθρωπιστικό πνεῦμα τοῦ 18ου αἰώνα, θέλησε μέ τόν τρόπο αὐτό τῆς σκέψεως νά στηρίξει τόν ἄνθρωπο ὡς μέτρο τοῦ καθήκοντος, ἀποκλείοντας τήν ἑτερονομία ἥ σχετικότητα τῶν ἀρχῶν ἔξω ἀπό τό ἡθικό πρόσωπο.

4. Καθῆκον καὶ ἀνάγκες. Διάκριση καθηκόντων

Ὦς βιολογικά, ψυχολογικά καὶ ἡθικά ὅντα μᾶς χαρακτηρίζουν ἀνάγκες καὶ ὑποχρεώσεις. Ἡ ἰκανοποίηση βέβαια τῶν βασικῶν ἀναγκῶν μας, ὅπως ἡ αὐτοσυντήρηση, είναι προϋπόθεση γιά τήν ἐπιτέλεση ἀνώτερων σκοπῶν. Ὅπως παρατηρήθηκε χαρακτηριστικά: «καὶ ὁ φακίρης χρειάζεται λίγο ρύζι καὶ ὁ ἄγιος λίγο μέλι ἄγριο γιά νά ὑπηρετήσουν τούς ἀνώτερους σκοπούς τους». Ὁ ἵδιος ὁ Κάντ ἔδειξε ὅτι οἱ ἀνικανοποίητες ἀνάγκες τῆς ζωῆς είναι μεγάλοι πειρασμοί, πού πιέζουν καὶ ἀναγκάζουν τόν ἄνθρωπο νά παραβιάζει τά χρέη του.

Ἡ ἡθική συνείδηση ἐκδηλώνεται μέ τή διάκριση ἀναγκῶν καὶ καθηκόντων. Πολλές φορές ἐξάλλου κατώτερα καθήκοντα καὶ ἔργα δημιουργοῦν ἀντίξοο κλίμα στήν περιοχή τῆς ἡθικῆς ζωῆς, καὶ τό ἡθικό πρόσωπο ἐμποδίζεται νά ἀνταποκριθεῖ στούς εύγενέστερους σκοπούς του. Οἱ συνθῆκες τῆς σημερινῆς ἴδιως ζωῆς, ἡ σύγχυση σκοπῶν καὶ μέσων στόν τεχνικό μας πολιτισμό, ἡ κόπωση ἀπό τά καθημερινά ἐπαγγελματικά καθήκοντα, ἡ ἐλλειψη χρόνου καὶ τό καθημερινό ἄγχος καταδυναστεύουν τό πρόσωπο καὶ φαίνεται νά παραγκωνίζονται οἱ ἀνώτερες ἐπιδιώξεις. Ἡθικός είναι ὁ ἄνθρωπος πού δέν ἀφήνεται νά ἀπορροφηθεῖ ἀπό τίς καθημερινές ὑποχρεώσεις, πού δέν μετρᾶ τή ζωή του μόνο μέ τό κριτήριο τῆς κοινωνικής χρησιμότητας, ἀλλ' ἐπιμένει στήν καλ-

λιέργεια τοῦ ἡθους του. Ὁ προσανατολισμός αὐτός εἶναι καί ἡ ἡθική του ἐκλογή.

5. Ἐκλογή καί εὐθύνη

Στήν ἡθική διαγωγή ἡ προτίμηση; ἂν πρόκειται γιά καθήκοντα, ἐκδηλώνεται ὡς ἐκλογή τοῦ ἀνώτερου ἔναντι τῶν κατωτέρων, ἂν πρόκειται γιά ἄξιες, ὡς ἐκλογή ἄξιων μέ μεγαλύτερο βαθμό ἐπιτακτικότητας ἡ ἄξιων μέ μεγαλύτερο ἰεραρχικό ὕψος. Ἡ ἐκλογή τῆς πράξεως εἶναι ἀξίωμα ἡθικοῦ ἡ γεγονός πού χαρακτηρίζει τὴν ἀτομική ἡθική μας συνείδηση. Διαφορετική εἶναι ἡ ἐκλογή πού κάνομε ὡς ψυχολογικά ὑποκείμενα μέ τάσεις, κλίσεις κτλ. Ἡ ἡθική ἐκλογή συνδέεται μέ διλήμματα, μέ ἐναντιώσεις τῶν ἀντικειμένων τῆς ἐκλογῆς ἡ καί μέ σύγκρουση μέ τίς προτιμήσεις καί τίς ροπές μας. Στήν ἡθική δηλαδή ἐκλογή ὁ ἄνθρωπος φανερώνεται ὀλόκληρος, ἐνῶ στίς προτιμήσεις του ἀποκαλύπτεται ἔνα μέρος του. Ἔξαλλου οἱ προτιμήσεις καί οἱ ἐπιθυμίες μας δέ συνεπάγονται εὐθύνη (προτιμώ π.χ. τὸ γαλάζιο ἀπό τὸ πράσινο, διαλέγω τὸ βουνό ἀπό τῇ θάλασσα γιά παραθερισμό). Ἐπειδή κάθε πράξη εἶναι ὅριστική καί ἀνεπανάληπτη, ἡ ἐκλογή καί ἡ εὐθύνη τῆς πράξεως ἔχουν μεγάλη σημασία γιά τὸν ἄνθρωπο. Μέ τὴν ἐκλογή καί τὴν εὐθύνη του ὁ ἄνθρωπος τοποθετεῖ ὁ ἵδιος τὸν ἑαυτό του ὀλόκληρο ἀπέναντι σέ κάτι ἡ δημιουργεῖ κάτι. Ἐκλογή καί εὐθύνη φανερώνουν τὴ συνεργασία τῆς ἡθικῆς νοήσεως καί τῆς ἡθικῆς βουλήσεως. Οἱ πράξεις μας, σύμφωνα μέ τὸν Κάντ, εἶναι ἀναγκαῖες ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ ἐμπειρικοῦ μας χαρακτήρα, ἐλεύθερες ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ φρονήματός μας. Τό φρόνημα, ὁ νοητός μας χαρακτήρας μᾶς κάνει καί ὑπεύθυνους γι' αὐτές.

Ἀρετή - ἄγαθό - ἡδονή - εύτυχία

Ἡ ἀρετή, πού φανερώνεται μέ τίς πράξεις, σχετίζεται ἄρρηκτα μ' αὐτόν πού τίς ἐπιτελεῖ. Χαρακτηριστικό τοῦ ἡθικοῦ ἔργου εἶναι ὅτι παραπέμπει ἅμεσα σ' αὐτόν πού τὸ ἔπραξε, ἐνῶ δέ συμβαίνει τό ἵδιο μέ τό καλλιτεχνικό ἔργο, τό ὅποιο ὡς πρός τήν

αἰσθητική του ἀξία καὶ ἀποτίμηση ἔχει αὐτονομία σέ σχέση μέτο δημιουργό του.

Ἡ ἀρετή συνδέεται μέ τήν ἔννοια τοῦ μέτρου καὶ τῆς τάξεως μέσα μας· σύμφωνα μέ μιά ἀπό τίς φιλοσοφικές θεωρήσεις της, ἀρετή εἶναι ἡ τάξη πού ἐπιβάλλεται στίς ὄρεξεις καὶ στίς ἐπιθυμίεις μας.

Ἡ ἀρετή ὡς ἀγαθό τῆς ζωῆς εἶναι ὅρος σχετικός: τό περιεχόμενό του ἀλλάζει μέ τόν προσανατολισμό καὶ τό πνευματικό κλίμα μιᾶς ἐποχῆς. Ἔτσι π.χ. ὁ Πλάτων διέκρινε 4 βασικές ἀρετές: ἀνδρεία, σωφροσύνη, δικαιοσύνη, σοφία (ἢ φρόνηση), ὁ χριστιανισμός θεώρησε ύπερτατή ἀρετή τήν ἀγάπη, ὁ Μεσσαΐωνας τήν ἀγάντητα στήν ἐποχή μας ἀπό ὄρισμένους φιλοσόφους θεωρεῖται βασική ἀρετή ἡ ἐπικοινωνία (χριστιανικός ύπαρξισμός, Μπούμπερ, Λεβίνας).

Ἡ εἰλικρίνεια, ἡ προθυμία, ἡ ἀφοσίωση, ἡ ἐμπιστοσύνη κτλ. εἶναι ὅψεις τῆς ἀρετῆς, κι αὐτές πάλι εἶναι ἀγαθά πού ἔχουν ποικίλες ἀξίες (ἡθικές, βιολογικές, κοινωνικές).

Ἐξάλλου ἡ ἀρετή, ὅπως δείχνει ἡ ιστορία τῆς Ἡθικῆς, συναρτήθηκε μέ τήν εύτυχία ἡ διακρίθηκε ἀπό αὐτήν ποικιλότροπα.

Ἀπό τούς Σωκρατικούς π.χ. ὁ Ἀρίστιππος θεώρησε τήν ἡδονή ὡς περιεχόμενο τοῦ ἀγαθοῦ, ἐνῶ ὁ Ἀντισθένης ταύτιζε τήν ἐγκράτεια μέ τήν ἀρετή. Στόν Πλάτωνα τό ἀγαθό διδάσκεται γιά χάρη τοῦ ἀγαθοῦ, ἡ ἀρετή ἐπιδιώκεται γι' αὐτήν τήν ἴδια, ὥχι γιά τ' ἀποτελέσματά της. Τό ἀγαθό δέν εἶναι αὐτό πού φαίνεται τέτοιο· ὅ, τι ἐπιδιώκει κάθε ψυχή, ὁ σκοπός ὥλων τῶν ἐνεργειῶν της, τό Ἀγαθό, εἶναι Ἰδέα, ιδανικό ἀπρόσωπο. Αὐτή ἡ ιδέα, διαφοροποιεῖται σέ δικαιοσύνη κ.λπ. Τά διάφορα δηλαδή ἀγαθά εἶναι παραδείγματα, πραγματώσεις αὐτής τῆς ιδέας.

Ἄλλοτε ζητήθηκε ἡ ἀρετή ὥχι γι' αὐτήν τήν ἴδια, ἀλλά γιά χάρη τής εὐδαιμονίας (π.χ. Στωικισμός). Σ' ἄλλη περίπτωση ἡ ἴδια ἡ ἐνάρετη ζωὴ θεωρήθηκε ὅτι εἶναι γιά κείνον πού τή ζεῖ, ἀφοῦ τή διάλεξε, μιά εύτυχισμένη ζωὴ (Ἀριστοτέλης). Ὁ χριστιανισμός θεώρησε τήν ἀρετή ὡς σκοπό τῆς ζωῆς. Ἡ ἀρετή ὡς ἀνώτατο ἀγαθό, σκοπός τῆς ζωῆς καὶ αἰτία τῆς εὐδαιμονίας, εἶναι καὶ τό ιδανικό τοῦ Κάντ. Τό ἀγαθό ἐδῶ εἶναι πρωταρχικό ἐνέργημα τῆς

ήθικης βουλήσεως. Ἀγαθό εἶναι ή βούληση νά συμφωνεῖ μέ τόν ήθικό νόμο. Ἡθικός δέν εἶναι ό εύτυχισμένος, ἀλλ' αύτός πού ἀξίζει νά εἶναι εύτυχισμένος. Εύτυχία καί ήδονή, καθαυτές, ἀποκλείονται ἀπό τίς ήθικές ἀξίες τῆς ζωῆς.

Ἡ ἀρετή ταυτίστηκε μέ τήν ήδονή, τό συμφέρον ἢ τό ὡφέλιμο καί στούς νεώτερους χρόνους (π.χ. νεώτερος ὡφελιμισμός). Τόν 18ο ai. ὁ Ἀγγλος Μπένθαμ (1748-1832) διατύπωσε μιά θεωρία «ἀριθμητικής τῶν ἐπιθυμῶν»: ὁ ἐντιμος πρίν νά ἐνεργήσει μετρᾶ τό συμφέρον του, τήν ποσότητα εύτυχίας πού θά τοῦ δώσει ἡ πράξη του. Ἀγαθό κατά τή θεωρία αὐτή εἶναι ὅ, τι μεγαλώνει τήν εύτυχία, κακό ὅ, τι τήν ἐλαττώνει. Καθήκον εἶναι τό συμφέρον. Ἡ ἐπιδίωξη μάλιστα τοῦ γενικοῦ συμφέροντος συντελεῖ καί στήν προαγωγή τοῦ ἀτομικοῦ. Ὁ Μπένθαμ, πού ήταν ποινικολόγος κι ἔζησε σέ ἐποχή ἐμπορικής ἀκμῆς, πρότεινε γιά τήν ἀποφυγή τῶν συγκρούσεων τῶν συμφερόντων ἓνα σύστημα τιμωριῶν καί ἀμοιβῶν.

Κριτική. Ἡδονισμός καί κοινωνικός εύδαιμονισμός συνδυάζονται σ' αὐτή τήν τελευταία θεωρία· ὁ ἄνθρωπος, ὅπως τόν βλέπει ἡ θεωρία, εἶναι βιολογικό-ψυχολογικό ὅν. Αύτή τή σύζευξη ἡδονῆς καί εύτυχίας εἶναι εὔκολο νά τήν ἀμφισβητήσει κανείς μέ τό παράδειγμα τῶν ἀνθρώπων πού καταφεύγουν στίς ήδονές ἀπό ἀπελπισία ἢ μέ τίς περιπτώσεις ὅπου ἡ ίκανοποίηση ἀπό τήν ήδονή, γεγονός τῆς στιγμῆς, δέ φέρνει εύτυχία, ἀλλά κορεσμό καί ἀπογοήτευση. "Οσο γιά τή θεωρία τῶν ποινῶν, ἐφόσον ἐδῶ ισχύει ἡ ἀρχή τοῦ συμφέροντος, εὔκολο εἶναι νά ἀπορεῖ κανείς τί θά γίνει μέ τόν ἐπιτήδειο πού, ἐνώ ἔχει ἀδικήσει, ξεφεύγει τήν ποινή, φυσικά ἀπό συμφέρον. Τά συμφέροντα, ὅπως καί τά φυσικά αἰσθήματα, εἶναι ύποκειμενικά, μεταβλητά, δέν μποροῦν νά στηρίζουν τήν ήθική ὡς ρυθμιστικά κριτήρια συμπεριφορᾶς. Ειδικά τήν ήθική τοῦ συμφέροντος ἔκρινε αὐστηρά ὁ Πλάτων, στά δύο πρῶτα βιβλία τῆς «Πολιτείας» του.

3. ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΣ

Εἰσαγωγή

Στά προηγούμενα μᾶς δόθηκαν εύκαιριες νά αναφερθοῦμε στήν ήθική νόηση καί στήν ήθική βούληση ώς πηγές τοῦ ήθικοῦ κατορθώματος καί νά συζητήσουμε τήν περίπτωση συνδέσεως τῆς παραγωγῆς τοῦ ήθικοῦ ἔργου μέ τό συναίσθημα, τό συμφέρον κτλ. Στό κεφάλαιο αύτό θά ἔχουμε ύπόψη βασικές θέσεις πού διατυπώθηκαν ἡδη̄ μιά γενική παρατήρηση θά μᾶς εἰσαγάγει στήν εἰδικότερη τῶν παραγόντων τῆς ήθικῆς συμπεριφορᾶς:

Ἡ λογοκρατική γενικά ήθική ἀντιμετωπίζει τήν ήθική ἐνέργεια ἀνεξάρτητα ἀπό κλίσεις, συναισθήματα κτλ. Σύμφωνα μέ μιά τέτοια θεώρηση τῆς ήθικῆς συνειδήσεως ἡ ἐπιτέλεση τοῦ χρέους ἡ καθήκοντος δέ γίνεται π.χ. ἀπό εὐχαρίστηση, ἀλλά ἐπειδή πρέπει νά γίνεται. "Οπως ὅμως ὑπάρχει ἡ θεωρία πού συνδέει τήν ήθική συνείδηση μέ τό ἔνστικτο, τήν ἐξέλιξη π.χ. τοῦ κοινωνικοῦ ἐνστίκτου, τοῦ ὁποίου συστατικά είναι ἡ ἀγάπη καί ἡ συμπάθεια (Δαρβίνος), ἔτσι ὑπάρχουν καί θεωρίες πού στηρίζουν τήν ήθική συνείδηση σέ ὄρισμένα συναισθήματα (συμπόνια, φόβο κ.λπ.), τά ὅποια σύμφωνα μέ αύτές κινοῦν τή βούληση ἀνεξάρτητα ἡ ἀντίθετα ἀπό τή λογική μας.

Α. Ἡθικές τοῦ συναισθήματος

Ἐκτός ἀπό τή βιολογική θεωρία τοῦ Δαρβίνου, μέ τό συναίσθημα συνδέει τήν ήθική συνείδηση ἡ ψυχολογική της θεώρηση.

Ο Τζ. Στ. Μίλλ (1806-1873), πού διατύπωσε τή θεωρία τοῦ ωφελισμοῦ, σύμφωνα μέ τήν ὅποια ὕψιστος σκοπός τῆς ήθικῆς είναι ἡ εύτυχία, θεώρησε ὅτι ἡ συνείδηση τοῦ καθήκοντος προ-ήλθε ἀπό τό συναίσθημα τοῦ φόβου τῆς τιμωρίας καί ὅτι ἡ ήθική συνείδηση λειτουργεῖ βασικά ώς ἀποδοκιμασία ἡ ἀποτροπή μιᾶς πράξεως.

Ο Ἄλ. Μπαίν ύποστήριξε ὅτι στό φόβο καί στή μίμηση τοῦ τύπου τῆς ἐξωτερικῆς ἐξουσίας ὄφειλεται ἡ διαμόρφωση τῆς ήθικῆς συνειδήσεως.

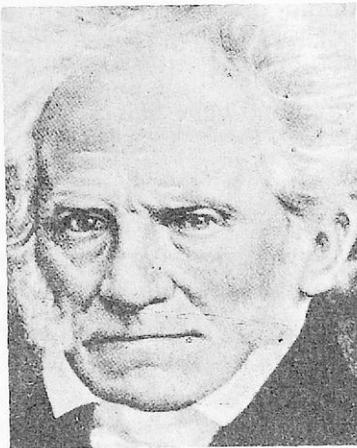
Ο Σοπενχάουερ έξαλλου, πού στέκεται γενικά ἀπαισιόδοξα ἀπέναντι στή ζωή, διατύπωσε, σέ ἀντίθεση μέ τήν τυπική ἡθική τοῦ Κάντ, μιά ἡθική τοῦ συναισθήματος, σύμφωνα μέ τήν όποια τά ἄτομα, φαινομενικές ἐκδηλώσεις μιᾶς ἄλογης θελήσεως τῆς ζωῆς, ἀκατάλυτης ἀρχῆς τῆς βουλήσεως, βρίσκουν στή συμπόνια καταφύγιο· ἡ συμπόνια, ἀνεξάρτητα ἀπό τή λογική μας, κινεῖ τή βούληση καί αὐτή ἐνώνει ὅλα τά ὄντα.

Στή συμπάθεια στήριξε τήν ἡθική ὁ Ἀλτρουισμός παράγεται ἀπό τό ἔμφυτο στούς ἀνθρώπους κοινωνικό συναισθήμα.

Ο Σίλλερ, πού θαύμαζε τόν Κάντ, παρά τίς κάποιες ἐπιφυλάξεις του γιά τήν αὐστηρότητα τῆς ἡθικῆς τοῦ φιλοσόφου, διατύπωσε μιά θεωρία συνδέσεως τοῦ συναισθήματος μέ τό νοῦ (χρέος): μέ τήν ἔφεση ὁ ἀνθρωπος μεταμορφώνει «τή φυσική ἀνάγκη σέ πνευματική ἀναγκαιότητα».

Ο Guyau (1854-1888) ύποστήριξε ὅτι φυσικά αἰσθήματα, ὥχι κανόνες, εἶναι οἱ δημιουργοί τῆς ἡθικῆς ζωῆς. Ἡ ἴδια ή ζωή «εἶναι ρυθμιστική ἀρχή τῆς ἡθικῆς μας». Ἡ ζωή εἶναι φυσικά γενναιόδωρη, ἀλτρουιστική. Ἡ ζωντάνια μας καί ἡ αὐθορμησία μας, ἡ ζωή «ἡ ὅσο τό δυνατόν πιό ἐντονη καί πιό πλατιά», εἶναι πηγή τῆς ἡθικότητας. Ἐγωισμός εἶναι στέρηση τῆς ζωτικότητας· ὁ βίαιος, πού πνίγει μέσα του τά συμπαθητικά του στοιχεῖα, ἀποκτηνώνοντας τούς ἄλλους ἀποκτηνώνει τόν ἑαυτό του.

Ο Μπερέζόν στό ἔργο του «Δυό πηγές τῆς ἡθικῆς καί τῆς θρησκείας» διέκρινε δύο εἴδη ἡθικῆς: τήν κοινή ἡθική, κλειστό σύστημα ύποχρεώσεων, συμβατισμοῦ, συνήθειας καί καταναγκασμοῦ, μέ προέλευση κοινωνική, καί τήν ἀνοικτή ἡθική, ὅπου ὅχι ἡ διάνοια ἀλλ' ἡ συγκίνηση εἶναι δημιουργική πηγή. Ο ἐν-

Arthur Schopenhauer (1788-1860).

θουσιασμός είναι προτρεπτικό συναισθημα, ξυπνά συνειδήσεις. Έδω άνήκουν οι ήρωες της ήθικης και οι άγιοι, που σπάζουν τό κλειστό σύστημα, τό συμβατισμό της συλλογικής ήθικης και δημιουργούν νέες άξιες.

Κριτική. Δέν ύπαρχει άμφιβολία ότι ό κόσμος τοῦ συναισθήματος είναι μιά σημαντική διάσταση τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Τά βιώματά μας είναι «πρωταρχή κάθε πραγματικότητος», «ἡ θέρμη τοῦ συναισθήματος, τό πλήρωμα και ό πλούτος τῆς ἐνοράσεως» (I. N. Θεοδωρακόπουλος) είναι πηγή πολλῶν ἐνεργειῶν μας, κυρίως τῆς καλλιτεχνικῆς. Οι κλίσεις μας ἔξαλλου, ό ἐνθουσιασμός, τό ἐνδιαφέρον – κι αὐτό είναι βεβαιότητα τῆς παιδαγωγικῆς – δέν μπορεῖ νά μή λαμβάνονται ὑπόψη, συχνά πιερισσότερο ἀπό τίς ἐπιταγές τοῦ στεγνοῦ «πρέπει» τῆς λογικῆς. Ο ἵδιος ἄλλωστε ὁ Κάντ ἔγραψε: «ὅ, τι δέν κάνει κανείς μέ χαρά, ἀλλά μόνο σάν ἀγγαρεία, δέν ἔχει καμμιά ἐσωτερική ήθική ἀξία για ἐκεῖνον πού ύπακούει ἔτσι στό χρέος του». Γενικά ὅμως ἡ Ἡθική δέν είναι δυνατό νά στηριχτεῖ στό συναισθημα, δηλαδή σέ κάτι ύποκειμενικό, μεταβλητό, σέ γεγονότα κι ὅχι σταθερές ἀρχές. "Αν δεχτούμε ώς πηγή τῆς Ἡθικῆς τά αἰσθήματα, τότε τί γίνεται ὅχι μέ τὴν ἀγάπη ἢ τῇ συμπόνια, ἀλλά μέ τό μίσος ἢ τῇ σκληρότητα, τὴν ἄρνηση τοῦ οἴκτου (Νίτσε), τῇ φιλαυτίᾳ, πού είναι ἐπίσης φυσικές πηγές τῆς συμπεριφορᾶς μας; Τά φυσικά μας αἰσθήματα μπορεῖ νά 'ναι τόσο πηγές τῆς ήθικῆς ὅσο καὶ τῆς ἀντίθετης στήν ήθική διαγωγῆς. "Αν ὁ ἀλτρουισμός είναι φυσική στάση, φυσικός είναι καὶ ὁ ἐγωισμός. "Αν πάλι πούμε ότι ἡ ζωική ὄρμη θεμελιώνει τίς ἀξίες, τότε γιατί νά μή συμφωνήσουμε καὶ μέ τὴν ὄρμη π.χ. τοῦ Νίτσε γιά δύναμη καὶ κυριαρχία;

Τό πρόβλημα στίς Ἡθικές τοῦ συναισθήματος είναι ότι δέν μποροῦν νά γίνουν οίκουμενικές, γιατί στηρίζονται σέ κάτι ύποκειμενικό. Μιά θεωρία, πού ἀπαλλάσσει τό συναισθημα ἀπό τὸν ύποκειμενισμό και είναι ταυτόχρονα ἀντίθετη στὸν ὄρθολογισμό, διατυπώθηκε ἀπό τό φαινομενολόγο Μάξ Σέλερ (1877-1928). Ο Σέλερ, θεμελιωτής τῆς ἀξιολογίας, τῆς κατά περιεχόμενο ἀντιλήψεως τῆς Ἡθικῆς, μέ τὴν ὅποια ἐναντιώθηκε στήν τυπολογική ήθική τοῦ Κάντ, διαχωρίζει τό καθαρό συναισθημα,

σύργανο τῆς ἡθικῆς ἀξιολογήσεως, ἀπό τίς ἀπλές συναισθηματικές καταστάσεις, πού δέν ἔχουν ἀναφορικότητα. Ἡ συναισθηματική ἐνόραση, δίχως τὴν παρεμβολή τῆς λογικῆς, μᾶς ἀποκαλύπτει ιεραρχημένο τὸν κόσμο τῶν ἀξιῶν: οἱ ἀξίες εἰναι αὐθύπαρκτες ποιότητες, οὐσίες ἀμετάβλητες (εὐάρεστο-δυσάρεστο, ἀγαθό - κακό, ἅγιο - βέβηλο). Ἡ ἡθική συνειδηση σύμφωνα μὲ τῇ θεωρίᾳ αὐτή αὐτονομεῖται, γιατί:

α) ἔχει τὸ σκοπό μέσα της,

β) δέν κατευθύνεται σὲ ἔξωτερικά ἀγαθά. Ὁ ἐμπειρισμός ἀπορρίπτεται, ἐφόσον τὸ ἀγαθό δέ δίνεται ἀπό τὴν πείρα. Ὁ ύποκειμενισμός καὶ ἡ σχετικότητα τῶν ἀξιῶν ἀποκλείονται, ἐπειδὴ οἱ ἀξίες εἰναι αὐθύπαρκτες καὶ ἀπόλυτες. "Ἄν ἀλλάζουν τὰ ἀγαθά καὶ οἱ πράξεις, πού φέρουν τίς ἀξίες, αὐτό δέ σημαίνει ὅτι ἀλλάζουν οἱ ἀξίες. Τό ἵδιο συμβαίνει, ἂν ἀλλάζουν οἱ κανόνες τῆς ἡθικῆς συμπεριφορᾶς. Τό οἰκουμενικό ἔξαλλου κύρος τῶν ἀξιῶν δέν πρέπει νά σχετίζεται μὲ τὴν ἀντικειμενικότητά τους· οἱ ἀξίες εἰναι ἀντικείμενα, ἐνῶ τὸ ύλικό στοιχεῖο τους καὶ τὰ κριτήρια εἰναι μεταβλητά (ἡθικές θεωρίες, θεσμοί, ἡθη, ἡθικότητα).

B. Ἡθική νόηση καὶ ἡθική βούληση

1. Γενική θεώρηση

Τά συναισθήματά μας, ὡς φαινόμενα τῆς ψυχικῆς ζωῆς, χρειάζονται ἐρμηνεία, ὅχι ἀπλῶς περιγραφή τουῦ περιεχομένου τους (πράγμα πού διδάσκει ὁ ψυχολογισμός). Ἡ διάκριση σέ συναισθήματα καλά ἢ ὅχι δέν εἰναι ψυχολογική, ἀλλά ἡθική. Αὐτή τῇ διάκριση « ἂν δέν περιοριστοῦμε στὴν εἰδική ἐρμηνεία τοῦ Σέλερ, ὅπου γενικά πρόκειται γιά ἀφηρημένη θεώρηση – τὴν κάνει ἡ ἡθική μας νόηση. Οἱ φιλόσοφοι βέβαια συχνά ἀρνήθηκαν τὴ σημασία τῆς νοήσεως, ἀλλά καὶ τοῦτο δέν μπόρεσαν νά τό ύποστηρίξουν, παρά μέ ἐπιχειρήματα τοῦ νοῦ (ἡ περίπτωση τοῦ Μπερξόν εἰναι χαρακτηριστική). Κρίνουμε ἐτοι ἡ διακρίνουμε πότε ἡ ἀγάπη εἰναι ἀγαθό (ἀρετή), πότε κακό (πάθος), πότε ὁ οίκτος εἰναι θετικός (συμπάθεια), πότε ἡθικά ἀρνητικός (περιφρόνηση). Μέ τό νοητό μας χαρακτήρα, ἐξάλλου, συνδέονται ἡ ἡθική ἐκλογή καὶ ἡ εὐθύνη.

Ή ήθική νόηση δέν μπορεί βέβαια νά προστάξει τά συναισθήματά μας νά ύπαρχουν μέσα μας μόνο ώς χρέη. Τά συναισθήματά μας δέν είναι προϊόντα τοῦ λογικοῦ. Έκτός αύτοῦ ό λόγος - νοῦς είναι τυπική (ειδολογική) άρχη και χρειάζεται νά προσδιοριστεί τό περιεχόμενο τῶν ἀξιῶν πού ἀναγνωρίζει, γιά νά ἔρμηνευθεῖ τό ὅτι κινεῖ τή θέληση, ή όποια ἀναγκαστικά προσδιορίζεται και ἀπό ἐμπειρικά στοιχεῖα, πάθη, κλίσεις κτλ. Ή θεωρητική ἔξαλλου ἐπιδοκιμασία δέν ἀρκεῖ γιά νά φτάσουμε στό ήθικό κατόρθωμα· ἀπαιτεῖται ή συνεργασία τῆς γνώσεως μέ τή βούληση, ή ἐνέργεια τῆς βουλήσεως, ή βουλητική ὄρεξη ή προαίρεση, ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης.

Είναι σ' ὅλους φανερό ὅτι δέν ἀρκεῖ νά γνωρίζουμε λογικά τό ὄρθο γιά νά τό πραγματοποιήσουμε. Ό αβουλος π.χ. μπορεί νά γνωρίζει ὅτι μιά ροπή του δέν είναι ὄρθη, και ὅμως δέν καταφέρνει νά τήν ὑπερνικήσει. Ή λογική, σύμφωνα μέ τή διάκριση τοῦ Σοπενχάουερ, μᾶς προστάζει, και ή προσταγή τῆς ἐκφράζεται ως ἀνάγκη νά, – ή ήθική βούληση μᾶς λέει: ὄφείλεις νά –.

Ἄπο παλαιά διατυπωμένη είναι ή ἄποψη ὅτι ή πράξη μας είναι ἀξιόλογη ώς πρός τόν τρόπο τῆς ἐπιτελέσεώς της, ἐνῶ ώς πρός τό περιεχόμενό της είναι ἀδιάφορη, μέ ἄλλα λόγια ὅτι δέν ἀρκεῖ ή διαγωγή νά είναι ἐνάρετη, ἀλλά πρέπει και ή θέληση νά είναι ἀγαθή.

Ο ήθικός κανόνας, ή προαίρεση, είναι τό ἔνα τμῆμα τῆς ήθικῆς συμπεριφορᾶς τό ἄλλο είναι ή πράξη και τό περιεχόμενό της. Τό τέλειο ήθικό κατόρθωμα είναι ή καλοπροαίρετη και ἀποτελεσματική ήθική πράξη. Ή Ψυχολογία ἄλλωστε σήμερα παραδέχεται ὅτι δέν ἀρκεῖ ή προαίρεση γιά νά όλοκληρωθεῖ ή ἵδια ή βουλητική πράξη, ἀλλά χρειάζεται και νέα ἐνέργεια τοῦ Ἐγώ, πού νά ὅδηγησει ὄριστικά στήν πράξη. "Ἔτσι και γιά τήν Ήθική, γιά νά τό πούμε σχηματικά, ή κρίση, ή λειτουργία τῆς ήθικῆς νοήσεως, είναι στάδιο τῆς ήθικῆς συνειδήσεως, ὅπως στάδια είναι ή θέληση και ή ήθική πράξη. Στά στάδια αιύτα ἔχομε πάντα ἀναφορά σέ ἀξίες.

Ἐξαλλου ὅπως δέν ἀρκεῖ ή νόηση γενικά δίχως τή βούληση, ή βούληση δίχως τή νόηση και τήν ἀναφορά τῆς σέ ἀξίες μέ συγκεκριμένο περιεχόμενο δέν είναι παρά ἐπιθυμία, τό πλατω-

νικό «έπιθυμητικόν», δηλαδή έμπειρική συνείδηση. Τέτοια θέληση είναι π.χ. ή θέληση γιά κυριαρχία και δύναμη, που προτείνει ό Νίτσε. Σε μιά τέτοια περίπτωση ό ανθρωπος, ένω λογίζεται ώς έκτιμητής τών άξιων, κατά βάση είναι έπιθυμητής μόνο της δυνάμεως, άρνητής τών άξιων.

Θά άναφέρουμε τώρα ένδεικτικά όρισμένες φιλοσοφικές θεωρίες σχετικά με τό θέμα μας και θά έπιμείνουμε στήν απόψη του Κάντ.

2. Ήθική νόηση και ήθική βούληση στίς φιλοσοφικές θεωρίες

α) Τό πρόβλημα της Ήθικής τό ἔθεσε ό Σωκράτης, έπιδιώκοντας μιά θεωρία πέρα από τή σχετικοκρατική ἀντίληψη της Σοφιστικής (σύμφωνα μέ τήν όποια τό ἀγαθό δέν είναι ἀντικειμενικό ἀλλ' ύποκειμενικό). Θεμέλιο της Ήθικής στήν αἰσιόδοξη σωκρατική θεώρηση είναι ή λογική. Κακία είναι ή ἀμάθεια, ἀρετή ή γνώση: ἔτσι συνοψίζεται ή σωκρατική διδασκαλία, που έπηρέασε πολύ τόν ήθικό φιλοσοφικό στοχασμό, ὅπως δείχνει ή Ιστορία της Φιλοσοφίας (π.χ. Πλάτων, Στοά, Καρτέσιος, Σπινόζα, Κάντ).

Στόν Πλάτωνα ὅπου ισχύει ή ἀρχή «πῶς είναι καλύτερο νά είναι τά πράγματα», ή ἀρετή είναι ἄθλος τοῦ νοῦ. Προϋπόθεση γιά τήν ὄρθη πράξη είναι ή ἔγκυρη γνώση. Οι ἐπιστῆμες (γνώσεις), οἱ τέχνες, οἱ ὄρθες γνῶμες συγγενεύουν περισσότερο μέ τό ἀγαθό παρά μέ τήν ἡδονή. Η ἡδονή, ως κίνητρο γιά τήν ὄρθη πράξη, δέν ἀποκλείεται, ἀλλ' ἂν δέ συνοδεύεται ἀπό τή γνώση, δέν ἐπιτυχάνει τό σκοπό της.

Η Ήθική τών Στωικών διατηρεῖ τίς ἀρχές της σωκρατικής Ήθικής. Οι Στωικοί ὅμως θεωροῦν τό Λόγο ὅχι μόνο πηγή τῶν ήθικών άξιων, ἀλλά και κοσμική, δημιουργική δύναμη, Θεό. Η ζωή σύμφωνα μέ τό Λόγο είναι ζωή σύμφωνα μέ τήν Ἀρχή πού συνέχει τή Φύση. Τό «όμοιογουμένως τό λόγω ζῆν» είναι ίσοδύναμο μέ τό κατ' ἀρετήν ζῆν». Οι Στωικοί διδάσκουν τή χρήση της λογικής, μαζί μέ τήν μεγάλη ἄσκηση, γιά τήν καταπολέμηση τῶν παθῶν και τήν κατάκτηση της ἀπάθειας. Τό πάθος είναι «ἄλογος ψυχῆς κίνησις πλεοναστική». Ο σοφός είναι ἀπάθης.

Καθήκοντα είναι όσα «λόγος αίρει ποιεῖν». Η λογική δύναμη είναι τό «κράτιστον άπάντων».

Ο Καρτέσιος, πού διακηρύσσει ότι δέν μπορούσε νά κάνει τίποτε καλύτερο άπό τό νά χρησιμοποίησε όλόκληρη τή ζωή του στό νά καλλιεργεῖ τό λογικό του, ξεκινᾶ άπό τήν άναζήτηση μιᾶς μεθόδου τής γνώσεως καί καταλήγει στήν Ήθική. Ο Καρτέσιος δέν ξεχωρίζει τή θεωρητική συνείδηση (κρίση) άπό τήν πρακτική (πράξη), τή νόηση άπό τή βούληση, καί διδάσκει ότι άρκει νά κρίνει κανείς σωστά, γιά νά πράξει σωστά. Η δυνατή βούληση συνέχεται άπό τή σαφή καί εύδιάκριτη γνώση. Έφόσον ό λόγος είναι πού καθοδηγεῖ τή βούληση, άπό νοητική μόνο πλάνη τείνει ή άνθρωπινη βούληση στό κακό: καθένας πού άμαρτάνει άμαρτάνει άπό άγνοια.

Έπειδή ό άνθρωπος δέν έχει άπειρη νοητική ίκανότητα – άπειρη είναι τοῦ Θεοῦ ή νόηση – ή έμφυτη έπιθυμία γιά τό κακό έμποδίζεται άπό μιά τάση πρός τό πάθος καί τό άντιθετο τοῦ καλοῦ. Από τά ένεργητικά μας πάθη πιό χρήσιμο θεωρεῖ ό Καρτέσιος τή γενναιοφροσύνη, πού λειτουργεῖ στή σωστή έπιλογή άναμεσα στίς έπιθυμίες καί στή διαμόρφωση τοῦ ήθικοῦ μας βίου. Η φιλοσοφία δείχνει στόν άνθρωπο ότι δέν είναι σκλάβος τής τύχης, άρκει ή έλευθερία του νά βασίζεται στή γνώση.

Baruch de Spinoza (1632-1677)

Ο Σπινόζα, πού δίδασκε ότι γνώση είναι δύναμη (άρετή - *virtus*), πρότεινε τή θεραπεία τῶν παθῶν μέ τή γώση τοῦ άγαθοῦ. «Τό άγαθό είναι έκεινο πού μας οδηγεῖ άληθινά στή γνώση καί τό κακό ὅ, τι μᾶς έμποδίζει ν' άποκτήσουμε γνώση». Η γνώση έδω είναι γνώση τής παγκόσμιας νομοτέλειας: ολα «άπορρέουν άπό τήν άναγκαιότητα τής θεϊκής φύσεως καί γίνονται σύμφωνα μέ αἰώνιους νόμους».

Καί στόν "Εγελο ή Ήθική

βασίζεται στή Λογική. 'Ακόμη καί ο Σάρτρ, που ύποστηρίζει ότι ήθική είναι μόνο η πράξη ώς πραγμάτωση τής άποφάσεως νά δημιουργήσω μόνος μου τίς άξιες (Θεωρία τής άπολυτης έλευθερίας τής ύπαρξεως), δέχεται ότι ή έκλογή, ή όποια είναι δημιουργός άξιων, κρίνεται από τη λογική της ποιότητα. 'Ο άνθρωπος μπορεῖ νά κρίνει πότε μιά όρισμένη έκλογή βασίζεται σέ λάθος καί πότε όχι. 'Ο άνθρωπος, λέει ο Σάρτρ, που ζητάει έλαφρυντικά στά λάθη του, είναι άνθρωπος κακής πίστεως («κακή πίστη» - ψέμμα).

β) 'Ο Κάντ, έπισης ύπερμαχος τοῦ Λόγου στό χῶρο τής Ήθικής, έζησε σέ έποχή διαφωτισμοῦ. Διαφωτισμός, ὅπως τόν όριζει ο ίδιος, είναι η προσπάθεια νά εξεφύγει ο άνθρωπος από τήν άνωριμότητα, «τήν άδυναμία νά μεταχειρίζεται τό νοῦ του δίχως τήν καθοδήγηση ένός ἄλλου». Ο νοῦς καθοδηγεῖ τή βούληση. 'Ο νοῦς σχηματίζει τήν παράσταση τοῦ ἀγαθοῦ καί χαρακτηρίζει τά ἄλλα πράγματα ώς ἀγαθά. 'Ο Λόγος δηλαδή, όχι ή ένστικτώδης καί συναισθηματική συνείδηση, ἀνεξάρτητα από κάθε ἐμπειρία είναι ἀρχή τοῦ καθήκοντος.

Μέ τή νοητική καί ἐλεύθερη θέληση δημιουργεῖται αύτό που ο Κάντ όνομάζει χαρακτήρα, δηλαδή πινευματική καί ήθική φύση τοῦ ἀνθρώπου, σέ ἀντιδιαστολή πρός τήν ιδιοσυγκρασία που δημιουργεῖ η φύση. 'Η ἀγαθή θέληση δέν είναι ἀγαθή μέ ὅ, τι δημιουργεῖ η πραγματοποιεῖ στή ζωή, δέν είναι ἀγαθή ώς μέσο, οὕτε μέ τήν ίκανότητά της νά πραγματοποιεῖ ἔνα προκαθορισμένο σκοπό, ἀλλά μόνο μέ τό ότι θέλει, δηλαδή μέ τό ότι είναι ἀπόλυτα ἀγαθή. 'Ο Ἀριστοτέλης ἥδη είχε όρισει ότι ή ἀρετή πρέπει νά πηγάζει από σταθερές καί ἀμετακίνητες ἀρχές: ή ήθική ἀξία κάθε πράξεως ἔχει κριτήριο τό ποιόν τοῦ φρονήματος, τόν κανόνα που καθορίζει καί κινεῖ τή βούληση. Στόν Κάντ τό ήθικό συνδέεται μέ τή νόηση καί τήν προσαίρεση: ἀγαθή πράξη είναι ή πράξη που πηγάζει από τήν ἀγαθή βούληση, δηλαδή τή βούληση που λειτουργεῖ σύμφωνα μέ τίς ἐντολές ένός δίχως ὄρους ήθικοῦ νόμου. 'Ο ήθικός νόμος είναι καθολικός, ἀναγκαῖος, ἀπόλυτος. Είναι ἀρχή τοῦ καθαροῦ λόγου, *a priori*, ἀνεξάρτητη δηλ. από τήν ἐμπειρία, καί συνδέεται μέ τήν ήθική ἐλευθερία.

Ο Κάντ διακρίνει δύο είδη προσταγῶν: τίς ύποθετικές, προσταγές τής έτερονομίας, στίς όποιες ἡ ἐνέργεια ἔξαρταται ἀπό ὅρους καὶ ἐπιβάλλεται ὡς μέσο ἄλλου σκοποῦ καὶ τίς κατηγορικές προσταγές, ὅπου ἡ θέληση προσδιορίζεται ἀπό τὸν καθαρό Λόγο, δηλαδὴ αὐτονομεῖται.

Ἡ πραγματικότητα τῆς κατηγορικῆς προσταγῆς πρέπει νά ἔξεταζεται τελείως *a priori*. Ἡ πραγματικότητα αὐτή δέ δίνεται μέσα στήν ἐμπειρία, γιατί δέν είναι οὕτε γεγονός οὕτε πράγμα. **Κριτική.** Ὁ σεβασμός πρός τὸν ἡθικό νόμο δέν περιλαμβάνεται κατά τὸν Κάντ στήν κατηγορία τῶν συναίσθημάτων, ἀλλ' είναι ιδιαίτερο συναίσθημα πού σχηματίζεται ἀφ' ἑαυτοῦ μέ τὸν καθαρό Λόγο. Πῶς ὅμως ὁ Λόγος, ἡ καθαρή μορφή, μπορεῖ νά προσδιορίσει καὶ νά ἔχαναγκάσει τὴ θέληση; Ὁ Κάντ· ἀπαντᾶ μέ τὴν κατηγορική προσταγή, τὸ αὔστηρό, μονολιθικό πρέπει. Τοῦτο ὅμως θεωρεῖ ὡς συναίσθημα προερχόμενο ἀπό τὸ Λόγο. Δεύτερη δυσκολία είναι ἡ ἔξης: στίς «Ἀρχές τῆς Μεταφυσικῆς τῶν Ἡθῶν» ὁ Κάντ ὥριζει ὅτι ὅποιος ἐνεργεῖ σύμφωνα μέ τὸ κατηγορικό πρόσταγμα τοῦ ἡθικοῦ νόμου ὄφείλει νά μή δυσανασχετεῖ γι' αὐτό, ἀλλά νά αἰσθάνεται χαρά, γιατί διαφορετικά ἡ ἐνέργεια του δέν μπορεῖ νά λογιστεῖ ἡθική. Τό συναίσθημα δηλ. προβάλλει ἐδῶ διεκδικώντας δικαιώματα στήν ἀναγνώριση τῆς ἡθικῆς ἐνέργειας.

Καὶ τὴν ἀγάπη ὁ Κάντ θεωρεῖ ὅχι ὡς φυσική ὄρμή τῆς ψυχῆς, ἀλλ' ὡς χρέος, ἡθικό ἀξίωμα, πού πηγή του είναι ὡς καθαρός λόγος, ἡ ἀγαθή θέληση, ὅχι ἡ πραγματικότητα τοῦ ἀντικειμένου στό ὅποιο ἀπευθύνεται. Ὁ οἶκτος καὶ ἡ συμπόνια, πού γεννιοῦνται ἀκριβῶς ἀπό κάποια ἔξωτερική αἰτία, παραλύουν κατά τὸν Κάντ τὴν ἀνθρώπινη ἡθική θέληση. Ἐξάλλου ἡ ὄρμή, ἡ ἐπιθυμία, ἡ συμπάθεια ὑπαγορεύονται ἀπό κλίση τυφλή ἢ δουλική.

Ἡ ἀγάπη ὅμως δέν μπορεῖ νά είναι μόνο καθαρά πνευματικό γεγονός. Ἡ ἀγάπη είναι σχέση τοῦ Ἐγώ μέ τὸ Ἐσύ. Τή σχέση αὐτή ρυθμίζει ἡ ἰδιοσυγκρασία τῆς ψυχῆς δυό ἢ περισσοτέρων προσώπων καὶ ἄλλα στοιχεῖα *a posteriori*. Οὕτε είναι πραγματοποιήσιμο νά φτάσει κανείς ν' ἀγαπᾷ ὄλους τούς ἀνθρώπους μέ τὴν ἄσκηση τοῦ καλοῦ γιά τό καλό. Είναι βέβαια δυνατό νά σκεψτοῦμε ὅτι πρέπει νά ἀγαποῦμε ὅλα τὰ πνευματικά ὄντα. Αὐτό

ὅμως τό «πρέπει» είναι ύποχρέωση, έπιβολή στή θέληση, ένω ή
ἀγάπη είναι ἔξαρτηση συναισθηματική, δέν μπορεῖ νά τηγάζει
μόνο ἀπό τή θέληση καί νά ύποτάσσεται σέ νόμο. Ἐξάλλου είναι
γεγονός ὅτι δέν ἀγαποῦμε πάντα γιατί θέλομε: ἀπόδειξη ὅτι εί-
ναι δυνατό νά μή θέλουμε, νά μή συγκατανεύουμε δηλαδή λογικά
στό συναίσθημά μας, κι ὅμως ν' ἀγαποῦμε. Αύτό βέβαια τό εἶδος
τῆς ἀγάπης δέν είναι ή ὁξερεκής φιλία, πού ἔχει νά κάνει μέ τήν
ἡθική ποιότητα τοῦ ἀνθρώπου.

4. ΟΙ ΑΞΙΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΣΥΝΑΦΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

[Τό κεφάλαιο αύτό δέν ἀποτελεῖ διδακτική ἐνότητα, ἀλλά είναι
δείγμα προβληματισμοῦ. Ἀποσκοπεῖ ὅχι στήν παροχή γνώσεων,
ἀλλά στήν ἀσκηση τῆς κριτικῆς ίκανότητας].

1. Βασικά ἐρωτήματα

Ἡ φιλοσοφική Ἡθική ἀντιμετωπίζει σχετικά μέ τίς ἀξίες μιά
σειρά ἀπό ἐρωτήματα:

α) Τί είναι ἀξίες; Διατυπωμένο ἀναλυτικά τό ἐρώτημα περι-
λαμβάνει τά ἔξις ἐρωτήματα: Είναι οἱ ἀξίες ούσιες, ποιότητες
ἀπόλυτες καί αὐθύπαρκτες, ἡ είναι μόνο σχετικές μέ τή ζωή μας
καί τήν ιστορική της κίνηση; είναι οἱ ἀξίες ιδιότητες πραγμάτων ἢ
καταστάσεων; πράγματα ἢ καταστάσεις, πού ὄνομάζουμε ἀγαθά,
ποιά σχέση ἔχουν μέ τήν ἀξία; ποιά ή σχέση τῶν ἀξιῶν μέ τά
συναισθήματα, τίς τάσεις, κλίσεις μας κτλ.; β) Πῶς κλιμακώνον-
ται οἱ ἀξίες ιεραρχικά; γ) Πῶς συλλαμβάνονται ἀπό τή συνείδησή
μας; ὡς μορφές ἢ γενικές κρίσεις ἡ είναι δυνατό νά καθοριστεῖ
καί τό περιεχόμενο τῶν ἀξιῶν;

Στή διερεύνηση τῆς ἔννοιας τῆς ἀξίας, πού ἀκολουθεῖ, θά
ἔχουμε ὄρισμένες ἀπαντήσεις ἢ προτάσεις ἀπαντήσεων στά ἐρω-
τήματα αύτά.

2. Ἀξίες καί ἀνθρωπος

‘Ο ἀνθρωπος είναι τό ὅν πού ἀξιολογεῖ ἢ ἀξιοθετεῖ. Δέν

ύπαρχει άπλως ὅπως τά φυσικά ὅντα οὕτε ζεῖ μόνο ὡς σύνολο βιολογικῶν λειτουργῶν ὅπως τά ζῶα, ἀλλ' ἐκφράζει καὶ κρίσεις ἀξίας, ἀποδίδει δηλαδή σέ κάτι μιάν ἀξία πού θεωρεῖ ὅτι αὐτό ἔχει ἡ ἐπιδιώκει μέ τό πνεῦμα του νά πραγματώσει ὄρισμένες ἀξίες (π.χ. ἡ ἀξία τῆς ἀλήθειας στήν ἐπιστήμη, τῆς ὁμορφιᾶς στήν τέχνη, τῆς εύτυχίας ἡ εύημερίας στή ζωή, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τῆς καλλιέργειας τῆς προσωπικότητας στήν ἡθική ζωή, τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας στήν πολιτειακή ζωή κ.ο.κ.).

Οἱ ἀξίες εἶναι λογικές, βιολογικές, θρησκευτικές, αἰσθητικές, ἡθικές κτλ. (π.χ. ἀλήθεια, ύγεια, ἄγιο, τιμιότητα). Ἐξάλλου οἱ ἀξίες ἔχουν λειτουργική πολλαπλότητα: π.χ. ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀξία στά Μαθηματικά, στή χριστιανική ἡθική, στή ρεαλιστική τέχνη.

Οἱ ἀξίες ἔχουν δύο σημεῖα ἀναφορᾶς: τό πράγμα ἡ ἀντικείμενο καὶ τή συνείδηση ἡ ὑποκείμενο. Ἔτσι ὅταν ἐκφράζω μιά κρίση ἀξίας, ἀξιολογῶ ἡ (πράγμα πού δέν εἶναι τό ἴδιο) ἀξιοθετῶ, λέγω ὅτι κάτι ἔχει ἡ πρέπει νά ἔχει μιά ἀξία. Λέγω π.χ. ὅτι τό X εἶναι ἡ πρέπει νά εἶναι ἀληθινό, ὥρατο, ἀγαθό, κ.ο.κ. Τό ἀληθινό, τό ὥρατο, τό ἀγαθό εἶναι διάφορες ἀξίες. Ἡ ἐπιθυμία ἡ ἡ ἐπιδιωξη τοῦ ἀληθινοῦ, τοῦ ὥραίου ἡ τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι στοιχεῖο συναρτήσεως μέ τήν ἀξία ἀπό τήν πλευρά τοῦ ὑποκειμένου. Ἡ ἀξία ἐξάλλου τοῦ ἀντικειμένου μεγαλώνει ἀνάλογα μέ τό βαθμό μέ τόν ὅποιο τείνουμε πρός αὐτό ἡ τό ἐπιθυμοῦμε.

3. Πραγματικότητα καὶ ἀξία

Πρόταση:

Γιά τή φιλοσοφική ἡθική ἡ ἀνόργανη φύση καὶ ἡ βιολογική πραγματικότητα εἶναι ὅ, τι εἶναι, δέν ἔχουν ἀπό μόνες τους ἀξία. Μέ τούς τρόπους πού ἐφευρίσκει γενικά ὁ ἀνθρωπος (ἐπιστήμη, τέχνη, παιδεία κ.λπ.), γίνεται ἡ πραγματικότητα δεκτική ἀξίας. Τό αἴτημα δηλαδή τῆς ἀξίας τό θέτει τό πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι ἡ ζωή στόν κόσμο εἶναι τόσο «εἶναι» ὅσο καὶ «δέον-εἶναι». Τό δέον, πού ὑπάρχει σέ σχέση μέ τήν ἀξία, δείχνει τήν ἀναφορά στό ὑποκείμενο.

Παρατηρήσεις. Ἡ προηγούμενη θέση δέ σημαίνει ὅτι, ὅ, τι ὄνο-

μάζομε ἀξία, πρέπει νά ἐννοηθεῖ μόνο ἀπό τήν πλευρά τοῦ ὑποκειμένου, ἀλλά καὶ καθαυτό. Ἡ ἀξία, π.χ. τῆς ἀλήθειας στά Μαθηματικά, ισχύει ἀνεξάρτητα ἀπό τά ὑποκείμενα πού δέ γνωρίζουν Μαθηματικά. Προκειμένου δηλαδή γιά τά Μαθηματικά μπορεῖ νά ὑπάρχει ἀνικανότητα θεωρητικῆς γνώσεως, χωρίς αὐτό νά ἔχει σχέση μέ τήν πραγματική ἀξία τῶν Μαθηματικῶν. Γιά τήν Ἡθική τό γεγονός ὅτι ὑπάρχουν καὶ ἀνθρωποι δίχως ἡθική συνείδηση δέ σημαίνει ὅτι δέν ὑπάρχουν ἀξίες. Ἡ ἀλήθεια ὅμως καὶ στά Μαθηματικά, ὅπως ἡ ἀλήθεια ώς ἀξία στήν Ἡθική, δέν μπορεῖ νά είναι ἀνεξάρτητη ἀπό τό πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Ἀκόμη καὶ στήν περίπτωση πού θά θεωρήσουμε ὅτι στά Μαθηματικά ἔχουμε νά κάνουμε μέ ὄντα ἀντικειμενικά ἡ στήν Ἡθική μέ ἀξίες πού ὑπάρχουν ώς ὄντα, δέν μποροῦμε ν' ἀγνοήσουμε τόν παράγοντα τοῦ πνεύματος πού ἀναφέρεται σ' αὐτά. Ἡ θεωρία τῆς αύθυπαρξίας τῶν ἡθικῶν ἀξιῶν καὶ τῆς ἀπολυτότητάς τους (ρεαλισμός τῶν ἀξιῶν στή Φαινομενολογία) προξενεῖ δυσκολίες. Σύμφωνα μέ τήν ἄποψη αὐτή οἱ ἀξίες είναι ἀσχετες πρός τή φύση τοῦ ὑποκειμένου πού τίς σκέπτεται καὶ πρός τό ἀντικείμενο, ὅπου θά μποροῦσαν νά ἐφαρμοστοῦν. Ἡ ἄποψη παραγνωρίζει τό ὑποκείμενο, τή συνείδηση πού ἀξιολογεῖ. Πώς ὅμως μπορῶ νά πῶ ὅτι ἡ καλωσύνη π.χ. είναι ὄν, ἀν δέν ὑπάρχουν ἀνθρωποι πού νά είναι καλοί ἡ ἀνθρωποι πού νά ἀναγνωρίζουν τήν ἀξία τοῦ καλοῦ καὶ τήν ἀπαξία τοῦ κακοῦ; Ἡ γλώσσα μάλιστα, πού ἀποκαλύπτει τήν πορεία τοῦ πνεύματος ἀπό τό ἐποπτικό στήν ἀφαίρεση, δείχνει ὅτι ἀρχικά οἱ ἀξίες θεωροῦνται ιδιότητες· ἀφηρημένα ούσιαστικά ἡ ούσιαστικοποιημένα ἐπίθετα είναι προϊόντα τῆς ἐξελίξεως τῆς σκέψεως. «Ἔτσι στόν Πλάτωνα ἔχουμε ιδεοποίηση τῶν κατηγορημάτων: τά πράγματα καὶ οἱ ιδιότητες ὑπάρχουν ἐπειδή «μετέχουν» στίς ιδέες, τό ώραϊο πράγμα στό κάλλος κτλ. Τά ούσιαστικοποιημένα ἐπίθετα θεωροῦνται αύθύπαρκτα ὄντα, ἐνώ τά πράγματα-ούσιαστικά είναι «εἴδωλα» τῶν ιδεῶν-ἐπιθέτων. Καί στή Φαινομενολογία τοῦ Χάρτμαν ἔχομε ούσιαστικοποίηση τοῦ ἐπιθέτου.

Ἡ ἀντίθετη ἐξάλλου ἄποψη, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τίς ἀξίες τίς δημιουργεῖ μόνο ἡ συνείδηση, παραγνωρίζει τό γεγονός ὅτι,

ὅταν ἡ συνείδηση ἀξιολογεῖ, ἀποδίδει σέ κάποιο πράγμα κάτι, κάτι δηλαδή θεωρεῖ ἀγαθό ἀναγνωρίζοντας ὅτι ἔχει ἀξία.

Πρόταση - Συμπέρασμα:

«Οἱ ἀξίες οὐτε μέσα στά πράγματα βρίσκονται οὐτε δημιουργοῦνται ἐλεύθερα ἀπό τὴν συνείδηση, ἀλλά ἐκφράζουν μιά σχέση: Τὴν σχέση ἑνὸς Ἐγώ με τὰ πράγματα, ἑνὸς ὑποκειμένου πρός τὰ ἀντικείμενα» (Παπανούτσος, Ἡθική, σελ. 335).

"Αν δεχτούμε ότι οἱ ἀξίες ἐκφράζουν σχέσεις ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, δέν ἀπολυτοποιοῦμε οὐτε τὴν σημασία τοῦ Ἐγώ· οὐτε τὴν σημασία τοῦ ἀντικειμένου.

4. Πράξη καὶ ἀξία

Σχετικά μὲ τὴν πράξη καὶ τὴν ἀξία τὸ πρόβλημα πού τίθεται γιά τὴν Ἡθική εἶναι: α) ὑπάρχει ἀξία, καὶ γιά τοῦτο πρέπει νά πράξουμε σύμφωνα μέ αὐτήν; τό ἡθικό δηλαδή χρέος συναρτᾶται μέ τὴν ἀξία, ὥποτε ἡ πράξη μέ τὸ συγκεκριμένο της περιεχόμενο πραγματώνει τὴν ἀξία; ἢ, β) Τό ἡθικό χρέος συναρτᾶται μέ αὐτό πού πρέπει νά γίνει, καὶ ἔτσι δημιουργεῖται ἡ ἀξία;

Τά δύο αὐτά ἔρωτήματα ἀποτελοῦν καὶ δύο διαφορετικές θεωρήσεις τῆς Ἡθικῆς, τὴν τυπική Ἡθική (Κάντ) καὶ τὴν Ἡθική περιεχομένου (Σέλερ). Γιά τό Σέλερ, πού, ὅπως εἰδαμε, ἀντιτίθεται στὸν Κάντ, ἡ πραγμάτωση τῶν ἀξιῶν δέ συναρτᾶται μέ τὴ λειτουργία τῆς βουλήσεως ἀλλά τῆς καθαρῆς συναισθήσεως. Ἀποφεύγοντας τίς εἰδικές ἀναλύσεις καὶ ἀντιμετωπίσεις τῶν θεωριῶν, στήν πρόταση πού ἀκολουθεῖ θά δείξουμε τὴ σχέση πράξεως καὶ ἀξίας:

Γιά τή φιλοσοφική Ἡθική ἡ ἀξία εἶναι τό ἔσχατο κίνητρο τῆς πρακτικῆς μας συμπεριφορᾶς. Ἡ ἔννοια τῆς ἡθικῆς βουλήσεως, ὅχι αὐτῆς πού εἶναι ἐπιθυμία, ἀλλ' αὐτῆς πού συνδέεται μέ τὴν ἡθική νόηση, δέ νοεῖται δίχως τὴν ἔννοια τῆς ἀξίας. Στή θεληματική μάλιστα πράξη ὑπάρχει ἡ ίδεα μιᾶς ἴεραρχίας ἀξιῶν, ἔνα ιδανικό πού ἴεραρχεῖ τίς τάσεις μας.

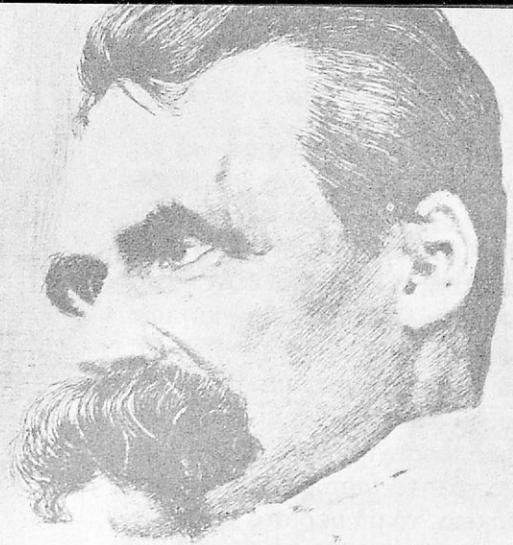
5. Κλιμάκωση τῶν ἀξιῶν

Ἡ κλιμάκωση τῶν ἀξιῶν ἀποτελεῖ ἐπίσης πρόβλημα γιά τή φιλοσοφική Ἡθική. Οἱ θέσεις πού εἶναι δυνατό νά ύποστηριχθοῦν σχετικά μέ τό θέμα αὐτό εἶναι: α) ὅτι οἱ ἀξίες εἶναι αὐθύπαρκτες ἵεραρχημένες ποιότητες καὶ ὅτι ἵεραρχημένες τίς συλλαμβάνει ἡ συνείδηση μέ ἄμεση ἐνόραση, β) ὅτι εἶναι δυνατό νά γίνει ἀντικειμενική διαβάθμιση τῶν ἀξιῶν, γ) ὅτι ἡ ἵεραρχηση τῶν ἀξιῶν εἶναι προσωπική ὑπόθεση τοῦ καθενός.

Ἡ ἵεραρχική ἀποτίμηση τῶν ἀξιῶν ἔχει σημασία γιά ὀλόκληρη τήν προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἀνώτερος ἀνθρωπος, καθώς εἴδαμε, πράττει σύμφωνα μέ μιά ἵεραρχηση τῶν ἀξιῶν. Κριτήρια του γι' αὐτό εἶναι π.χ. ἡ βασικότητα μιᾶς ἀξίας (τό κατά πόσον στηρίζει ἄλλες ἀξίες), ἡ διάρκεια, τό μή μεριστό της κτλ. Ὁ ἀνθρωπος ἐκείνος πού δέν εἶναι ὁ, τι στήν Ἡθική ὄνομάζομε πρόσωπο, ἵεραρχεῖ κυρίως μέ βάση τίς ἀνάγκες τῆς ζωῆς του καὶ τίς κλίσεις του.

6. Ζωή καὶ ἀξία

Ἡ θέση σύμφωνα μέ τήν όποια ἡ βιολογική πραγματικότητα δέν ἔχει ἀφ' ἔαυτῆς ἀξία, δέν ἀναιρεῖται ἀπό τό ἐπιχείρημα πού μπορεῖ νά προβληθεῖ, ὅτι δηλ. ἡ ἴδια ἡ ζωή μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ώς ἀξία. Καί τοῦτο γιατί: α) καὶ σ' αὐτή τήν περίπτωση τό πνεῦμα θέτει τήν ἔννοια τῆς ἀξίας, β) ἡ κρίση ἡθικῆς ἀξίας ἔχει πάντα μιά μορφή: κάτι δηλ. εἶναι ἡ πρέπει νά εἶναι ἡθικό. "Ἄν ὅμως ἡ κρίση δέν ἔχει ὄρισμένο περιεχόμενο, τότε εἶναι δυνατό νά τῆς δοθεῖ ὄποιοδήποτε περιεχόμενο, ἐφόσον ἡ μορφή εἶναι ἀφηρημένη. Ἡ κρίση δηλ. «ἀξία εἶναι ἡ ζωή», ώς γενική, ἔχει ἐφαρμογή σέ διάφορα ἐπίπεδα. Ὁ πρακτικός διαφορισμός τῆς ἀξίας τῆς ζωῆς γίνεται σ' ἐπίπεδο βιολογικό (εὔζωία) ἢ καθαυτό ἡθικό (ζωή γεμάτη ἡθικά κατορθώματα, πραγματώσεις ἡθικῶν ἀξιῶν). Στήν ἴδια τή θυσία τῆς ζωῆς γιά ἔνα ἰδανικό ύπάρχει στό ἀνθρώπινο ὄν (πού θυσιάζεται ὥχι ἀπό ἔνοτικο διαιωνίσεως τοῦ εἴδους, ὅπως τό ζώο) ἡ βεβαιότητα ὅτι δίνει τά πάντα, ἀλλά γιά κάτι πού πιστεύει ώς ὄντολογικά καὶ ἀξιολογικά ἰσχυρότερο ἀπό τά πάντα, ἀπό τή συγκεκριμένη ζωή του. Διαθέτει ἔτσι ὁ ἀνθρωπος ὁ ἴδιος

Fr. Nietzsche, ὁ τραγικός φιλόσοφος
τῆς ζωῆς (1844-1900)

ισμός· ἀνδρεία ἄλλωστε εἶναι ἡ φιλοπατρία). "Ετσι θά εϊχαμε δύο περιπτώσεις: στή μιά ἀνώτερος ἄνθρωπος θά ἦταν ὁ ἰσχυρός (παράδειγμα ὁ Θρασύμαχος τῆς πλατωνικῆς «Πολιτείας» ἢ ὁ ὑπεράνθρωπος τοῦ Νίτσε), στήν ἄλλη ὁ ἡθικός ἀγωνιστής. Στήν περίπτωση ὅμως πού θά θεωρηθεῖ ὅτι ἡ ζωή ἀξίζει γιά τή βιολογική δύναμη, θά εἶναι δυνατό νά δικαιωθεῖ: α) ὅποιος χρησιμοποιεῖ τή ζωή τῶν ἄλλων ώς μέσο γιά τή δική του ζωή (σκοπός), ὅπότε δηλ. καί τό ἔγκλημα θά ἦταν «ἐξίσου νόμιμο μέ ὅ, τι ὄνομάζουμε ἡθικό» (Νίτσε), ἢ β) ὅποιος μετέρχεται ὅποιοιδήποτε μέσο (ἀπάτη, κλοπή) γιά τό σκοπό αὐτό. "Ετσι ὅμως ἡ Ἱδια ἡ ζωή εἶναι δυνατό νά ἀναιρεθεῖ κατά περίπτωση (μέσο, σκοπός).

7. Ἀξίες - μέσα - σκοποί

"Ενα ἀπό τά προβλήματα τῶν ἀξιῶν εἶναι καί ἡ συνάρτησή τους μέ τίς ἔννοιες τοῦ μέσου καί τοῦ σκοποῦ. Ἡ δύναμη π.χ. μπορεῖ ώς ἀξία νά εἶναι σκοπός (Νίτσε) ἀλλά καί μέσο (εἴτε γιά τήν πραγμάτωση ἀτομικῶν σκοπῶν, ὅπως τό συμφέρον, εἴτε γιά τήν πραγμάτωση ἡθικῶν σκοπῶν, ὅπως π.χ. ἡ ἐπιβολή τῆς εἰρή-

τή ζωή του, ἐπειδή πιστεύει σέ κάποια ἀνώτερη πραγματικότητα, ἐπειδή ἔχει τοποθετήσει τό εἶναι του πέρα καί ἀπό τή ζωή του. Αύτή εἶναι ἡ διαφορά αύτοθυσίας καί αύτοκτονίας (παραιτήσεως ἀπό τή ζωή).

"Αν τώρα πούμε ὅτι «ἡ ζωή ἀξίζει γιά τή δύναμη», καί πάλι ὁ πρακτικός διαφορισμός τῆς ἔννοιας τῆς δυνάμεως θά μᾶς δώσει διάφορα ἀγαθά: "Ετσι ώς περιεχόμενο τῆς κρίσεως εἶναι δυνατό νά δοθεῖ τόσο τό ἰδανικό τῆς ζωτικότητας (ἀνδρεία, ρώμη) ὅσο καί τό ἰδανικό τῆς πνευματικῆς δυνάμεως (ἀρετή καί πνευματική δημιουργία, ἡρω-

νης). Γιά τήν Ἡθική τό ήθικό κατόρθωμα προϋποθέτει τή ζωή ώς βασικό μέσο γιά τήν πραγμάτωση τῶν ἀξιῶν, ὅπως προϋποθέτει καί τή σωματική ύγεια, ἀφοῦ ὁ ἄρρωστος δέν είναι ἐλεύθερος νά ἐνεργήσει αὐτό ὅμως δέ σημαίνει ὅτι ἡ βιολογική μας ὑπαρξη, κατάσταση καί συντήρηση είναι σκοπός τῆς Ἡθικῆς.

Ἡ φιλοσοφική Ἡθική είναι ἐπιστήμη ἀρχῶν, δέν περιορίζεται σ' ὅ,τι είναι μεταβλητό.

8. Ἀξίες καί ἀγαθά

Ο νοῦς τοῦ ἀνθρώπου χαρακτηρίζεται ἀπό τάση πρός τήν ἐνότητα. Στήν ἐπιστήμη αύτή ἡ τάση δίνει τούς διάφορους νόμους, μέ τούς ὅποιους ἡ ἐπιστήμη ἐνώνει τά πολλά τῆς πραγματικότητας, «σώζει» τά φαινόμενα. Στή φιλοσοφική Ἡθική τήν τάση τῆς νοήσεως πρός τό γενικό φανερώνει ἡ ἀναφορά στίς ἀξίες. Καί ὅπως στήν ἐπιστήμη ὁ νόμος είναι δυνατό νά ἀλλάξει, νά είναι ἔγκυρος ἢ ἄκυρος (οἱ νόμοι είναι οἱ «όμολογίες» τῆς ἐπιστήμης), ἐνῶ ἡ ἀρχὴ του πού ἀνήκει στόν κόσμο τῶν ἰδεῶν παραμένει, οἱ ἀξίες ώς ἀρχές, γενικές καί νοητές, παραμένουν, ἐνῶ παραλλάσσουν τά ἀγαθά πού τίς αἰσθητοποιοῦν. Τά ἀγαθά, οἱ συγκεκριμένες πραγματώσεις τῶν ἀξιῶν, ὅπως καί οἱ ἰδιότητες πού ἐνσαρκώνουν ἀξίες, μπορεῖ νά πάψουν νά είναι ἀγαθά ἢ νά ὑπάρχουν.

Βασικό πάντα θέμα τῆς φιλοσοφικῆς Ἡθικῆς είναι νά δείξει πῶς ἡ ἀξία, πού γιά νά είναι ἀξία είναι γενική, ἔχει ἐφαρμογή στίς εἰδικές περιπτώσεις. Συμβαίνει μιά ἀξία νά γίνεται γενική ὅσο περισσότερο ἐνσαρκώνεται. Ἡ κοινωνική ἀναγνώριση ἢ ἡ παράδοση συνδέονται μέ τίς ἀξίες, αὐτό ὅμως δέ σημαίνει ὅτι μπορούμε νά ταυτίσουμε τό κύρος μιᾶς ἀξίας μέ τήν ἀναγνώριση, ὅπως δέν μπορούμε νά ἔχαρτήσουμε τό κύρος ἐνός νόμου μέ τό πλήθος αὐτῶν πού τόν ἀναγνωρίζουν. Ἐξάλλου είναι γεγονός ὅτι ὁ ἀνθρωπος είναι ιστορικό ὄν. Ἡ ζωή του χαρακτηρίζεται ἀπό κίνηση. Οι ἀξίες, καθώς πραγματώνονται μέσα στήν ἀτομική καί ὁμαδική ζωή, ἀλλάζουν ώς ἀγαθά. "Ετσι ἡ ἀλληλοβοήθεια ἐννοήθηκε ώς φιλοπατρία ("Ἐλληνες), δίκαιο (Ρωμαῖοι), ἀγάπη (χριστιανική Ἡθική), ἴπποτισμός (ρωμαντισμός). Ἡ ἀγάπη πάλι ὑπῆρ-

ξε: έρωτική φρόνηση, άξια γιά τήν κατάκτηση τής γνώσεως (Πλάτων), κοινωνικό άγαθό (φιλία), σωτηριακός δρόμος γιά τήν πραγμάτωση μιᾶς πολιτείας ἐσωτερικῆς άλλα καί ἐξωτερικῆς. Στή συγκεκριμένη φιλοσοφία τοῦ χριστιανοῦ νεοσωκρατικοῦ Γκ. Μαρσέλ ἀξιοπρέπεια θεωρήθηκε ἡ σύζευξη τῆς ἐσωτερικεύσεως (μοναδιᾶς) καί τῆς γνήσιας ἀδελφικότητας.

Γιά τή συγκεκριμένη ἀκριβῶς φιλοσοφία οἱ ἀξίες δέν μπορεῖ νά είναι μόνο μορφές, ἀλλά ἔχουν συγκεκριμένο περιεχόμενο. Ἡ ισότητα π.χ., πού ως ἀρχή ἔχει γενικότητα, ἄν μέ τήν ἐφαρμογή στήν πράξη περάσει στούς ἀνθρώπους ως γενική κατηγορία, ως ισότητα γιά χάρη τῆς ισότητας, δίνει ἀντιφατικά ἀποτελέσματα, γιατί οἱ ἀνθρωποι δέν μπορεῖ νά είναι ἵσοι, ὅπως λέμε ὅτι τά τρίγωνα π.χ. είναι ἵσα. "Ισα είναι τά καθήκοντα καί τά δικαιώματα πού τά ὄντα ἀναγνωρίζουν μεταξύ τους.

Τό συμπέρασμα, σέ ὄσα ἀναφέραμε σχετικά μέ τήν κινητικότητα τοῦ περιεχομένου τῶν ἀξιῶν, μποροῦμε νά τό ζητήσουμε στόν ἴδιο τό Σέλερ, ὁ ὥποιος τελικά ἀναγνώρισε τή σημασία τῆς ἐνέργειας τοῦ ζωντανοῦ πνεύματος, «τήν κοινωνική καί ιστορική φύση κάθε ζωντανοῦ ἥθους».

9. Σύνοψη τοῦ θέματος

Ἡ φιλοσοφική Ἡθική, ως εἰδική πραγμάτωση τῆς κατ' ἐξοχήν ἀνθρωπολογικῆς ἐπιστήμης, τής Φιλοσοφίας, δέν μπορεῖ νά παραθεωρήσει τό ὅτι ὁ ἀνθρωπος μέ τό πνεῦμα του ἀναφέρεται σέ ἀξίες καί ὅτι τό περιεχόμενό τους τό προσδιορίζει ως ιστορικό ὄν ἀνάλογα μέ τίς ἑκάστοτε συνθῆκες. Ἡ ἀπολυτοποίηση τῶν ἀξιῶν (πλατωνικός ρεαλισμός τῶν ἰδεῶν, φαινομενολογική Ἡθική) ἢ ἡ θεωρησή τους ως μορφῶν γενικῶν κρίσεων, προξενοῦν δυσκολίες: στήν πρώτη περίπτωση ἔχουμε ἰδανικές ἀφαιρέσεις, στήν ἄλλη κίνδυνο σχετικοποιήσεως τῶν ἀξιῶν ως πρός τό περιεχόμενό τους. Τό ἴδιο ὅμως προβληματική είναι ἡ ἀποψη, σύμφωνα μέ τήν ὥποια κάθε ἀνθρωπος είναι σέ κάθε περίπτωση ἐπινοητής τῶν ἀξιῶν (σοφιστικός ύποκειμενισμός, νιτσεϊκός ιστορικός σχετικισμός, σαρτρική θεωρία τῆς ἐκλογῆς). Στή σχετικοκρατική θεώρηση τῶν ἀξιῶν πρόκειται καί πάλι γιά ἀπολυτοποί-

ηση: τήν άπολυτοποίηση τοῦ «μέτρον - ἄνθρωπος». "Αρνηση
ὅμως τῆς οἰκουμενικότητας τῶν ἀξιῶν σημαίνει στήν ούσιά ἄρ-
νηση τῆς Ἡθικῆς. Ἡ ζωὴ τότε χάνεται στήν ἀμορφία καὶ ἀμετρία.

5. ΟΙ ΗΘΙΚΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ

"Ετοιμο σύστημα ἡθικῶν κανόνων βρίσκει ὁ ἄνθρωπος μέσα
στήν κοινωνία. Οἱ κοινωνικοί νόμοι, ὅπως καὶ ἡ γλώσσα τοῦ ἀν-
θρώπου, εἰναι κάτι δεδομένο, πού τό παραλαμβάνει καθένας μέ
τόν ἐρχομό του στόν κόσμο. Ἐκτός ἀπό τήν κωδικοποιημένη
Ἡθική ἡθικούς κανόνες διδάσκεται ὁ ἄνθρωπος μέ τή μόρφωση
πού παίρνει μέσα στήν κοινωνική ζωὴ (ἐκπαίδευση). Ἡ παράδοση
ἐνός ἔθνους περιέχει ἐπίσης ὄρισμένα ἔτοιμα σχήματα κανόνων.
στά ἔθιμα πού τηρεῖ ὁ ἄνθρωπος ὑπάρχουν ἡθικά παραγγέλματα.
Χαρακτηριστικό γενικά τῆς συλλογικῆς ζωῆς εἰναι ἡ δημιουργία
ἔξεων, ἐνός εἴδους αὐτοματισμοῦ στή διαγωγή (αὐτό πού πρέπει
νά κάνει κανείς καὶ αὐτό πού πρέπει νά ἀποφύγει: π.χ. ὁ σεβα-
σμός τῆς ζωῆς καὶ τῆς περιουσίας τῶν ἄλλων, ἡ ἀποφυγή τῆς
κλοπῆς). Καὶ ἡ θρησκευτική ἀγωγή δίνει ὄρισμένα ἡθικά παραγ-
γέλματα (π.χ. «τίμα τόν πατέρα σου καὶ τή μητέρα σου»). Ἡ
κανονιστική Ἡθική, πού ὑπάρχει σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις,
περιλαμβάνει κανόνες συμπεριφορᾶς καὶ κριτήρια ἀποφυγῆς
τοῦ κακοῦ ἢ ἐπιδιώξεως τοῦ καλοῦ.

Καὶ στήν περιοχή τῆς Φιλοσοφίας ὑπάρχουν θεωρίες τῆς
Ἡθικῆς, ὅπου ἡ ἡθική συμπεριφορά συλλαμβάνεται ως κάτι πού
μπορεῖ νά ρυθμιστεῖ ἀπόλυτα μέ βάση ὄρισμένους κανόνες. Μιά
Ἡθική π.χ. ὅπως αὐτή τοῦ Σπινόζα, ὅπου ἀφετηρία στή σκέψη
είναι ὅτι ἡ ὑπαρξη, στήν ἀπόλυτη μορφή της, είναι λογική, πα-
ρουσιάζεται ως σύλληψη ὄρισμῶν καὶ ἀξιωμάτων κατά τή μέθοδο
τῆς Γεωμετρίας. Οἱ νεοπλατωνικοί "Ἄγγλοι τοῦ 18ου αἰ. (Κλάρκε,
Πράις) παραληλίζουν τούς ἡθικούς κανόνες μέ τίς μαθηματικές
ἀλήθειες, κι ἔτσι τούς θεωροῦν ἀπόλυτα ἀντικειμενικούς.

Εἴδαμε ὅμως ὅτι, ὅπως ἡ Φιλοσοφία γενικά είναι κυρίως
προσωπική-κριτική ὑόπθεση καὶ ισχύει ως ὑπεύθυνος λογισμός
καὶ κατευθυντήριος λόγος γιά τήν ἀποφυγή τῆς πλάνης, ἡ φιλο-
σοφική Ἡθική είναι κυρίως «διαλεκτική ἀνάλυση τῆς συνειδή-

σεως τοῦ ἀνθρώπου». Στή Φιλοσοφία δέν ισχύει ἀναγκαστικά ἡ ἔννοια τῆς εὐθύγραμμης προόδου, ἐφόσον οἱ θέσεις καὶ οἱ κατακτήσεις δέν εἶναι ἐδῶ ποτέ ὄριστικές, ὥστε νά ἔχουν μεταξύ τους σχέση προσθετική («Μπορεῖ νά ἔχομε προχωρήσει», ὅπως ἔλεγε ὁ Γιάσπερς, «πέρα ἀπό τὸν Ἰπποκράτη, τὸν "Ἐλλῆνα γιατρό, δέν εἴμαστε ὅμως πιό πέρα ἀπό τὸν Πλάτωνα»). Καὶ στήν Ἡθική, ἂν οἱ κανόνες ἡταν δυνατό νά εἶναι σταθεροί, ὥστε νά ισχύει ἡ πρόοδος ὅπως τήν ἔβλεπε ἡ ἐξελιξιαρχική θεωρία, ἡ ἡθική προκοπή θά ἡταν γεγονός μόνο ώς ἀποτέλεσμα τῆς συμμορφώσεως μέ τούς κανόνες. Ἡ ἡθική ὅμως πρόοδος δέν ἔχει σχέση μέ τή χρονική ἀκολουθία.

Ἡ φιλοσοφική Ἡθική, ἂν καὶ δέν παραθεωρεῖ βασικά τήν ἀξία ὅλων τῶν μορφῶν τῆς κανονιστικῆς Ἡθικῆς, σπονδυλώνεται ἀκριβῶς στήν ἔννοια τοῦ προσώπου καὶ στήν ίδέα τῆς αὐτονομίας τῆς βουλήσεως. Μέ τίς ἔννοιες αὔτές τό ἡθικό κατόρθωμα δέν ἔξηγεῖται μέ τήν αἰτιότητα· δέν εἶναι μόνο ἀποτέλεσμα τῆς συμμορφώσεως μέ τούς ἡθικούς κανόνες. Συμβαίνει καὶ ἐδῶ ὅ, τι στήν καλλιτεχνική ζωή: Καλλιτέχνης, ὅπως θά δοῦμε ἀναλυτικότερα, δέν εἶναι ὅποιος μόνο συμμορφώνεται μέ τούς αἰσθητικούς κανόνες, ἀλλά ὅποιος παράλληλα ἔχει ἔφεση γιά τήν τέχνη, τάλαντο, φαντασία καὶ ἀσκεῖται συνεχῶς· τό ἵδιο ὁ ἡθικός ἄνθρωπος, τό πρόσωπο, εἶναι καὶ δημιουργός τοῦ ἡθικοῦ κατορθώματος, ὅχι μόνο τηρητής τῶν ἡθικῶν κανόνων. Οἱ κανόνες σώζουν βέβαια καὶ τήν τέχνη καὶ τήν ἡθική ζωή ἀπό τήν αὐθαιρεσία. Τέχνη ὅμως καὶ ἡθική ζωή εἶναι κυρίως «ἀγωνίσματα ἐλευθερίας». «Τῆς δ' ἀρετῆς ἰδρῶτα», λέει ὁ Ἡσίοδος, «Θεοί προπάροιθεν ἔθηκαν». «Οπως τό ἔργο τέχνης εἶναι καλλιτέχνημα, ἐφόσον ἔχει «ὕφος», ἡ ἡθική συμπεριφορά εἶναι ἡθικό κατόρθωμα τοῦ προσώπου, «ἡθος», ὅχι ἔθος. Ἡ καλλιτεχνική ἐνέργεια συχνά φανερώνει νέες ἀξίες, ἐπιβάλλει νέους κανόνες. Ἡ ἡθική πράξη δέν εἶναι ἀπλῶς φύλαξη τῶν καθιερωμένων κανόνων, ἀλλά καὶ ὑπέρβαση τοῦ κλειστοῦ κύκλου τῆς καθιερωμένης ἡθικῆς. Αὐτό μάλιστα δέ συμβαίνει μόνο μέ τό μεγάλο ἀναμορφωτή, ἀλλά μέ ὅποιονδήποτε ἐνεργεῖ ώς ἡθικό πρόσωπο ὑπεύθυνα, ἐρμηνεύει ἡ ἀντιμετωπίζει δεδομένα ἡθικά παραγγέλματα, μάχεται κάποτε νά δείξει τήν ἀνεπάρκειά τους.

Η ἀρετή, ἡ τιμή, ἡ ἀξιοπρέπεια δέν εἶναι μαθήσεις, ἀλλά προσωπικές κατακτήσεις. Στόν ἡθικό ἄγώνα ό ἄνθρωπος δέν εἶναι ἀπλός θεατής, μαθητής πού ἔχει «μάθει» ἔνα ρόλο, ἀλλά ἐρμηνευτής, πρόσωπο τοῦ δράματος.

6. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ

Εἰσαγωγή

Στήν «Πολιτεία» ό Πλάτων ἀναφέρεται στήν ιδέα τῆς ἐλευθερίας τῆς Βουλήσεως με ἔνα ἐσχατολογικό μύθο. Κάθε χίλια χρόνια, ὅπως λέει ό μύθος, οἱ ψυχές, πού στό διάστημα αὐτό κατάφεραν νά ἔξαγνισθοῦν, ἔχουν δικαίωμα νά διαλέξουν νέα ἐπίγεια ζωή. Μπροστά τους εἶναι τοποθετημένα ποικίλα παραδείγματα ζωῆς ζώων ἡ ἄνθρωπων. Ἡ τύχη καθορίζει γιά τήν κάθε μιά τή σειρά πού θά διαλέξει τόν κλῆρο της. Κάθε ἄνθρωπος εἶναι ύπερύθυνος γιά τήν ἐκλογή πού θά κάνει («αἴτια ἐλομένου θεός ἀναίτιος»). Αύτό γιατί ἡ πείρα τῶν λαθῶν, πού διέπραξαν οἱ ἀνθρώπινες ψυχές στήν προηγούμενη ζωή τους καί πού τή μνήμη τους κρατοῦν ἀπό τήν τιμωρία τους στόν "Αδη, θά πρέπει νά τούς ἔχει διδάξει. Στήν περίπτωση προεμπειρικής λανθασμένης ἐκλογῆς ό Πλάτων λέει, ὅτι ἡ ψυχή μετά τήν ἐνσάρκωση ἔχει τή δυνατότητα, ἀκούγοντας τούς ἀληθινούς φιλοσόφους, νά καταλάβει τή σχετική ἀξία τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων καί καταστάσεων καί τήν ἀξία τῶν νοητῶν ὄντων, κι ἔτσι νά κρατηθεῖ στό σωστό δρόμο τῆς ζωῆς, ὅπότε χίλια χρόνια μετά νά μή κάνει ἀσυλλόγιστη ἐκλογή. Τό πέρασμα τῶν ψυχῶν ἀπό τό χῶρο τῆς ἀνάγκης φανερώνει ὅτι οἱ ψυχές, μιά κι ἔχουν διαλέξει, δέ γίνεται παρά νά ξετυλίξουν ἀμετάκλητα τίς συνέπειες τῆς ἐκλογῆς τους. Ὁ μύθος δηλώνει ὅτι καθένας προδιαγράφει τό πεπρωμένο του.

Ἀπό τή μεταφυσική αὐτή θεώρηση τοῦ προβλήματος τῆς ἐλευθερίας τῆς Βουλήσεως θά κρατήσουμε τίς ἔννοιες τῆς ἐκλογῆς καί τῆς εὐθύνης, μέ τίς ὅποιες συνδέεται στόν Πλάτωνα ἡ ἔννοια τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς.

1. Βασικές παρατηρήσεις

Τό πρόβλημα τής ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως εἶναι ἀπό τά πιο δύσκολα καί τά πιο σημαντικά προβλήματα τόσο τῆς Φιλοσοφίας, ως Μεταφυσικῆς καί Ἡθικῆς, ὅσο καί τῆς Ψυχολογίας καί τῆς Κοινωνιολογίας. Τό πρόβλημα αὐτό δέ λύνεται ἐπιστημονικά. Ἐξάλλου λύση πού θά χρησιμοποιοῦσε γιά τήν Ἡθική ἀρχές, γνώσεις ἥ μεθόδους τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν (π.χ. συσχετισμό μέ τήν ἀρχή τῆς ἀπροσδιοριστίας στή μικροφυσική) ἥ τῆς Ψυχολογίας (νόμο τῆς αἰτιότητας) ἀποτελεῖ μετάβαση σέ ἄλλο γένος καί εἶναι ἀπαράδεκτη. Ἡ ἀπροσδιοριστία καί κατά τήν ἐπιστημονική της θεωρηση μπορεῖ νά εἶναι γνώρισμα τῆς φυσικῆς πραγματικότητας ὅσο καί ἀποτέλεσμα τῶν περιορισμένων γνωστικῶν ἰκανοτήτων μας (φυσική ἥ τυπική). Ἡ ἐπιστημονική μας γνώση γιά τή φύση εἶναι σχετική. Αὐτό μπορεῖ νά εἶναι βάση, γιά νά ύποστηριχτεῖ τόσο ἥ ἀναγκαιότητα ὅσο καί ἥ ἐλευθερία (ἐτεραρχία - ἀπροσδιοριστία). Ἡ ἐπιστημονική θεωρηση τοῦ προβλήματος ἀπαιτεῖ βεβαιότητες, οἱ ὁποίες τελικά δέ μᾶς δίνονται.

2. Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως στήν Ἡθική

Ἡ ἐλευθερία ὅμως, ἃν δέν ἀποδείχνεται, μπορεῖ νά γίνει ἐμπειρία. Κάθε σκεπτόμενος ἄνθρωπος ἄλλωστε ἀναζητεῖ τρόπο νά ἔχηγήσει τό ζωηρό αἴσθημα πού τρέφει γιά τήν ἐλευθερία. Γιά νά ἔχουμε πρόσβαση στό θέμα μας, πρέπει νά ξεχωρίσουμε τό θεωρητικό νοῦ ἀπό τόν πρακτικό νοῦ, πού αἴτημά του εἶναι ἥ ἐλευθερία, ὅπως καί τήν πράξη πού βασίζεται σέ κάποιαν ἀνάγκη ἀπό τήν πράξη πού γίνεται ἔτσι, ἐνώ θά μποροῦσε νά γίνει ἀλλιώς, ἃν ἀλλιώς εἴχαμε θελήσει. Αὔτη ἥ τελευταία, ως πράξη συντελεσμένη μετά ἀπό ἐπιλογή ἀνάμεσα σέ διάφορους βαθμού ἐλατήρια, εἶναι δεῖγμα ὑπερβατικῆς ἐλευθερίας. Π.χ. ὅταν ρίχνω κάτι, αὐτό πέφτει· αἵτια τῆς πτώσεως εἶναι ὁ νόμος τῆς βαρύτητας, ὁ μηχανισμός τῆς φύσεως (φυσική ἀναγκαιότητα). Στήν ἵδια περίπτωση, ἐφόσον δέν ὑπάρξει ἐξωτερική ἀνάγκη, ἔχω ἐλευθερία νά πράξω, μπορώ νά ρίξω κάτι ἥ νά μή τό ρίξω, ἃν κάτι ἥ κάποιος δέ με ἀναγκάζει. Αὔτη κυρίως ἥ ἐλευθερία εἶναι ἐλευ-

θερία τῆς πράξεως, ὅχι τῆς βουλήσεως. "Οταν τώρα δίνω χρήματα σ' ἔνα ληστή, πού μοῦ τά ζητεῖ ἀπειλώντας νά μοῦ ἀφαιρέσει τή ζωή, ἐνεργῶ, ἀλλ' ἡ θέλησή μου βιάζεται ἀπό μιάν ἀνάγκη. Στήν πράξη πού συναρτάται μέ τό φυσικό μηχανισμό ἡ αἰτίότητα εἶναι ἀναγκαιότητα. Τό ἴδιο στήν πράξη πού εἶναι ἀποτέλεσμα αἰτίας ἐξωτερικῆς. "Οταν ἐξάλλου κάποιος σώζει ἔναν ἄνθρωπο πού κινδυνεύει, γιά νά πάρει ἀμοιβή ἡ γιά νά φανεῖ ἥρωας, ἡ πράξη προσδιορίζεται ἀπό ἐξωτερικό αἴτιο ἡ ἀπό ἐλατήριο ἐγωιστικό, δέν εἶναι προϊόν ἐλεύθερης βουλήσεως.

"Οταν ὅμως κάποιος, ὅχι ἀπό τό φόβο τῆς ποινῆς, κι ἐνῶ θά μποροῦσε νά δώσει ψεύτικη κατάθεση σέ μιά περίπτωση, δέ θέλει καὶ δέν ψευδομαρτυρεῖ ἡ ὅταν κάποιοι, ἐνῶ θά μποροῦσαν νά σώσουν τή ζωή τους μέ τήν ἀποφυγή τῆς πράξεώς τους, διαλέγουν «νά φυλάγουν Θερμοπύλες», δίχως νά κινοῦνται ἀπό ἀνάγκη ἐξωτερική ἡ ὠφελιμιστική, γνωρίζοντας μάλιστα τίς συνέπειες τῆς ἐκλογῆς τους («ο Ἐφιάλτης θά φανεῖ στό τέλος»), τότε λέμε ὅτι ἔχομε πράξεις - φανερώματα αὐταναγκασμοῦ τῆς ἡθικῆς βουλήσεως.

Ἡ ἐλευθερία ὄριζεται ἀπό τά δύο τελευταῖα παραδείγματα: ἀρνητικά, ὡς ἀπουσία καταναγκασμοῦ, θετικά, ὡς αἰτιότητα ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἔχει τή συνείδηση ὅτι ἐνεργεῖ, ἐπειδή ὁ ἴδιος θέλει (αὐτονομία) καὶ γιά κάποιο ἀνώτερο λόγο. Ἡ αἰτιότητα αὐτή δέν εἶναι ὅ,τι ἡ φυσική ἀναγκαιότητα (έτερονομία) ἡ ἡ ψυχική νομοτέλεια. Οὔτε πρόκειται, ὅπως εἶναι φανερό, γιά αὐθαιρεσία, ἀνεξαρτησία ἀπό κάθε προσδιοριστικό αἴτιο. Τό είδος τοῦ κινήτρου ἔχει ἐδῶ σημασία. Δέν μπορῶ π.χ. νά πῶ ὅτι πράττω ἡθικά, ἐπειδή ζῶ, ἄν καί, γιά νά πράξω, πρέπει νά ζῶ. Καί ἡ ύγεια ἄλλωστε εἶναι προϋπόθεση γιά τήν πράξη, δέν εἶναι ὅμως αἰτία γιά τήν ἐλεύθερη ἡθική πράξη. Παράδειγμα ό Σωκράτης καὶ ἡ παραμονή του στή φυλακή, ὡς ἀποτέλεσμα αὐτοδεσμεύσεως, ἐλεύθερης ἀποφάσεως νά ύπακούσει στό αἴσθημα τῆς τιμῆς.

Εἶναι σημαντικό νά καταλάβουμε ὅτι ἐλευθερία δέ σημαίνει αὐθαιρεσία. Ἡ βούληση, ὅπως εἴδαμε, δέν εἶναι γιά τήν ἡθική τυφλή ἐνέργεια, ὅπου τά ἐλατήρια εἶναι παροδικά ψυχικά φαινόμενα, οὔτε ἐνέργεια, ὅπου ἡ θέληση ζητεῖ νά ίκανοποιηθεῖ μέ ἀντικείμενα (ἡδονή). ἡ βούληση εἶναι συνείδηση.

K. Π. Καβάφη

Θερμοπόλεις

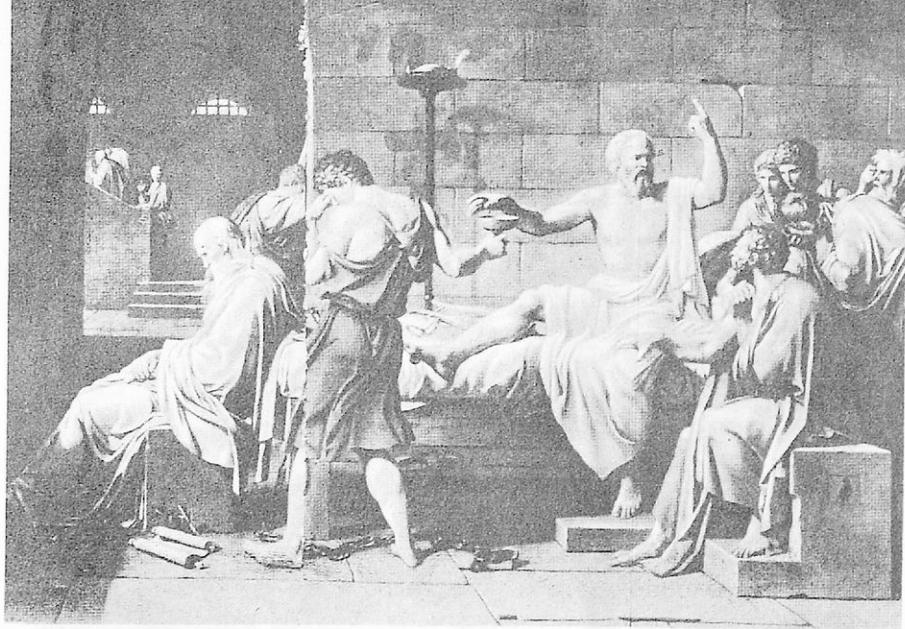
Τίμησεν σ' εκείνους όπου ούτε φωνή των
ώριον και φυλάκιον θερμοπόλεων.
Τολέσαντο τὸ χειρός μή κινούντες·
Γίγαντοι κ' ἕτοι σ' ὅχες των τεις πράξεων,
ἄλλας μὲν λύπη πεσεῖται κιόλας κ' εἰσιν αρχεία
γενναῖος οὐδέποτε εἴναι προύτοι, καὶ οὐλαν
εἴναι πλωχοί, πάλι' εἰς μετρόνταν γενναῖοι,
πάλι συλλέχοντες δέο μετροῦνται
πάντοτε τινὰ ιδιάδεια ὄμηροντες,
πήλινοι χωρὶς μῆνος, μία τοὺς φειδοφέρεντος.

Καὶ περισσόλεγεν τίμησεν τοὺς μετεπει
οἶλαν προβλήτων (καὶ πολλοὶ προβλήτων)
πῶς οἱ Ἐφιστήθησαν φυνεῖσθοι τέχος,
καὶ οἵ μῆδοι ἐπὶ τέχους θὰ διεβούντε

1. Βλ. Κ.Π. Καβάφη, Αὐτόγραφα Ποιήματα (1896-1910). Τὸ τετράδιο Σεγκοπούλου σὲ πανομοιότυπη ἔκδοση παρουσιασμένη ἀπὸ τὸν Γ. Π. Σαββίδη, Ἀθῆνα 1968.

Delacroix. Η Έλλαδα ξεψυχώντας στά ερείπια του Μεσολογγίου

Louis David (1748-1825). Ο Θάνατος του Σωκράτη ('Ο Σωκράτης πέθανε συζητώντας).

'Ηθική βούληση είναι ή ικανότητα νά πράττει κανείς σύμφωνα μέσυνειδητά έλατηρια, με όρισμένες ήθικές άρχες πού έπιβάλλονται έσωτερικά. 'Η έλευθερη πράξη είναι τόσο έλευθερη, όσο μπορεί νά δικαιολογηθεί άπό περισσότερα ή άνωτερα ήθικά κίνητρα. "Όσο περισσότερο ύπερβαίνομε τούς τυχαίους όρους ή ίσχυρά ταπεινά μας κίνητρα (έπιθυμίες, τάσεις, πού ύπάρχουν ώς χρονικές καταστάσεις μέσα μας), όσο διαχειρίζόμαστε τή βούλησή μας κατά τρόπο πού νά ύπερβαίνει όλα αύτά, τόσο έχουμε τή συνείδηση ότι γινόμαστε έλευθεροι.

'Ελευθερη λοιπόν θεληματική πράξη είναι έκεινη όπου:

α) "Έχω τή συνείδηση ότι έγώ ο ίδιος είμαι αϊτιος γιά τήν πράξη μου, όχι ότι μέ κινεῖ κάποιος ἄλλος.

β) Δέν είμαι ή χρονική σειρά τών ένεργημάτων μου. "Όταν δηλ. έχω τή συνείδηση ότι δέν ένεργω μέσω έκείνου πού δέν είναι στήν έξουσία μου.

3. Εύθύνη - Ἐκλογή

"Οπως οἱ ἔννοιες τῆς εὐθύνης καὶ τῆς ἐκλογῆς συνδέουν τό ἡθικό γεγονός μέ το νοητό χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου, ἔτσι καὶ ἡ ἄρνηση τῆς χρονικῆς αἰτιότητας εἶναι ἄρνηση τοῦ ἐμπειρικοῦ μας χαρακτήρα. Εὐθύνη, ἐκλογή, τύψη, οἱ ἔννοιες τοῦ καθήκοντος καὶ τῆς ἀρετῆς, τό βίωμα πού συχνά ἔχουμε ὅτι μπορούσαμε νά πράξουμε διαφορετικά, ἂν εἴχαμε περισσότερο αὐτοέλεγχο, ὅλα αὐτά δέν μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν χωρίς τήν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως. Μιά πράξη πού εἶναι προϊόν φυσικοῦ νόμου ή προϊόν μιᾶς βουλήσεως πού εἶναι ἀνίκανη νά κατευθυνθεῖ ἀπό τή νόηση δέ γίνεται νά συνδεθεῖ οὕτε μέ τήν ἔννοια τῆς μετάνοιας οὕτε μέ τήν ἔννοια τῆς εὐθύνης· ή ποινή γι' αὐτήν τήν πράξη δέν ἔχει λόγο (παιδιά, ψυχικά ἀσθενή ἄτομα κτλ.). 'Ο Λότσε ἐπέμεινε στήν ἀποψη ὅτι τό καθήκον, ή ἐνοχή, ή τύψη καί ή ἐκτίμηση γενικά τῆς πράξεως δέν μπορεῖ νά νοηθοῦν χωριστά ἀπό τήν ἐλεύθερη βούληση.

4. Ὁρισμένες θεωρίες γιά τήν ἐλευθερία τῆς βουλήσεως

'Ο Πλάτων, ὅπως εἴδαμε, ὁρίζει ὅτι ὁ Θεός εἶναι ἀναίτιος στήν ἐκλογή τῆς τύχης, πού κάνει ό καθένας· ή ἐκλογή αὐτή δέν εἶναι ἀσυλλόγιστη· προσδιορίζεται ἀπό τήν πείρα, καὶ ή ἀνάγκη πού δημιουργεῖ ή ἐκλογή, εἶναι ή εὐθύνη πού πηγάζει ἀπό τό ἀνεπανάληπτο κάθε συντελεσμένης πράξεως.

Στό Σπινόζα, ἀπό τήν ἰδέα τοῦ Θεοῦ, ώς ἀπόλυτης αἰτίας τοῦ Εἶναι καὶ τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου, ὁδηγεῖται ή σκέψη στήν ἀπόρριψη τῆς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου.

Στό Γιάσπερ, ἔχουμε διαφορετική ἔρμηνεία τῆς ἐλευθερίας μας καὶ τῆς σχέσεώς της μέ το Θεό. 'Ο Γιάσπερς, ὅπως ό Κάντ, ὑποστηρίζει τήν ἰδέα τῆς αὐτονομίας τοῦ πνεύματος. 'Η φωνή εἰδικά τῆς συνειδήσεως δέν εἶναι ό Θεός, γιατί τότε δέ θά ύπηρχε ή ἐπικοινωνία με τίς ἄλλες ύπάρξεις. 'Η δυνατότητα νά γίνουμε ἐλεύθεροι ύπάρχει, γιατί τό ύπερβατικό "Ον μᾶς κρύβεται. 'Η ἐλευθερία εἶναι μέν δῶρο τοῦ Θεοῦ, ἀλλά εἶναι ύπόθεση τοῦ ἀνθρώπου νά τήν κατακτήσει.

Τήν αἰτιοκρατική θεωρία, ώς θεωρία πού ισχύει στήν ὕλη ὅχι

'Ο J. P. Sartre καθώς συζητεῖ μέ τηθοποιούς τῶν ἔργων του

στήν ψυχή, ἐπέκρινε ό Μπερξόν. 'Ο Μπερξόν ἀντέκρουσε τὸν ψυχοφυσικό παραλληλισμό (συνειρμισμό). Στή δική του θεώρηση τοῦ πραγματικοῦ ή ζωτική ὄρμη ἐξαρτᾶται μόνο ἀπό τὸν ἔαυτο τῆς. Τήν ἀνθρώπινη συνείδηση διχοτομεῖ ὁ φιλόσοφος σὲ ἐπιφανειακό 'Εγώ, πού ἀποτελεῖται ἀπό αὐτόματες ἔξεις καὶ ὑπακούει σὲ ἔξωτερικά αἴτια, μεταβολές πού γίνονται στό χῶρο (δηλ. ισχύει ἐδῶ ή ἀναγκαιότητα) καὶ σὲ θεμελιακή συνείδηση, ἀπ' ὅπου πηγάζουν οἱ ἐλεύθερες, ἀπρόβλεπτες ἀποφάσεις μας, ὅπου τά κίνητρα εἰναι ἔσωτερικά καὶ γίνονται μέσα στήν καθαρή διάρκεια. Αύτό τό 'Εγώ χαρακτηρίζει τό αύτεξούσιο καὶ ή ἀπροσδιοριστία.

"Αν τέλος ή νομοτελειακή θεωρία, τοῦ τύπου π.χ. τῆς 'Ηθικῆς τοῦ Σπινόζα, ᾧ ὁ ψυχοφυσικός παραλληλισμός βλέπουν τή βούληση μηχανιστικά καὶ ὀδηγοῦν ἐνδεχομένως στή μοιρολατρία ἡ τήν ἀπραξία, μιά θεωρία τῆς ἐλευθερίας, ὅπως ή θεωρία τοῦ Σάρτρ, δέν είναι λιγότερο ἄρνηση τῆς ἐλευθερίας. 'Ο Σάρτρ ξεκινᾶ ἀπό τήν ίδέα τῆς ἀπουσίας τοῦ Θεοῦ καὶ στήν ίδέα τοῦ ἀνθρώπου-ἐπινοητή τῶν ἀξιῶν μέ τήν ἐκλογή. 'Ο ἀνθρωπος θεωρεῖται ἐδῶ ἐλεύθερος νά ἐκλέγει διαρκῶς μόνο νά μήν ἐκλέγει δέν μπορεῖ. 'Η ἐλευθερία, ὅπως τή δέχτηκε ό Σάρτρ, ώς κάτι δηλαδή πού μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ μόνο μέ τήν ἐκλογή – ώς

έλευθερία τῆς έλευθερίας – είναι τό ideo χιμαιρική, ὅσο καί ἡ θέληση τῆς θελήσεως, πού ἐσάρκαζε ὁ Βολταῖρος, ἡ είναι ὁ χαμηλότερος βαθμός έλευθερίας. Γιά νά ύπάρχει ἐκλογή, πρέπει νά ύπάρχουν πολλές δυνατότητες πράξεως, ἀλλά καί ποικίλου βαθμοῦ κίνητρα. Στή διαφορετική περίπτωση, στήν έλευθερία τῆς ἀδιαφορίας ἡ ἐκλογή είναι ἀδύνατη. Ἐξάλλου ἄν ἡ έλευθερία, στήν όποια εἴμαστε «καταδικασμένοι» κατά τήν ἔκφραση τοῦ Σάρτρ, δέν μπορεῖ νά δημιουργήσει τό ἀγαθό μέ τήν ἐκλογή, τότε ποιός είναι ὑπεύθυνος γιά τό κακό; Ἡ ύπευθυνότητα γιά ὅλα καί ὅλους, ὅπως τή δέχεται ὁ Σάρτρ, είναι τελικά ἰσοδύναμη, ἀφοῦ ἔχει ἀφηρημένη ἀξία, μέ τήν ἀποψή ὅτι δέν εἴμαστε ύπεύθυνοι γιά τίποτε.

Ἡ Ἡθική είναι πρακτικός λόγος. "Ομως αὐτός ὁ πρακτικός λόγος δέν μπορεῖ νά κάνει δίχως τό σκεπτόμενο ὅν (αὐτό, ὅπως εἰδαμε, τό ἀναγνωρίζει καί ὁ Σάρτρ), ἡ βούληση δίχως τή νόηση, τά συνειδητά κίνητρα. Ἡ έλευθερία ὅμως δέ στηρίζεται οὕτε κυρίως στήν πράξη οὕτε κυρίως στήν ἐκλογή, ἀλλά στήν ἐκλογή τοῦ καλύτερου καί δυσκολότερου. Περισσότερο ἀπό πράξη ἡ έλευθερία είναι τρόπος μέ τόν ὅποιο πράττουμε συνειδητά. Ἔλευθερία είναι ἐνεργητική στάση ζωῆς. Περισσότερο έλευθεροι εἴμαστε, ὅταν κυβερνοῦμε τίς ἐπιθυμίες μας, ὅταν δέ συρρέουμε μέ τά ψυχικά μας γεγονότα· τό ideo ίσχύει καί γιά τή σχέση μας μέ γεγονότα τοῦ καιροῦ μας, δηλ. μέ τά ιστορικά γεγονότα.

Αύτή ἡ ύπερβαση τῶν καταστάσεων είναι καί τρόπος μέ τόν ὅποιο χρησιμοποιοῦμε τήν ὑπαρξή μας. "Ἔτοι μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἡ έλευθερία, πού τήν ὄρισαμε ὡς αἴτημα τοῦ πρακτικοῦ νοῦ, είναι ἐμπειρία καί δείχνεται καθώς πραγματώνεται. Ἔλεύθερος είναι ἐκεῖνος πού πραγματοποιεῖ τήν προσωπικότητά του, ὅχι βέβαια αὐτός πού θεωρεῖ ὅτι είναι, ὅ,τι είναι, δίχως δυνατότητα νά βελτιωθεῖ, οὕτε ὅμως καί αὐτός πού θεωρεῖ ὅτι είναι, ὅ,τι γίνεται ἀπλῶς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Θεοδωρακόπουλου Ι.Ν., Σύστημα φιλοσοφικής Ἡθικῆς, 1965.
2. Θεοδωρακόπουλου Ι.Ν., Εἰσαγωγή στήν Φιλοσοφία Γ 1975.
3. Κορκοφίγκα Ν., Κάντ, Ἡ Ἡθική Φιλοσοφία, Οἱ Ἀρχές τῆς Μεταφυσικῆς τῶν Ἡθῶν.
4. Παπανούτσου Εὐ., Ἡθική, 1970.
5. Despotopoulos K., Etudes sur la liberté, Paris Marcel Rivière, 1974.

Δ' ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ

1. ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗΣ

Εισαγωγή. Ή Φιλοσοφία είναι μελέτη τῶν τρόπων μέ τούς όποιους ἐκφράζεται ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου καὶ προσπάθεια ἀναγνηγῆς κάθε τρόπου σέ κάτι ἐνιαῖο. Ή μελέτη τῆς αἰσθητικῆς ἐμπειρίας, καθώς καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ ἀνθρώπου νά δημιουργεῖ μορφές (πού ἀποκαλύπτεται μέ τά ἔργα τῆς τέχνης) καὶ ἡ μέριμνα τῆς ἐνοποιήσεως τῶν μορφῶν, ἀνήκουν στήν Αἰσθητική. Τά ἐρωτήματα τῆς Φιλοσοφίας ὡς Αἰσθητικῆς ἀναφέρονται:

- α) στήν αἰσθητική ἀξία τῶν ἀντικειμένων τῆς φυσικῆς πραγματικότητας ἢ τῶν ἔργων τέχνης,
- β) στό σκοπό τῆς τέχνης,
- γ) στή σχέση τοῦ σκοποῦ αύτοῦ μέ ἄλλες δραστηριότητες τῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου,
- δ) στό ἴδιαίτερο νόημα τῆς αἰσθητικῆς ἐμπειρίας ἐναντι τῆς

άπλης ψυχολογικής καταστάσεως, έντυπώσεως ή συγκινήσεως.

"Οπως τα λογικά φαινόμενα είναι έκφρασεις του άληθινου και τα ήθικά της ήθικης άξιας, τα αισθητικά φανερώνουν τήν αισθητική άξια. "Οταν ό ανθρωπος συνδέει τά πράγματα μέ τήν αισθητική άξια, μεταβάλλει τόν κόσμο τους σέ κόσμο αισθητικῶν ὄντων. 'Η αισθητικότητα άποτελεῖ γνώρισμα αύτων, όπως ή λογική όρθοτητα είναι γνώρισμα τῶν ἐπιστημονικῶν πορισμάτων καί ή ήθικότητα τῶν ήθικῶν γεγονότων.

1. **Ό όρος.** 'Η μελέτη τῶν αισθητικῶν ἀντικειμένων καί τῆς αισθητικῆς ἐμπειρίας ύπάρχει ἀπό πολύ παλαιά στή Φιλοσοφία. Στόν Πλάτωνα θεμελιώνεται ή γενική αισθητική στούς Διαλόγους «Συμπόσιον», «Φαῖδρος» καί «Φίληβος». 'Η θεώρηση ἐδῶ είναι μεταφυσική, τό αισθητικό συναίσθημα συνδέεται μέ τή λογική καί ή αισθητική άξια μέ τόν ιδεατό-νοητό κόσμο. Στόν 'Αριστοτέλη (Περί ποιητικῆς, Τέχνη Ρητορικῆ) γίνεται εἰδική διερεύνηση τῶν αισθητικῶν φαινομένων, μέ ήθικη ὅμως προοπτική. Στόν Πλωτίνο (Περί καλοῦ, Περί τοῦ νοητοῦ κάλλους) ή καλλιτεχνική δημιουργία ἔχει ὄντολογική σημασία. 'Η Αισθητική ἔγινε εἰδική ἐπιστήμη τό 18ο αιώνα. Τόν όρο εἰσήγαγε ό Baumgarten. Στόν Κάντ ὅμως, όπου ή Αισθητική παραμένει φιλοσοφική, ὁ όρος σημαίνει:

α) τή μελέτη τῶν *a priori* μορφῶν τῶν αισθήσεων (Κριτική τοῦ Καθαροῦ Λόγου, ύπερβατολογική Αισθητική),

β) τή μελέτη τοῦ αισθήματος τοῦ ώραίου καί γενικά τῆς τέχνης (Κριτική τῆς δυνάμεως τοῦ κρίνειν).

2. **Η Αισθητική ως Θεωρητική ἐπιστήμη,** ἀντικειμενική καί γενική, ἐξελίσσεται καί ἐλέγχεται, καί αὐτό ἀποτελεῖ ούσιαστική διαφορά της ἀπό τή Φιλοσοφία τῆς Τέχνης καί τήν ίδια τήν τέχνη. 'Η τέχνη εἰδικά είναι συγκεκριμένη, ύποκειμενική, δέν προοδεύει προσθετικά οὔτε ύπόκειται σέ πειραματικό ἔλεγχο. Οί λόγοι βέβαια ύπάρχειν τῆς Αισθητικῆς ως ἐπιστήμης πηγάζουν ἀπό χαρακτηριστικά τῶν ἔργων: τά ἔργα προσφέρονται στήν

παρατήρησή μας καί ή αίσθητική ἀπόλαυση ἐπιδέχεται, ώς πρός τό μηχανισμό της, ἀνάλυση,

β) ή σχέση τους μέ προηγούμενες μορφές τῆς τέχνης,

γ) ή σχέση μέ τό κοινωνικό περιβάλλον,

δ) ή ἐπίδραση ὄρισμένων βιογραφικῶν καί ψυχολογικῶν γεγονότων πάνω στά καλλιτεχνήματα. Ἡ γνώση ὅλων αὐτῶν τῶν στοιχείων μέ τή συνεργασία καί μέ ἄλλες συγγενικές ἐπιστήμες, ὅπως ή Ψυχολογία, Κοινωνιολογία κτλ. βοηθᾶ στήν κατανόηση τῶν ἔργων τέχνης, ώς δεδομένων ὅμως, γιατί, ὅπως θά δοῦμε εἰδικότερα στήν ἀνάλυση τῆς τέχνης, ή δημιουργία τοῦ καλλιτεχνικοῦ ἔργου ἔχει σχέση μέ τή φαντασία τοῦ καλλιτέχνη, ὁ κόσμος τῆς τέχνης δέν εἶναι μόνο ὁ κόσμος τῆς ζωῆς. Ἐξάλλου ἐνῶ ή Τέχνη ή ἵδια εἶναι σειρά συνθέσεων, ή Αίσθητική, ώς ἐρμηνευτική ἐπιστήμη πού χρησιμοποιεῖ τή διάνοια, εἶναι κατ' ἀρχήν ἀναλυτική τῶν αίσθητικῶν φαινομένων μέ σκοπό νά βρεῖ τούς κανόνες, οἱ ὅποιοι τά δημιούργησαν. Ὡς εἰδική ἐπιστήμη ή Αίσθητική σκοπεύει στήν ἀντικειμενικότητα, εἶναι, ὅπως λέει ὁ Μουστοξύδης, ἀπρόσωπη μελέτη γεγονότων. Κατά τόν Ταίν μάλιστα ή Αίσθητική «ούτε καταδικάζει ούτε συγχωρεῖ, περιγράφει καί ἔξηγει... Εἶναι ἑνα εἶδος ἐφαρμοσμένης βοτανικῆς ὅχι πάνω στά φυτά, ἀλλ ἐπάνω στά ἀνθρώπινα ἔργα». Ἡ τέχνη ὅμως ή ἵδια καί ή καλλιτεχνική θεωρία εἶναι πάντα προσωπική. Γι' αύτό, ὅπως καί τό νά «μαθαίνει» κανείς Φιλοσοφία, δέ σημαίνει ὅτι φιλοσοφεῖ, μόνη ή μάθηση τῶν αίσθητικῶν κανόνων, ώς μάθηση τῆς ἐπιστήμης μιᾶς ὄρισμένης τέχνης ή τῆς ἐπιστημονικῆς Αίσθητικῆς, δέ συνεπάγεται ὄπωσδήποτε καί τή δυνατότητα δημιουργίας ἔργων μέ καλλιτεχνική ἀξία.

2. Η ΤΕΧΝΗ

Ἡ Τέχνη ώς ὑπέρβαση καί ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου

Ο Ἀριστοτέλης χώρισε τή φιλοσοφία σέ θεωρητική, πρακτική, ποιητική. Μέ ἀφετηρία αὐτήν τήν διαιρέση μποροῦμε νά πούμε ὅτι ὁ ἀνθρωπος εἶναι θεωρητικός, πρακτικός, ποιητικός. Ο ἀνθρωπος δέν εἶναι μόνο βιολογικό ὄντ' ή διαφορά του ἀπό τά ζῶα βρίσκεται στίς παρακάτω δραστηριότητες:

α) ό ανθρωπος έχει ένδιαφέροντα θεωρητικά. Δημιουργεί τήν έπιστήμη και τή Φιλοσοφία, τό λόγο, πού δέν είναι μόνο πληροφοριακός, άλλα και άνταλλα γ γνώσεων.

β) θέτει κανόνες στή συμπεριφορά του· άναζητεί άξεις γιά τήν πράξη του·

γ) κατασκευάζει έργαλεῖα μέ έπιδιώξεις άπευθείας ώφελιμιστικές·

δ) δημιουργεί έργα, πού, και όταν ίκανοποιεῖ μ' αύτά πρακτικές του άναγκες (λατρεία, άγγειοπλαστική, ναοποιία), δέν τά άπολαμβάνει όπως τά χρήσιμα πράγματα, άλλα χαίρεται μέ τή δημιουργία μιᾶς νέας πραγματικότητας εύχαριστων μορφῶν ή έργα μέ τά όποια έκφραζει τά συναισθήματά του. Μέ τά έργα αύτά ό ανθρωπος άποκαλύπτει τήν πνευματική του άναγκη τοῦ αἰσθητοῦ συμβόλου, δηλαδή τής μορφῆς.

Μέ τούς παραπάνω τρόπους ό ανθρωπος όλοκληρώνει τή φύση του ως πνευματικοῦ ὄντος και πραγματοποιεῖ τήν άπελευθέρωσή του:

α) άπο τήν ἄγνοια,

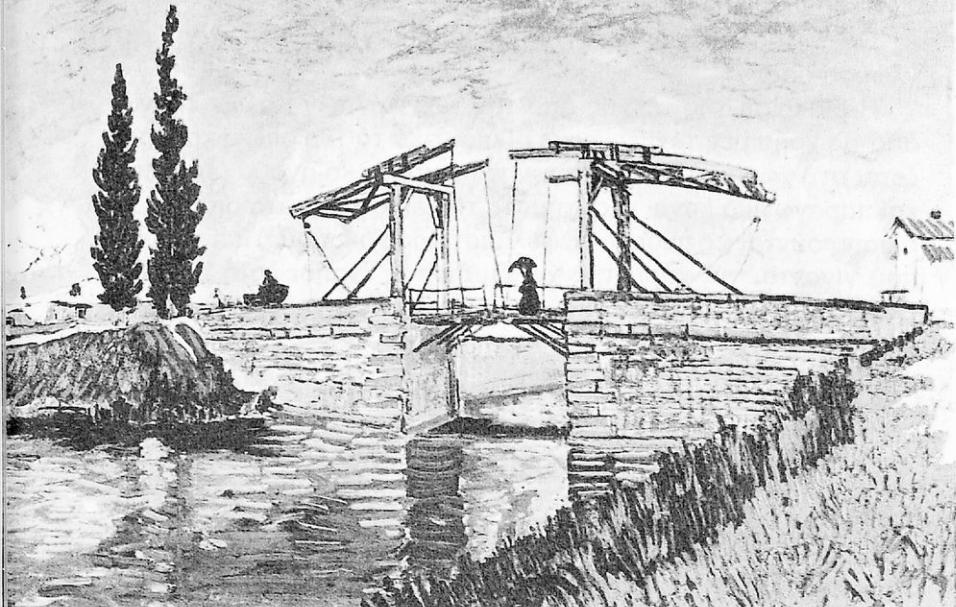
β) άπο τήν έτερονομία και άναξιοπρέπεια,

γ) άπο τά φυσικά έμποδια,

δ) άπο τήν άμορφία.

Κόσμος, έτσι, δέν είναι γιά τόν ανθρωπο μόνο τό φυσικό περιβάλλον, ένα δεδομένο, άλλα και οί τρόποι μέ τούς όποίους σχετίζεται ό ανθρωπος μέ αύτό. Οι τρόποι αύτοί είναι ή μεταβολή τοῦ περιβάλλοντος σέ «κόσμο».

Μέ τή λογική τάξη και τή συστηματοποίηση τής έπιστήμης ή φύση γίνεται άρχιτεκτόνημα έννοιολογικό, τό χάος τῶν έντυπώσεων γίνεται τάξη και νόμοι· άλλα ό ανθρωπος παραμένει δεμένος μέ τή φύση. Μέ τή Φιλοσοφία ό κόσμος και ό ανθρωπος άνακαλύπτονται στή νοητική τους πρωταρχή και ύποδομή ἔπειτα άπο μακρόχρονο κάθε φορά κι έπιμονο διανοητικό μόχθο. Μέ τήν τέχνη ό ανθρωπος δέν άναπαράγει τή φύση, άλλα μέ γνώμονα τήν αἰσθητική μορφή τήν άναμορφώνει σέ μιά ένότητα. Μόλο πού ή αἰσθητικότητα είναι βασικό γνώρισμα τής τέχνης, έπειδή κύρια πηγή τής τέχνης είναι ή φαντασία, ό καλλιτέχνης δημιουργεί έναν κόσμο ύποκειμενικό, διαφορετικό άπο τό λογικό

Van Gogh. Η γέφυρα τοῦ Λανγκλουά.

-άντικειμενικό τῆς ἐπιστήμης, τὸν πρακτικό - ἄψυχο τῆς τεχνικῆς καὶ ἀπό τὸν κόσμο τῶν ἡθικῶν ἀξιῶν. Ὁ κόσμος τῆς τέχνης εἶναι κόσμος μορφῶν, εἰκόνων, κινήσεων, τόνων, κόσμος αἰσθητικῆς συστηματοποιήσεως.

Τέχνη καί τεχνική

Τέχνη γενικά σημαίνει ἐνέργεια, μέ τήν ὁποία παράγει ὁ ἄνθρωπος κάτι πού προστίθεται στή φύση. Παλαιότερα ὁ ὄρος σήμαινε ἀδιάκριτα:

α) τή δραστηριότητα ἢ τό ἐπάγγελμα τοῦ τεχνίτη («τέχνην ἀσκεῖν», «τέχνην ἐργάζεσθαι»),

β) τήν ἐργασία πού γίνεται μέ τή μέθοδο ἢ τή δραστηριότητα τοῦ ἐπιστήμονα, τήν κατοχή δηλαδή ἐνός συνόλου κανόνων βασισμένων σέ ἐπιστημονική γνώση (ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τόν

όρο για νά δηλώσει τή θεωρητική γνώση),

γ) τήν καλλιτεχνία.

Ως διφορούμενος άπαντά και σήμερα ό όρος τέχνη στή γλώσσα μας.

Η διάκριση της τέχνης άπο τήν τεχνική, τῶν Καλῶν Τεχνῶν άπο τίς χρήσιμες τέχνες έγινε ούσιαστικά τό 18ο αιώνα και βασίζεται στό χωρισμό τής παραγωγής σέ χρηστικά άγαθά (έργαλεια και παραγωγικά έργα, έξαρτήματα τής έπιστημης, τά όποια χρησιμοποιούνται ώς μέσα για ώφελιμιστικούς σκοπούς) και σέ έργα πού γίνονται γιά χάρη τής χρησιμότητας (χρήσεως ή άπολαύσεως όπως έκείνη τῶν χρήσιμων πραγμάτων).

Ούσια τής τέχνης

Η τεχνική δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου είναι παλαιότερη τής καλλιτενικῆς. Οι θεωρίες γιά τή γένεση τής τέχνης είναι πολλές. Είπαν π.χ.

α) ότι αιτία τής τέχνης είναι τό περίσσευμα τής ἐνέργειας, ὅπως στό παιχνίδι, ὅπου τό παιδί διοχετεύει τόν αύθορμητισμό του καί δείχνει τή διάθεσή του νά ἔκτονωθεῖ ἀπό τήν περίσσαια δύναμη (ψυχολογική θεωρία τής τέχνης ἀπό τό Σπένσερ και βιολογική θεωρία τοῦ Κάρλ Γκρός),

β) ότι αιτία τής τέχνης ὑπῆρξε ή ἀνάγκη νά ἔξωτερικεύσει ὁ ἀνθρωπος ἐλεύθερα τά συναισθήματά του μέ αἰσθητικές μορφές ή ή ἀνάγκη νά δώσει στό χρηστικό ἀντικείμενο καλαίσθητη μορφή (ἀγγειοπλαστική, λαϊκή τέχνη), γιά νά ἀρέσει,

γ) ότι ή τέχνη προέρχεται ἀπό τήν ἀνάγκη νά ξεπεραστεῖ ή πραγματικότητα μέ τή δημιουργία ἐνός ἄλλου κόσμου ή ότι τήν τέχνη ἔχουμε γιά νά μή «χαντακωθούμε ἀπό τή γνώση» (Νίτσες).

Από τίς διαφορετικές θεωρίες πάντως προκύπτει ότι ή τέχνη είναι: α) ἐνέργεια· ὅχι ὅμως μόνο ἐνέργεια ὅπως τό παιχνίδι, ἀλλ' ἀποτέλεσμα ἐνέργειας, β) ότι τέχνη ὑπάρχει ὅπου ὑπάρχουν ὄντα μέ αἰσθητική αύταξία, γ) ότι τά ὄντα αύτά είναι προϊόντα ἐλεύθερης, ἀνιδιοτελούς ἐνέργειας τοῦ ἀνθρώπου, ή ότι, και όταν είναι προϊόντα πού ίκανοποιούν ἄμεσες ἀνάγκες, προκαλοῦν πάντα ἰδιαίτερα συναισθήματα, ὅπως θαυμασμό, εύαρέ-

σκεια, ἔκπληξη κτλ. δ) ὅτι ἡ τέχνη εἶναι κυρίως ἔκφραση τοῦ κόσμου τῆς ψυχῆς τοῦ καλλιτέχνη.

Τό 14ο αἰώνα ἔνας Κινέζος θεωρητικός τῆς τέχνης ἔγραφε σ' ἑνα του ποίημα:

Δεῖξε χωρίς ἐπιφυλάξεις τὴν καρδιά σου

Καί ἡ ἐμπνευση θά 'ρθει στό χρωστήρα σου.

Νά γράφεις καί νά ζωγραφίζεις, τόν ἵδιο ύπηρετεῖς σκοπό,

Τὴν ἀποκάλυψη τῆς ἐσωτερικῆς σου ὥραιότητας.

Γνωρίσματα τῆς Τέχνης

1. Βασικό γνώρισμα τῆς τέχνης εἶναι ἡ **αἰσθητικότητα**. Ἡ τέχνη εἶναι δημιουργία ἐνός κόσμου αἰσθητικῶν μορφῶν, οἱ ὁποῖες προσφέρονται ἄμεσα στὶς αἰσθήσεις μας (εἰκαστικές τέχνες, χορός, μουσική, ἀπαγγελία, θέατρο, κινηματογράφος) ἢ ἐνεργοποιοῦν καί τῇ νόησή μας (π.χ. τέχνες τοῦ λόγου). Οἱ διάφορες τέχνες δηλαδή εἶναι τρόποι ύπαρξεως τῆς κατηγορίας τῆς αἰσθητικότητας.

Ἡ αἰσθητικότητα τῆς τέχνης δέν εἶναι ὅ,τι ἡ αἰσθητικότητα τῶν φυσικῶν πραγμάτων: Ὁ καλλιτέχνης χρησιμοποιεῖ αἰσθητικά ύλικα: ἐκτός ἀπό τὴν μουσική, ὅπου τό μέσο, οἱ φθόγγοι τῆς μουσικῆς δέν εἶναι σέ χρήση γιά ἄλλους σκοπούς, στά ἄλλα εἴδη τέχνης τὰ μέσα (χρώματα, λέξεις, μάρμαρο κτλ.) χρησιμοποιοῦνται καί σέ ἄλλες ἐνέργειες τοῦ ἀνθρώπου (π.χ. οἱ λέξεις στήν καθημερινή ὄμιλία), ὅπως μόνο μέ τὴν εἰδική χρήση τους γίνονται καλλιτεχνικά ύλικά.

Μέ τά αἰσθητικά ύλικά του ὁ καλλιτέχνης δέν ίκανοποιεῖ τίς αἰσθησιακές ἢ συναισθηματικές μας ἀνάγκες ἢ ἀπόλαυση πού γίνεται αἰσθανόμαστε ἀπό τά αἰσθητικά ἀντικείμενα τῆς τέχνης δέν εἶναι ὅμοια μέ ἐκείνη τῶν φυσικῶν πραγμάτων.

Ο πίνακας πού παριστάνει ἔνα ἀναμμένο τζάκι δέν εἶναι γιά νά μᾶς ζεστάνει· ἔνα ζωγραφιστό καλάθι μέ ἀνοιξιάτικα φροῦτα δέν εἶναι γιά νά μᾶς χορτάσει. «Τά παιδιά πού τρώνε σταφύλια» τοῦ Μουρίλλο δέ μᾶς προκαλοῦν τρυφερότητα, ὅπως ἔνα ἀντίστοιχο θέαμα μέ φυσικά παιδιά. Γιά τόν ἵδιο λόγο ἔνα γνήσιο καλλιτεχνικό «γυμνό» (π.χ. τοῦ "Ινγκρ, τοῦ Ρενουάρ, τοῦ Ντεγ-

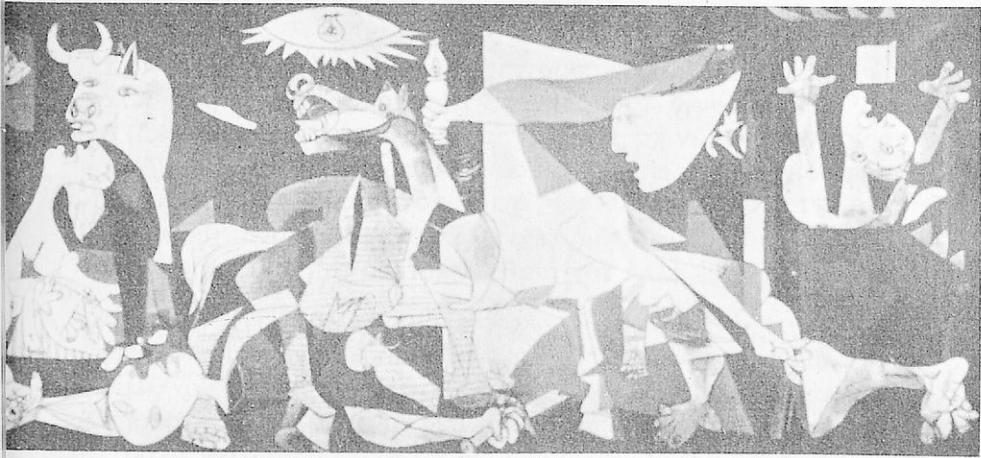

Murillo. Παιδιά που τρώνε σταφύλια (μέρος) Rodin. Τό φιλί

κά) ή ενα θέμα με γυμνό («Τό γεῦμα στό χορτάρι» του Μανέ, «Τό φιλί» του Ροντέν), δέν έρεθίζουν, ἀλλά προκαλοῦν αἰσθητική συγκίνηση.

Στήν αἰσθητική συγκίνηση ή ύλικότητα υπερβαίνεται μέ τήν ένότητα τῆς μορφῆς, τή σύνθεση τῶν μέσων. Ὁ θεατής δέ βλέπει πέτρες, ἀλλ' ἔνα ἀρχιτεκτόνημα, ὁ παρευρισκόμενος σέ μιά συναυλία δέν ξεχωρίζει ἥχους ἢ ὅργανα, αὐτός πού ἀκούει ποιήματα δέν ἀκούει λέξεις, ἀλλά μιά νοηματική ἀλληλουχία· πέρα ἀπό τίς λέξεις ύπαρχει καὶ κάτι πού δέ λέγεται, ὅπως στή μουσική ύπαρχει ἡ σιωπή. Ἡ αἰσθητική συγκίνηση ἐξάλλου, ἀπό τή θέα π.χ. τῶν ἀλόγων τοῦ Παρθενώνα, δέν είναι ὅ, τι τό πάθος πού ἔχει κάποιος γιά τά ἄλογα (ἐνῶ είναι βέβαια δυνατό νά συμβεῖ καὶ τό ἑξῆς: εύαισθητοποιημένοι ἀπό τήν τέχνη νά προσέξουμε καλύτερα τήν αἰσθητική ἀξία τῶν φυσικῶν πραγμάτων).

Τά ἔργα τῆς τέχνης, ἃν καὶ χρησιμοποιοῦν αἰσθητικά ύλικά, δέν είναι μέσα, ὅπως τά ἄλλα παραγωγικά ἔργα τοῦ ἀνθρώπου, ἢ δέν είναι μόνο μέσα: ἔργα τέχνης είναι π.χ. ὁ πέλεκυς, ἔργαλεθο τοῦ πρωτογόνου, ὅπου ὁ κατασκευαστής προσπάθησε νά δώσει σχῆμα πού νά ἀρέσει, μιά βελόνα γιά τά καπνά πού διακοσμήθηκε σήμερα γιά τόν ἵδιο λόγο, τά ἀγάλματα ἐνός ἀρχαίου ναοῦ, οἱ

Picasso. *Γκουέρνικα*.

είκονες μιας έκκλησίας, ἔνα άρχιτεκτόνημα, πού δέν είναι μόνο μέσο οίκισμοῦ, ἐξυπηρετική δηλαδή κατασκευή, ἀλλά πού μᾶς ίκανοποιεῖ αἰσθητικά μέ τὴν εὔκρινεια τῶν γραμμῶν του.

Ἡ παραπάνω θέση ἔχει τὴν ἀκόλουθη προέκταση: ὅταν ἔνα ἔργο τέχνης δέν είναι αὐτοθεμελιωμένο, ἀλλά χρησιμοποιεῖται γιά ἄλλους – ἐκτός ἀπό τούς αἰσθητικούς – σκοπούς (πολιτικούς, ἐμπορικούς) περιέρχεται στὸ εἶδος τῶν ἐργαλείων.

2. Ἀπό τὰ προηγούμενα προκύπτει καὶ τὸ δεύτερο χαρακτηριστικό τῆς τέχνης: ἡ αὐτάρκεια καὶ ἡ ἐλευθερία της. Τό ἔργο τῆς τέχνης δέν είναι μέσο, ἀλλ' αὐτοσκοπός. Ἡ ὄντολογική αὐτή σημασία τῆς τέχνης καὶ ἡ ἔννοια τῆς καλλιτεχνικῆς αὐτονομίας, δέν αἴρονται ἀπό τὸ γεγονός (τὸ ὅποιο σήμερα μᾶς ἀφορᾶ ἰδιαίτερα) ὅτι ὑπάρχουν «στρατευμένοι» καλλιτέχνες. Ἡ «στράτευση» ἔδω, ἡ ἰδεολογική τοποθέτηση τοῦ καλλιτέχνη, δέν είναι ἐξωτερική, ἀλλά πρώτιστα ύπόθεση τοῦ κάθε καλλιτέχνη, δηλαδή αὐτοστράτευση. Ἡ τέχνη είναι προϊόν ἰδιοσυγκρασίας καὶ ἐλεύθερης ἐκλογῆς: ἔχει μέσα της τὴν κοινωνική της λειτουργικότητα. Οἱ «ἔξωθεν» προσδιορισμοί καὶ ἐπιβαλλόμενοι σκοποί δέ χωροῦν στήν καλλιτεχνική δημιουργία. Ὁ καλλιτέχνης, ὅταν ἀντλεῖ ἀπό τὴν ἴστορική στιγμή, τὴν ἐθνική παράδοση κτλ., συμμετέχει στή ζωή ἀπό ἐσωτερική ἀνάγκη, είναι ὁ ἕδιος παρών σ' αὐτή μέ ὅλο τὸ είναι του, πού είναι ἡ τέχνη του. Ὁ Σολωμός πού

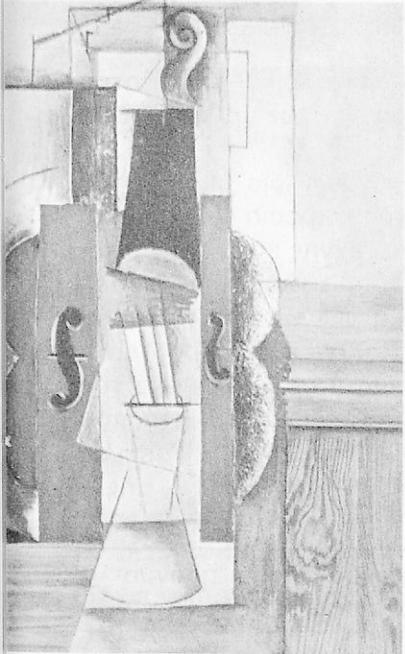
ύπηρετεī τό '21, ό πικάσσο τής «Γκουέρνικα» είναι ὅ, τι γιά τήν ἡθική φιλοσοφία τά πρόσωπα: αύτονομούμενοι δηλ. καλλιτέχνες, «πιού ζοῦν καί ἐργάζονται μέ πνευματικές ἀξίες (καί) δέν μποροῦν, δέν πρέπει νά μένουν ἀδιάφοροι... (ὅταν) διακυβεύονται οἱ πιού ὑψηλές ἀξίες τῆς ἀνθρωπότητας καί τοῦ πολιτισμοῦ». Αύτό πάλι σημαίνει ὅτι ἡ τέχνη δέν ἐκφράζει τήν ἱστορική ἀντικειμενικότητα, ἀλλά τήν αἰσθαντικότητα τοῦ δημιουργοῦ της.

3. Ἡ τέχνη είναι κοινωνικό φαινόμενο, γιατί είναι τρόπος ζωῆς, ὅπως καί ἡ Φιλοσοφία. Καί ὡς τρόπος ζωῆς είναι: αἰσθητικός κατά τή μορφή καί ιδεολογικός κατά τό περιεχόμενο. Θέματά της είναι καί ὅλα τά θέματα τῆς ζωῆς καί ἔνας ἀπό τούς σκοπούς της ἡ ἀνακοίνωση τοῦ συναισθήματος μέ αἰσθητικά μέσα. Τό ἔργο τέχνης προσφέρεται στό κοινό καί ἔχει ἀντίκρυσμα στό κοινό. Ἡ τέχνη ὄλοκληρώνεται ὡς τέχνη, ὅταν γίνει ἀντικείμενο τῆς αἰσθητικῆς ἐμπειρίας τῶν ἄλλων. Τό ἔργο τέχνης δικαιώνεται δηλαδή στήν προσέγγισή του ἀπό τούς αἰσθητικούς δέκτες τῆς συνειδήσεώς μας.

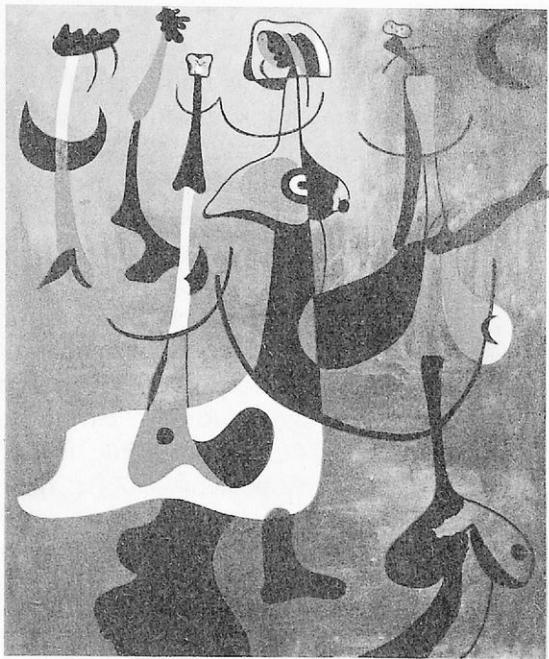
Ἡ ἐρμητική τέχνη ἡ ἡ αὐθαίρεσία, ἡ θεληματική ἀκατανοησία στήν τέχνη προκαλοῦν τή διαμαρτυρία τῆς συνειδήσεως, γιατί δέν τῆς ἐπιτρέπουν νά λειτουργήσει αἰσθητικά.

Ἄπο τά παραπάνω δέν πρέπει νά νομίσουμε ὅτι τέχνη είναι ὅ, τι ἐπιβάλλεται ὡς τέχνη μέ τήν κατανόησή του ἀπό ἔνα κοινό. Ἡ ούσιαστική πραγματικότητα τῆς τέχνης ἔχει ἄλλωστε καί ἔνα μέρος μυστικό, πού ἀνήκει πάντα στό δημιουργό της. Σημασία ἔχει ἐδῶ νά καταλάβουμε ὅτι ἡ τέχνη δέν είναι οὕτε μόνο γιά τό κοινό οὕτε γιά τό δημιουργό της, ἀλλ' ὅτι είναι μορφή ἐπικοινωνίας. Ἡ αἰσθητική ἀξία, πού ἐκφράζεται μέ τό ἔργο τῆς τέχνης, είναι καί δύναμη μεταδόσεως τῆς αἰσθητικῆς ἐντυπώσεως στούς ἄλλους.

Πρέπει ὅμως νά ἐπιμείνουμε στήν ἀνάλυση τοῦ **κοινωνικοῦ** χαρακτήρα τῆς τέχνης. Ἡ τέχνη είναι ἀποτέλεσμα τῆς αἰσθητικῆς συνειδήσεως τοῦ καλλιτέχνη, δηλ. ἐκ προελεύσεως ἐπαναστατική. Είναι ἄρα ύπερβαση μέ τή συγκεκριμένη σημασία τοῦ ὄρου, μέ τήν όποια τόν χρησιμοποιοῦμε καί στήν ἡθική (ἀναφορικά δηλαδή μέ τούς κανόνες, μέ τούς όποιους ὁ ἀνθρωπος αὐ-

Picasso. Τό βιολί

Miró. Ρυθμικά πρόσωπα

τοπροσαρμόζει τή ζωή του). Τό ιστορικό παρόν δέν ἀντικατοπτρίζεται μέσα στήν τέχνη ὅπως είναι. "Οπως ἡ φύση δέν ύπαρχει μέσα στήν τέχνη ὡς φύση, ἀλλά δυναμικά, ὡς μεταμορφωμένος κόσμος, τό ιστορικό παρόν ύπαρχει μέσα στήν τέχνη, ὅπως συμμετέχει σ' αὐτό προσωπικά ὁ κάθε καλλιτέχνης. 'Ο καλλιτέχνης καθοδηγεί τό «δυναμισμό πού προκύπτει ἀπό τή συναισθηματική ζωή πρός τήν κοινωνική προκοπή».

'Η τέχνη είναι «ἔνα μέσο ἐρμηνείας συγκινησιακῆς, διανοητικῆς καὶ μεταφυσικῆς στάσεως» (Ρήντ). 'Ως κοινωνικό λοιπόν λειτούργημα είναι ἀνόρθωση, μέ τήν ἐτυμολογική σημασία τοῦ ὄρου: δηλαδή είναι στάση ἀπέναντι σέ κάτι ἡ προτείνει ἔνα εἶδος στάσεως ἀπέναντι σέ κάτι. Τέτοια είναι ἡ ἀρχαία ἐλληνική τέχνη, πού στό ἀνθρωπιστικό της μήνυμα, τήν ἀποκάλυψη τοῦ ἀνθρώπου στήν ἀρχετυπική του μορφή, ὀφείλει τήν οἰκουμενικότητά της. Τέτοια είναι ἡ βυζαντινή τέχνη, ἡ γοτθική – πού ἐκφράζει τό μεταφυσικό βίωμα, τό ὅποιο κυριαρχεῖ στό Μεσαίωνα –, ἡ μοντέρνα τέχνη, πού είναι θεληματική παραμόρφωση,

άμφισβήτηση τής πραγματικότητας (Κάφκα, Πικάσο, Θέατρο τού παραλόγου κ.λπ.), άφομοίωση και συγχρόνως μεταμόρφωση τής ιστορικής στιγμῆς.

4. Έπειδή κύρια πηγή τής τέχνης είναι ή ίδια ή ψυχή τού καλλιτέχνη (φαντασία, παράσταση, ιδιοσυγκρασία, διεισδυτική ίκανότητα), χαρακτηριστικό κάθε έργου τέχνης είναι ή **άτομικότητα**. Σέ κάθε έργο τέχνης ή αύτονομία από τη λογική έξασφαλίζει τή μοναδική του ύπαρξη ως αισθητικού φαινομένου. Ή τέχνη, εποιητικό: ούτε μιμεῖται ούτε προστίθεται σέ άλλο, κατά τόν τρόπο πού ίσχύει γιά τά έπιστημονικά ή τά τεχνικά προϊόντα, που είναι πάντα έργα μιᾶς σειρᾶς. Προκειμένου γιά ένα είδος τέχνης η πρόοδος δέν είναι έξέλιξη, άλλ' άνάπτυξη, πορεία άκμης – παρακμῆς.

Ή τέχνη δέν είναι άναπαραγωγή ένός ώραίου πράγματος, άλλα ώραία άναπαράσταση ένός πράγματος.

”Ας δοῦμε τήν πρόταση σέ συσχετισμό μέ τό θέμα τής άτομικότητας τῶν έργων τής τέχνης.

’Απλή άντιγραφή ή μίμηση είναι τέχνη; Ή φωτογραφία, στήν περίπτωση αύτή, προσφέρεται γιά νά δοῦμε τό θέμα μας στίς δυό ὅψεις του. Ή φωτογραφία, όπου «φυλακίζεται» ή πραγματικότητα, όπως τή βλέπει τό μάτι, ή μᾶλλον όπως τή βλέπει ό φωτογραφικός φακός, είναι ένα στάδιο τής τεχνικής τής φωτογραφίας μιά μορφή τής φωτογραφικής, πού ένδιαφέρει τόν ιστορικό τής έφευρέσεως, τήν τεχνολογία λήψεως φωτογραφιῶν ή πού άφορά στή χρήση τους ώς μαζικού μέσου έπικοινωνίας. Μιά φωτογραφία ομως πού δέν είναι άπλή άποτύπωση μιᾶς εἰκόνας άναγνωρίσμης, άλλα πού, έκτος άπό φωτοσκιά καί τήν όρισμένη γωνία λήψεως, συνδέεται μέ ένα προσωπικό καλλιτεχνικό αισθητήριο καί πληροī αισθητικούς όρους, προκαλεī αισθητική συγκίνηση. Είναι δηλαδή δυνατό νά είναι ή φωτογραφία: νέα «όπτική γλώσσα», άμεση καί οίκουμενη, όπως καί ή μουσική, όπου μάλιστα αιρονται τά φυσικά έμποδια κάθε γλώσσας, καί νέο είδος τέχνης.

Τά άντιγραφα έξάλλου ένδιαφέρουν κυρίως τήν Ιστορία τής

Πορτραίτο (πολλαπλή έκθεση πάνω στό ίδιο κομμάτι του φίλμ).

Τέχνης (π.χ. τά έργα τής Ρωμαϊκής έποχής). Τό «πολλαπλό», τέλος, ένδιαιφέρει άπό καλλιτεχνικής πλευρᾶς, έφόσον άποτελεῖ όχι ποσοτική έκμετάλλευση, άλλ' άναπαραγωγή του ποιοτικού - αἰσθητικού φαινομένου. Τό γνώρισμα δηλαδή τής μοναδικότητας του αἰσθητικού φαινομένου είναι πάντα όντολογικό γιά τό έργο τής τέχνης.

5. Γιά τή δημιουργία του αἰσθητικού φαινομένου παράλληλα μέ τή φαντασία, τήν παράσταση, τή μοναδική έμπνευση (χάρη στά όποια ἔνα κοινό ύλικό, λέξεις, χρώματα, ἥχοι, παρουσιάζονται σέ μια ιδιαίτερη μορφή), τό τάλαντο (έμφυτες ίκανότητες) συμβάλλει καί ή **δεξιότητα στήν έφαρμογή τῶν κανόνων τής τέχνης**. Ή γνώση τῶν κανόνων δέν είναι βέβαια πηγή τής τέχνης, διαφορετικά ὅλοι οι τεχνοκρίτες θά ἦταν καί καλλιτέχνες. Ή μεγαλοφυΐα τής ποιήσεως, λέει ό Κήτς, «δέν μπορεί νά ώριμασει μέ τόν κανόνα καί τή διδαχή». Οὔτε καί ἀποτέλεσμα θελήσεως είναι ή τέχνη: «στήν τέχνη τό νά θέλεις δέν είναι ἀρκετό», λέει ό Πικάσσο. Ή τέχνη ὅμως είναι τόσο έκφραση τής αἰσθητικής συνειδήσεως τοῦ καλλιτέχνη ὅσο καί δεξιότητα, ή όποια είναι ἀποτέλεσμα ἀσκήσεως, συγκεντρώσεως, ἐργατικότητας. «Οπως τά δίχως καλλιτεχνική πνοή στιχουργήματα κάποιων ρωμαντικῶν δέν είναι ποιήματα, ή τυχαία χρήση τῶν λέξεων πού δέν πληροῖ

Θεοτοκόπουλος. Ή ταφή τοῦ Κόμητος Orgaz

όρισμένους καλολογικούς όρους δέν είναι λογοτεχνία. Τά ύλικά ή τά μέσα δέ δημιουργοῦν ἔργα τέχνης: οἱ ἡχοὶ πού δέν ἔχουν όρισμένη ὀξύτητα δέ δημιουργοῦν μουσική, ὅπως δέν είναι «τό φῶς, ή σκιά, ή προοπτική, πού μεταμορφώνουν αύτοδύναμα συνηθισμένα ή ἀκόμη ἄσχημα ἀντικείμενα σέ ἔργα τέχνης» (Ρήντ).

Συχνά ή τέχνη είναι ἐπίμονη ἄσκηση. Οἱ καλλιτέχνες, π.χ. ὁ Σολωμός, ὁ Βέρντι, ὁ Καζάλς, ὁ Πικάσσο, είναι ὅ, τι στή Φιλοσοφία ὁ Σωκράτης, δηλαδή «ἀνδρεῖοι», ἀφοσιωμένοι δημιουργοί. «Ἐτσι ή τέχνη δέν είναι οὕτε μόνο ἔμπνευση, αὐθόρμητη ἔκφραση, οὕτε μόνο ἐφαρμογή κανόνων.

6. Τό ἔργο τῆς τέχνης, πού συγκεντρώνει ὅλα τά παραπάνω γνωρίσματα, ἀποτελεῖ ὑπέρβαση τοῦ χρόνου καί τῆς σχετικότητας. Τήν ύπερβαση τοῦ δεδομένου, τῆς ἀπλῆς πραγματικότητας, τήν ἐπιτυγχάνει βέβαια ὁ ἀνθρωπος μέ τῇ γνώσῃ καί τήν ἥθική πράξη· ὅμως οὕτε ή γνώσῃ οὕτε ή πράξῃ ἔχουν τέρμα γιά τό πεπερασμένο ἀνθρώπινο ὄν. Τό φράγμα τοῦ χρόνου τό σπάζει ὁ ἀνθρωπος μόνο μέ τήν τέχνη. Κάθε μοναδικό καλλιτέχνημα είναι ἔνωση τοῦ χρονικοῦ μέ τό ὑπερχονικό, τοῦ αἰσθητοῦ μέ τό ὄντως ὄν. Μέ τήν τέχνη τό νόημα τῆς ζωῆς ἔκφραζεται ἄμεσα, ή ζωή προβάλλει ὀλοκληρωμένη.

‘Η τέχνη, μέ τό ἀπόλυτο αὐτό ώς ὄντολογικό γνώρισμα, ἔχει διπλή ἀποτελεσματικότητα. ‘Ο καλλιτέχνης μέ τό ἔργο του ἐπιτυγχάνει μέσα του ἔνα πλήρωμα, πού μόνο μέ ἐκεῖνο τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς είναι δυνατό νά συγκριθεῖ. ‘Ἐνώ ή θρησκεία είναι κατ’ ἔξοχήν ἐσωτερική ύπόθεση, ή τέχνη μέ τά ἐξωτερικά της ἀποκρυσταλλώματα δέ λυτρώνει μόνο τόν καλλιτέχνη, ἀλλά καί αὐτόν πού συγκινεῖται ἀπό αὐτήν, δηλαδή είναι κάθαρση τοῦ δημιουργοῦ καί κάθαρση ἐκείνων πού μετέχουν σ’ αὐτήν, στούς ὅποιους πλουτίζεται καί ἐντείνεται ή συγκινησιακή ζωή.

Στήν τέχνη, καί ὅταν ἔκφραζεται ό ἀνθρώπινος πόνος, κατορθώνεται ή ἀπελευθέρωση ἀπό τόν πόνο, ὅπως συμβαίνει στό γνωστικό γεγονός, ὅπου ή γνώση τοῦ πόνου δέν είναι πόνος. ‘Η συναισθηματικότητα, ώς κατάσταση τῆς κοινῆς ψυχικῆς ζωῆς, είναι πάντα ἄλλη ἀπό τή συγκίνηση τοῦ καλλιτέχνη καί ἄλλη ἀπό τή συγκίνηση πού παρέχει ή τέχνη.

‘Η αἰσθητική εύχαριστηση ἐξάλλου εἶναι δυνατό νά προκαλέσει σ’ ἐκείνον πού τή δοκιμάζει διάθεση καλλιτεχνικῆς ἐκφράσεως. ‘Η καλλιτεχνική δηλαδή δημιουργία ὅχι μόνο ἐντείνει τήν ψυχική ζωή, ἀλλ’ εἶναι δυνατό νά γίνει καί κλήση δημιουργικότητας.

3. ΤΟ ΩΡΑΙΟ

Εἰσαγωγή. “Οπως ή Λογική συνδέεται μέ τή γνώση καί τό ἀληθινό καί ή Ἡθική μέ τήν πράξη καί τό καλό, ή Αἰσθητική συνδέεται γενικά μέ τό ώραϊο. Τά ἔργα ἐξάλλου πού εἶναι ἀποτέλεσμα ἴδιοτυπης ἐνέργειας τοῦ ἀνθρώπου καί ἀνταποκρίνονται σέ ὄρισμένες αἰσθητικές ἀξιώσεις ὀνομάζονται **καλλιτεχνήματα**. ‘Η κρίση γιά τό ώραϊο, δηλαδή γι’ αὐτό πού εἶναι τό ώραϊο καί γιά τό ἰδανικό τοῦ Ὁραίου, ἀνήκει στή Φιλοσοφία ώς Αἰσθητική. ‘Η συναισθηματική ὅμως ἀντίδραση ώς πρός τό ώραϊο στή φύση ἢ στήν τέχνη δέν εἶναι μία, ἀλλά ποικίλει ἀνάλογα μέ τόν ψυχισμό τῶν ἀτόμων. ”Ἐτσι οι θεωρίες γιά τό ώραϊο εἶναι πολλές.

Τό φυσικό κάλλος συγκίνησε τόν ἀνθρώπο, πρίν ν’ ἀρχίσει ή δημιουργία ἔργων τέχνης, γι’ αὐτό καί ή ἀπόδοση τής φυσικῆς ζωντάνιας ὑπῆρξε ἀπό παλαιά στόχος τής τέχνης καί σχετίζεται μέ τούς τρόπους ἔρμηνείας της (π.χ. ὁ μύθος τοῦ Πυγμαλίωνος, τό Ἰωνικό κιονόκρανο). Συχνά στήν αἰσθητική μας λειτουργία γίνεται μιά σύμβαση: λέμε γιά ἕνα ἔργο τέχνης ὅτι εἶναι ώραϊο σάν ἀληθινό, δηλαδή φυσικό.

Εἴδαμε ὅμως ὅτι ή «ποιητική» ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου δέν εἶναι βασικά ἀντιγραφή τής φύσεως, ἀλλ’ ὑπέρβασή τής, ἐφόσον πηγή της εἶναι ή συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, ή ὅποια δέν ὑπακούει στό νόμο τής ἀναγκαιότητας πού χαρακτηρίζει τή φύση. ‘Ο καλλιτέχνης μέ τή δημιουργική του ὄραση ἄλλοτε συμπληρώνει τή φύση, ἄλλοτε διορθώνει τό φυσικό-αἰσθητό, καί τό ἄσχημο τό κάνει ὅμορφο. ”Αν ή πρόταση «τό ώραϊο εἶναι αἰσθητό» ισχύει γενικά στήν τέχνη, δέ συμβαίνει τό ἵδιο μέ τήν πρόταση ὅπου ή σχέση τῶν ὄρων εἶναι ἀντίστροφη (αἰσθητό – ώραϊο).

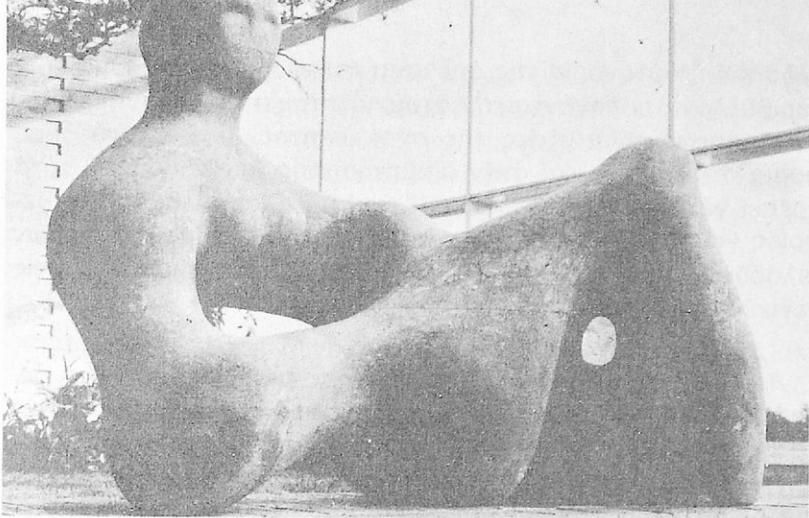
Γενικά ή ἴδιοτυπία τής καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, ή σχέση

άλλα καί ή αύτονομία της άπεναντι στή φύση καί τό κοινωνικό περιβάλλον, όπαράγοντας τής άτομικότητας τής συναισθηματικής άντιδράσεως είναι αιτίες τής σχετικότητας, πού ἔχει ό όρος ώραϊ στήν τέχνη καί στήν αἰσθητική της άποτίμηση. Σ' αύτά πρέπει νά προσθέσουμε καί τό ότι οι ποικίλες φιλοσοφικές θεωρίες γιά τό ώραϊ ἔξαρτωνται άπό τήν ὅλη τοποθέτηση τῶν φιλοσόφων καί ποικίλουν, ὅπως αύτά, ἀφοῦ ἐντάσσονται στίς γενικές ἀρχές κάθε συστήματος.

1. **Τό ώραϊ γενικά στήν τέχνη είναι:** μέ τήν εύρεια του ἔννοια ή αἰσθητική ἀξία, μέ τή στενή του ἔννοια μιά αἰσθητική κατηγορία. Τό ώραϊ ως αἰσθητική ἀξία, πού ἔκφράζει ή τέχνη (ὅπως ή ἐπιστήμη τήν ἀλήθεια), ἔχει ἀντίθετό του τό ἀσήμαντο, ἀνταισθητικό, ἀναξιόλογο· ως μία ἀπό τίς αἰσθητικές κατηγορίες ἀντίθετο ἔχει τό ἄσχημο.

Ἡ σύνδεση τῆς τέχνης μέ τήν ὄμορφιά ως ἰδανικοῦ τῆς μορφῆς ἀνταποκρίνεται ίστορικά, ὅπως φανερώνουν οἱ εἰκαστικές τέχνες, σέ μιά ἰδιαίτερη φιλοσοφική στάση στή ζωή: τήν ἀνθρωπομορφική ἢ ἀνθρωπομετρική. Πατρίδα της είναι ή ἀρχαία Ἑλλάδα. Οι Ἕλληνες ἔπλασαν καί τούς θεούς τους μέ ἀνθρώπινη μορφῇ· ὑπῆρχαν ἰδιαίτερα εὐαίσθητοι στό «κάλλος ἐπί τῆς ὅψεως», ὅπως βέβαια καί στή σωφροσύνη γιά τήν ψυχή. Στό ζωντανό ὅν, τήν ἀρμονία στά μέλη καί στή λειτουργικότητά τους τή θεώρησαν ἔκφραση τοῦ κάλλους (καλός - κάγαθός, ὄμηρικοί ἥρωες-ἀθληταί). Τό μέτρο είναι τό ἀπολλώνειο στοιχεῖο καί αὐτό κυριαρχεῖ. Ἰδανικό τοῦ ώραίου στήν κλασική ἐποχή είναι ἔνας τέλειος τύπος τοῦ ἀνθρώπινου (Κοῦρος, Ἀπόλλων), ἔνας ἀρχετυπικός, ὅπως λέμε, ἀνθρωπος· αὐτό πέρασε κατόπιν στήν Ρώμη καί ἐμφανίστηκε ξανά κατά τήν Ἀναγέννηση.

Οι ἔννοιες ὅμως τέχνη - ὄμορφιά δέν ἦταν, καί δέν είναι ταυτόσημες, ὅσες φορές τή θέση τοῦ ἀνθρώπινου, ἐξιδανικευμένου ἢ μέ ὄποιονδήποτε τρόπο καθοριστικοῦ, παίρνουν ἄλλα Ἰδανικά ἢ σκοποί τῆς Τέχνης, ὅπως στήν αὐθόρμητη, πιό παλαιά μορφή τέχνης (ὅπου τά ἔργα είναι διάφορες ἔκφράσεις, οἱ χοροί ἢ τά σχέδια τῶν σπηλαιών είναι προσευχές ἢ μέσα ἐξευμενισμοῦ τῶν φυσικῶν ὄντων) ἢ ὅπως στό ἀνατολικό Ἰδανικό, πού είναι

Henry Moore Μισοπλαγιασμένη μορφή

ένστικτώδες, στό βυζαντινό, πού είναι θρησκευτικό και άφηρημένο κτλ. 'Ανήκει στήν ούσια τής τέχνης τό ότι τό ιδανικό της δέν είναι ένα. Τό ώραϊο ώς ιδανικό τής μορφής δέν είναι όλη ή τέχνη ή όλη ή τέχνη δέν είναι ένα μόνο ίδεωδες όμορφιας. 'Η ίδεοκρατική άντίληψη τής τέχνης ταυτίζει τό άγαθό μέ τό ώραϊο. "Άλλοτε τό ώραϊο ταυτίζεται μέ τό άληθινό. 'Ο Μπουαλώ έλεγε, ότι τίποτε δέν είναι ώραϊο έκτός άπο τό άληθινό. Καί στή μοντέρνα τέχνη άπο τήν έπιδραση τής έπιστημονικής στάσεως τοῦ 19ου αιώνα ύποστηρίχτηκε ότι κριτήριο είναι ή άλήθεια μᾶλλον παρά ή όμορφια.

Καί ώς πρός τό περιεχόμενό του ό όρος **ώραϊο** είναι σχετικός. "Άλλοτε θεωρείται ώς ώραϊο ή άρμονία μορφής και υλης: στή φύση έχουμε γιά παράδειγμα τό έλληνικό τοπίο· στήν τέχνη πρόκειται γιά «όρισμένες διευθετήσεις στήν άναλογία τοῦ σχήματος και τής έπιφάνειας και τής μάζας πού έχουν ώς άποτέλεσμα ένα εύχαριστο συναίσθημα», γιά τήν «αἰσθηση» δηλ. «τῶν εύχαριστων σχέσεων» (Ρήντ).

Στό ρεαλισμό γενικά, όπου τό βάρος φεύγει άπο τήν όργανωση, διάρθρωση και σύνθεση τής μορφής και πηγαίνει στό περιεχόμενο, ώραϊο είναι, ό,τι ίδιαίτερα συγκινεῖ ώς ίδέα. 'Η ψυ-

χολογική έξαλλου έρμηνεία τῆς τέχνης (Άγγλια 17ος και 18ος αιώνας) θεωρεῖ τό ώραίο ως έσωτερικό συνάίσθημα.

2. Τή σχετικότητα τοῦ όρου ώραίο φανερώνει και ἡ ποικιλία τῶν θεωρήσεών του στή Φιλοσοφία. Θά ἀναφέρουμε γιά παράδειγμα όρισμένες ἀπόψεις:

α) Στόν Πλάτωνα ἡ θεώρηση τοῦ ώραίου εἶναι γενικά μεταφυσική. Ἡ ώραιότητα δέν εἶναι ἐμπειρική, ἀλλ' ὑπερβατική: Ὦραίο δηλαδή δέν εἶναι αὐτά τά ἵδια τά πολλά αἰσθητά πράγματα, ἀλλά μιά καὶ μόνη ἰδεατή ὁμορφιά. Ο αἰσθητός κόσμος δημιουργήθηκε ἀπό ἓνα δημιουργό - τεχνίτη, ὁ ὅποιος πρόσβλεπε στό ἴδιανικό πρότυπο τῆς ὁμορφιᾶς μέ τό νοῦ του καὶ αὐτό ἀπομιμήθηκε: γιά τοῦτο καὶ ὁ κόσμος εἶναι καλλιτέχνημα.

Ἡ ἐμπειρική ὁμορφιά εἶναι πάντα ἀντανάκλαση τῆς πραγματικῆς - ἰδεατῆς ὁμορφιᾶς καὶ ὑπόμνησή της: ἀπό ὅλες τίς ἰδέες, λέει ὁ Πλάτων, μόνο ἡ ἰδέα τῆς ὁμορφιᾶς μπορεῖ ἀπό τή φύση της νά γίνει ὄρατή, κι ἔτσι νά παρακινήσει στήν ἀναζήτηση τῆς πραγματικῆς, μεταφυσικῆς ὁμορφιᾶς. Στό «Συμπόσιον» ὁ φιλόσοφος διδάσκει τήν τεχνική τῆς διαλεκτικῆς ἀναβάσεως ἀπό τά συγκεκριμένα ὅμορφα ὡς τήν ἰδέα τῆς ὁμορφιᾶς. Ο τρόπος μέ τόν ὅποιον ὁ Πλάτων ἔδω ἀναφέρεται στό ώραίο δείχνει ὅτι θεωρεῖ τή σχέση μέ αὐτό ὑπόθεση προσωπική: ἡ ἀμεση θέα τῆς ὁμορφιᾶς καὶ ὁ ὕψιστος βαθμός ἐξάρσεως θά γίνει σ' αὐτόν πού θά ἔχει πετύχει νά ἀσκηθεῖ στήν ἀνάβαση - ἐπαγωγή καὶ θά ἔχει ἀντικαταστήσει τήν αἰσθητική του ὄραση μέ τή νοητική. Ἀλλοῦ ὁ Πλάτων κάνει λόγο γιά τό «ἀμήχανον κάλλος» τοῦ Ἀγαθοῦ. Σέ τέτοια θεώρηση τῆς ὁμορφιᾶς εἶναι εύνόητο ὅτι, προκειμένου γιά τήν ἵδια τήν τέχνη, τό κάλλος δέν εἶναι ὄντολογικό γνώρισμα, ἀλλά δάνειο, καὶ ἡ ὑποτίμηση τῆς τέχνης γενικά ἔχει σχέση μέ τή θέση της ως πρός τό ἐπίπεδο τοῦ νοητικοῦ καὶ μόνου πραγματικοῦ.

β) Στόν Πλωτίνο, τοῦ ὅποιου ἔχομε καὶ εἰδικές μελέτες γιά τό ώραίο (Περί καλοῦ, Περί τοῦ νοητοῦ κάλλους), ἡ αἰσθητική θεώρηση εἶναι ὄντολογική: Ὦραίο εἶναι ὅ,τι πραγματοποιεῖ ἀπόλυτα τήν ούσια του. "Οπως τό χρυσάφι, ἂν τοῦ ἀφαιρέσεις τή σκουριά, μένει ὁ χρυσός πού εἶναι ώραίος, ἔτσι, λέει ὁ Πλωτίνος, ἡ ψυχή τότε μόνο εἶναι ώραία, ὅταν εἶναι μορφή, καθαρός

λόγος. Όραϊο είναι ό, τι μετέχει στό νοητό ώραϊο. Αγαθό, ώραϊο, άληθινό είναι στοιχεία του νοῦ, μέσα στόν όποιο ύπάρχουν τά πάντα· από τά τρία αύτά προέρχονται ή ήθική, ή τέχνη καί ή ἐπιστήμη. Αρχή ὅλων είναι τό «ἄρρητον» "Ενα, «τό πρώτο ώραϊο», ή μεταφυσική πρωταρχική τῶν ὄντων.

Ο αἰσθητός κόσμος είναι ώραϊος, γιατί ύπάρχει μόνο χάρη στήν ψυχή πού τόν μορφοποιεῖ καί ή όποια ἀντλεῖ τίς μορφές ἀπό τό νοητό κόσμο. Ή συμμετοχή δηλαδή στήν ίδεα τῆς ὁμορφιᾶς είναι ή αἰτία τῆς αἰσθητικῆς ώραιότητας. Καί στήν τέχνη συμβαίνει τό ἵδιο, ὅπου πάλι τά πρότυπα είναι νοητά. Ή αἰσθητική ἀπόλαυση τῆς ὁμορφιᾶς ἔξαρτάται ἀπό τή δυνατότητα τῆς ψυχῆς νά συμμετέχει στό νοερό κάλλος, νά κρίνει ἔχοντας ώς κριτήριο ὄρισμένη ίδεα πού βρίσκεται μέσα της.

γ) Συνεπής μέ τήν ὅλη θεωρία του είναι καί στόν Κάντ ή αἰσθητική πού περιέχεται στήν «Κριτική τῆς δυνάμεως τοῦ κρίνειν». Ή συνείδηση, δηλαδή τό ύποκειμένο, είναι ἐδῶ πυρηνικό σημείο: Ή «Κριτική τοῦ Καθαροῦ Λόγου» ἀντιμετωπίζει τά πράματα ὅχι καθαυτά, ἀλλ' ὡς φαινόμενα, ὅπως σχηματίζονται ἀπό τή συνθετική ίκανότητα τῆς συνειδήσεως. Τό ἀληθινό ἔξετάζεται ώς κάτι πού δέν ύπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τό νοῦ μας. Ή «Κριτική τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου», ἔξαλλου, ἔξετάζει τίς ἀξίες ὅχι ώς ὄντα, ἀλλ' ὡς αἰτήματα, σέ ἅμεση σχέση μέ τή βούλησή μας. Κατά τόν ἵδιο τρόπο τό ώραϊο στήν αἰσθητική θεωρία είναι κατηγόρημα τοῦ ύποκειμένου, ὅχι ίδιότητα τῶν ἀντικειμένων. Όραϊο είναι ό τρόπος τῆς παραστάσεως τῶν πραγμάτων στή συνείδηση τοῦ ύποκειμένου.

Η αἰσθητική κρίση γιά τό ώραϊο είναι ξένη στίς βιολογικές ἀνάγκες, τά ύποκειμενικά μας αἰσθήματα, τή σκοπιμότητα, τήν ψυχρή διανόηση· ώραϊο είναι ό, τι ἀρέσει γενικά δίχως ἔννοια καί ἀναγνωρίζεται ώς ἀντικείμενο ἀναγκαίας ίκανοποίησεως. Δηλαδή ή αἰσθητική ίκανοποίηση πού ἐκφράζει ό χαρακτηρισμός ώραϊο είναι ἐντελῶς διαφορετική ἀπό τήν αἰσθησιακή, τήν πρακτική καί τήν ήθική· ό ἀποκλεισμός ἀκριβῶς τῶν ἄλλων είναι ἔνδειξη ὅτι πρόκειται γιά τήν αἰσθητική. Στίς ἄλλες περιπτώσεις ἔχουμε σχέση ἐπιθυμίας (ήδονικό - ὡφέλιμο), βουλήσεως (ἀγαθό). Στή σχέση ἐπιθυμίας τό ἐπιθυμητό είναι μέσο (ήδονικό - ὡφέλι-

μο), στή βουλητική σχέση τό άντικείμενο είναι σκοπός (άγαθό). Στήν περίπτωση τής αἰσθητικῆς ίκανοποιήσεως ύπάρχει ἐλευθερία ὅπως στό παιχνίδι: τό πραγματικό άντικείμενο πού τήν προκαλεῖ δέν ἐνδιαφέρει αὐτόν πού τή δοκιμάζει οὕτε ώς μέσο οὕτε ώς σκοπός, ἀλλά μόνο ώς άντικείμενο θέας, δηλαδή ώς μορφή (τυποκρατία ή φορμαλισμός). Ἐξάλλου ἐνῶ ώς κατάσταση (συγκίνηση), ὥχι ώς γνωστική σχέση, ή αἰσθητική κρίση γιά τό ώραϊο είναι ἀτομική, αὐτό δέν τήν ἐμποδίζει νά ἔχει καθολικό κύρος, καί τοῦτο γιατί τό αἰσθητικό συναίσθημα ύπάρχει σ' ὄλους τούς ἀνθρώπους καί γιατί ἀνακοινώνεται, ἐφόσον είναι συναίσθημα πού ἔχει ἐποπτική προέλευση. Οἱ διαφορές τῶν ἀνθρώπων σχετικά μέ τό ώραϊο προκύπτουν ἀπό τή σύγχυση μέ τίς ἄλλες μορφές ἐνδιαφέροντος, τίς ὅποιες ἀναφέραμε.

δ) Στόν Ἔγελο τό ώραϊο είναι ή αἰσθητική παράσταση τῆς ιδέας, ὥχι πλήρης ἔκφραστή της (μόνη δημιουργία πού ἀντιστοιχεῖ στήν ιδέα είναι ή Φιλοσοφία). Τό ώραϊο είναι **ἱστορική μορφή** τοῦ νοῦ. Ἡ διαλεκτική (ώς κίνηση ὅμως τῆς Ἰστορίας, ὥχι ώς προσωπική ἄσκηση) φαίνεται στήν τέχνη πού περνᾶ ἀπό τή θέση (συμβολικό στάδιο, ἀρχαία Αἴγυπτος) στήν ἀντίθεση (ώραϊο ώς ἀρμονία μορφῆς καί Ὀλης, ἀρχαία Ἑλληνική τέχνη) καί φτάνει στή σύνθεση (ρωμαντική τέχνη, δηλαδή γενικά ή δυτική τέχνη).

3. Τό ώραϊο, ὅπως εἰδαμε, χαρακτηρίζεται ἀπό πολυσημία. **"Ἄς συνοψίσουμε** ώς πρός τά βασικά σημεῖα ὃσα προηγήθηκαν. "Οταν κάνουμε λόγο γιά τό ώραϊο, ή συνείδησή μας βρίσκεται πάντα σέ σχέση μέ κάτι. Δηλαδή ύπάρχουν: ύποκείμενο καί ἀντικείμενο πού προκαλεῖ σ' αὐτό τό αἰσθημα τοῦ ώραίου· τό ώραϊο ώς συναίσθημα ἀναγνωρίσεως τοῦ αἰσθητικά ἀξιόλογου είναι ἀτομικό, ποικίλει στούς λαούς, στίς ἐποχές, στά ἀτομα. Ὁ ἀνθρωπος είναι ἴστορικό ὄν, παίρνει δηλαδή κάθε φορά ὄρισμένη στάση ἀπέναντι στή ζωή καί στίς ἀξίες. Αὐτό, ἐκτός ἀπό τή Φιλοσοφία πού είναι κίνηση τοῦ Λόγου, δείχνει ώς προσωπικό βίωμα καί ή τέχνη, πού είναι καταλυτική σέ δεδομένα, παράδοση κτλ. Καί ή αἰσθητική ἐμπειρία είναι ἴστορική. Τά ἀγάλματα π.χ. τῶν ἀρχαίων Ἐλλήνων, ἔργα πολιτῶν - καλλιτεχνῶν μέ ίδιαίτερη πολιτική καί θρησκευτική νοοτροπία, δέν μποροῦμε νά τά ἐκτιμήσουμε μέ τό ἵδιο κριτήριο ώραιότητας πού είχαν οἱ δημιουργοί

τους ή οι σύγχρονοί τους. Έκτός άπό τήν ιδιοτυπία τῶν κοινωνικῶν διαθέσεων ύπάρχει καὶ ή ιδιοτυπία τῶν ψυχολογικῶν· οἱ αἰσθητικές τάσεις ποικίλουν κατά τήν ἡλικία ή ἔχουν βαθμούς, ὅπως καὶ οἱ ἡθικές τάσεις· παράδειγμα: στά δεκαέξι του χρόνια ὁ Παλαμᾶς ἔγραφε ὕμνους γιά τήν ὄμορφιά τῆς ποιήσεως τοῦ Παράσχου...

"Αν ὅμως ἀναφερθήκαμε στήν ἀτομικότητα τῆς συγκινήσεως ἀπό τό ὡραῖο, ἀπό τό τελευταῖο ἥδη παράδειγμα καταλαβαίνουμε καὶ τό ὅτι δέν εἶναι δυνατό νά ύποστηριχτεῖ, ὅτι ὡραῖο εἶναι ὅ, τι μᾶς ἀρέσει. Οἱ ἀναλύσεις τοῦ Κάντ ἔδειξαν τή συνάφεια ἀτομικότητας - καθολικότητας τῆς αἰσθητικῆς ἐμπειρίας. Στήν τέχνη ἡ καλλιτεχνική ἀξία, πού συνήθως ἐκφράζουμε μέ τόν ὄρο ὡραῖο, βιώνεται βέβαια ἀτομικά εἶναι ὅμως ἀντικειμενική, γιά νά ἀποτελεῖ ἀξία. "Αν δέ μᾶς ἀρέσει ἡ κλασσική μουσική, ἡ ἀντιπάθειά μας δέ σημαίνει ὅτι ἡ μουσική δέν εἶναι ὡραία, τό ἵδιο ὅπως, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, ἄν δέν μποροῦμε νά συλλάβουμε τά ἀνώτερα Μαθηματικά, δέ συνεπάγεται μείωση τῆς σημασίας τῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης.

Οἱ ἄνθρωποι, ἔκτός τῶν ψυχασθενῶν πού δέ συγκινοῦνται ἀπό τό αἰσθητικά ἀξιόλογο – ὅπως «οἱ κουρασμένοι δέν ἀγαποῦν» – μποροῦν ὡς ἔνα σημεῖο, (γιατί ὑπάρχει καὶ ἔνα μέρος μυστικό στήν τέχνη) νά μυθοῦν στήν ἀναγνώριση τῆς αἰσθητικῆς ἀξίας. Οἱ ἀρχαῖοι "Ελληνες, πού ἔδωσαν τό παράδειγμα τῶν «θεωρῶν» – οἱ ὄποιοι ταξίδευαν γιά νά γνωρίσουν καὶ νά μεταφέρουν κατόπιν τίς γνώσεις τους στόν τόπο τους – μᾶς ἔδωσαν καὶ τό παράδειγμα τοῦ πολιτεύματος πού ἐμόρφωνε πολίτες μέ τήν τέχνη (θέατρο, θεωρικά).

'Η αἰσθητική ώς ἔρμηνεία τῆς ἀξίας μπορεῖ νά εἶναι «παίδευσις εἰς οὐσίαν». Έκτός ἀπό τό θεωρητικό τῆς τέχνης σημαντικός εἶναι ὁ παράγων τῶν ἵδιων τῶν αἰσθαντικῶν καλλιτεχνῶν, πού μᾶς ἔδωσαν ἐξαιρετικές ἀναλύσεις τῶν μυστικῶν τοῦ ὡραίου ώς αἰσθητικῆς ἀξίας. Συχνά μάλιστα ὄρισμένοι τύποι ὡραιότητας καλλιτεχνικῆς ἀναγνωρίστηκαν σέ ἄλλη ἐποχή ἀπό ἐκείνη τῆς δημιουργίας τους χάρη στήν ἀνταπόκριση πού βρῆκαν σέ ὄρισμένες αἰσθαντικές συνειδήσεις (π.χ. Θεοτοκόπουλος, γοτθική τέχνη – πού ἀναγνωρίστηκε τό 19ο αἰώνα – Κάλβος, Καβάφης

πού όφείλουν τήν έπιβολή τής τέχνης τους στόν Παλαμᾶ ό πρωτος, στόν Ξενόπουλο ό δεύτερος).

4. ΟΙ ΑΙΣΘΗΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ

Εισαγωγή. Ή αισθητική ώς φιλοσοφική έπιστημη άναζητεί στά αισθητικά έργα ένοτητα και συνέπεια. "Έτσι μελετά τή δομή τών τύπων τών αισθητικῶν ἀντικειμένων, γιά νά βρεῖ τά γενικά τους κατηγορήματα και τίς ἀντίστοιχες σ' αύτά συναισθηματικές ἀντιδράσεις μας.

Αισθητικές κατηγορίες είναι ηδη στόν Κάντ οι ποικίλες μορφές τής αισθητικῆς κρίσεως ἀναφορικά μέ τά αισθητικά ἀντικείμενα. Τό ώραϊ, ὅπως εἰδαμε, είναι αισθητική κρίση, πού συνοδεύεται ἀπό εύαρέσκεια. Οι αισθητικές κρίσεις, πού είναι πάντα συνθετικές, είναι ἐδῶ δύο εἰδῶν: ή κρίση γιά τό ώραϊ, πού είναι γενική κατηγορία, και ή κρίση γιά τό ύπεροχο, πού είναι εἰδική κατηγορία τοῦ αισθητικοῦ γένους τοῦ ώραίου.

Σήμερα οι αισθητικές κατηγορίες συγκεντρώνουν γιά τήν Αισθητική τέσσερα χαρακτηριστικά: α) εἰδική συγκινησιακή ἀτμόσφαιρα, β) ὄργανικό σύστημα ἀπό δομημένες δυνάμεις, πού ύπάρχουν ἀντικειμενικά στό ἔργο τής Τέχνης και ἀπό τό όποιο προκαλούνται οι συναισθηματικές μας ἀντιδράσεις, γ) ἔναν τύπο ἀξίας, σημειο ἀναφορᾶς τής αισθητικῆς κρίσεως μέ τήν όποια ἀποτιμάται ό τρόπος και τό ποσό τής ἀνταποκρίσεως τοῦ ἔργου στίς αισθητικές ἀξιώσεις, δ) δυνατότητα νά ἐπανευρεθεῖ ή κατηγορία σ' ὅλα τά εἴδη τής τέχνης.

Τό 19ο αἰώνα και στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ ἵσχυε ή ύπόθεση ότι ό ἀριθμός τών αισθητικῶν κατηγοριῶν είναι όρισμένος, γιά τοῦτο και δέχονταν τήν ταξινόμησή τους σέ ἓνα συνοπτικό πίνακα. Σύμφωνα μέ μιά τέτοια διαίρεση αισθητικές κατηγορίες είναι:

Τό ώραϊ

Τό ύπεροχο

Τό τραγικό

Τό κωμικό

Τό χαριτωμένο

Τό ἄσχημο

Τό ώραϊο, ὅπως εἰπαμε, είναι δυνατό νά είναι: ή αἰσθητική ἀξία, όπότε οἱ ἄλλες κατηγορίες (ὅπως ἡ κατηγορία τοῦ ὑπέροχου στὸν Κάντ) είναι εἰδη αὐτῆς τῆς κατηγορίας, δηλαδή κύριοι τύποι τῆς ὁμορφιᾶς (Μάξ Ντεσσούάρ). Τότε ὅμως τό ἄσχημο δέν είναι κατηγορία, γιατί είναι ἄρνηση τῆς αἰσθητικῆς ἀξίας. Στήν προηγούμενη διερεύνηση τοῦ ώραίου εἰδαμε ὅτι τό ώραϊο δέν ταυτίζεται ὥπωσδήποτε μέ τό αἰσθητικά ἀξιόλογο. Τό ἄσχημο στήν περίπτωση αὐτή δέν είναι ὅ, τι θά θεωρούσαμε ὡς ἀντίθετο στήν οὐσία τοῦ αἰσθητικά ἀξιόλογου. Τό ἄσχημο είναι δυνατό νά προκαλέσει αἰσθητική ἀντίδραση, ἐντονη συγκίνηση, ὅταν είναι π.χ. σκόπιμη ἡ τυχαία παρέκκλιση ἀπό τήν κανονική ὀργάνωση τῆς μορφῆς. "Αν τό ώραϊο τό ἵδιο είναι εἰδος τῆς αἰσθητικῆς ἀξίας, οἱ ἄλλες κατηγορίες είναι ὡς πρός αὐτό ισότιμες.

"Η συνείδηση ἀκριβῶς ὅτι ἡ ἴδια τέχνη είναι δυναμική δραστηριότητα τοῦ πνεύματος δέν ἐπέτρεψε στήν Αἰσθητική νά σταματήσει στούς κλειστούς πίνακες. Σήμερα ἀντικαθιστοῦν τούς πίνακες αὐτούς μέ πίνακες ἀνοικτούς, ὅπως είναι ὁ κυκλικός πίνακας τοῦ Σουριώ, ὅπου είναι δυνατό νά εἰσέλθουν νέες κάθε φορά κατηγορίες, ὅπως π.χ. τό ποιητικό, τό ἔξυπνο, τό μυστηριώδες, τό δραματικό κ.ἄ.

Μετά τίς διευκρινίσεις αὐτές σχετικά μέ τόν ἀριθμό καί τή συνάφεια τῶν αἰσθητικῶν κατηγοριῶν θά ἔξετάσουμε ἐνδεικτικά ἀπό τίς παραδοσιακές κατηγορίες τό ὑπέροχο καί τό κωμικό σέ συσχετισμό μέ ἄλλες.

Τό ὑπέροχο

Τό 180 αἰώνα πρῶτος ὁ "Ἐντμουντ Μπούρκε διατύπωσε μιά ψυχολογική θεωρία μέ θεμελίωση φυσιολογική, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό ὑπερβολικά μεγάλο προκαλεῖ συγκίνηση, θαυμασμό καί δέος. Αύτό τό χαρακτήρισε ὡς τό ὑπέροχο. Ό Κάντ θεώρησε τό ὑπέροχο ἰδιαίτερη αἰσθητική κατηγορία καί ἔδειξε ὅτι συνίσταται ἀπό τό ἀπεριόριστο, τήν ἔκταση τοῦ ἀντικειμένου, ἀντίθετα ἀπό τό ώραϊο πού τό χαρακτηρίζει τό ὄριο τῆς μορφῆς: ἀντίστοιχο στό «ὑπέροχο» βίωμα είναι τό ἀπέραντο.

[Η έννοια του ύπεροχου ἀπαντᾶ στόν Πλάτωνα, ὅπου γίνεται λόγος γιά τό «ἀμήχανον κάλλος» τῆς Ἰδέας του Ἀγαθοῦ, στόν Ποσειδώνιο, τό Φίλωνα τόν Ἀλεξανδρέα (ύψος) καὶ στόν ἀνώνυμο συγγραφέα του «περί ὕψους» (ύψηλό ὕφος στόν πεζό καὶ τόν ἔμμετρο λόγο). Ἀπό τό «περί ὕψους» ἐπηρεάστηκε ὁ Μπουαλώ, ὁ ὅποιος εἰσήγαγε τήν έννοια του ὑψηλοῦ].

Τό ύπεροχο προκαλεῖ στό ύποκείμενο ἔντονη αἰσθητική συγκίνηση. «Συντελεῖ ἔτσι στόν πλουτισμό καὶ τήν ἀνάταση τῆς συγκινησιακῆς μας ζωῆς». Ἐσωτερική μεταμόρφωση προκαλεῖ, ἐκτός ἀπό τό ύπεροχο, καὶ τό τραγικό· ἐνῶ τό χαριτωμένο π.χ., πού χαρακτηρίζεται – ἀντίθετα ἀπό τό ύπεροχο – ἀπό τή μικρότητα τῶν διαστάσεων καὶ τήν κομψότητα καὶ – ἀντίθετα ἀπό τό βάθος καὶ τή σοβαρότητα του τραγικοῦ – ἀπό ἐλαφρότητα, δέ συντελεῖ στήν ἔνταση τῆς συγκινήσεως, ἀλλ' ἀπλῶς εὔχαριστεῖ.

Τό κωμικό (τό δραματικό - τραγικό)

“Οταν οἱ διαστάσεις εἶναι πέρα ἀπό ὄρισμένα ὅρια, τή θέση του χαριτωμένου παίρνει τό κωμικό (π.χ. αὐξηση τῆς ἀσχήμιας, δυσμορφία ἡ ύπερβολική δυσαναλογία). Ἀπό τήν πλευρά του ύποκειμένου στήν περίπτωση αὐτή τό χαμόγελο γίνεται γέλιο. Οἱ ἐρμηνευτικές ἀπόψεις γιά τό κωμικό εἶναι πολλές. Γενικά μποροῦμε νά τίς διακρίνουμε σέ διανοητικές (Σοπενχάουερ) καὶ συναισθηματικές (Λίπις). Τό κοινό ἐξάλλου σ' ὅλες τίς θεωρίες γιά τό κωμικό εἶναι ή έννοια τῆς συγκρούσεως (ἀπροσδόκητη διασταύρωση ἀσυμβίβαστων πραγμάτων ἡ νοημάτων).

Τή σημασία του κωμικοῦ ἀπό φιλοσοφική κυρίως ἀποψη ἀνέλυσε ὁ Μπερξόν στό δοκίμιό του «Τό γέλιο». Ἀπό τό ἔργο αὐτό θά ἀντλήσουμε ὄρισμένες ἀπόψεις πού θά συνδυάσουμε μέ ἄλλες σχετικές θεωρήσεις καὶ κατηγορίες. Ὁ Μπερξόν τοποθετεῖ τό κωμικό ἀνάμεσα στήν τέχνη καὶ τή ζωή. Τήν κωμωδία θεωρεῖ ὡς κοινωνική λειτουργία καὶ πολιτιστικό παράγοντα καὶ τό γέλιο ὡς λειτουργημα ἐπανορθώσεως τῆς ἀκαμψίας, ἡ ὅποια καταστρατηγεῖ τό θεμελιακό, κατά τό φιλόσοφο, νόμο τῆς κινητικότητας καὶ ἀνανεώσεως τῆς ζωῆς.

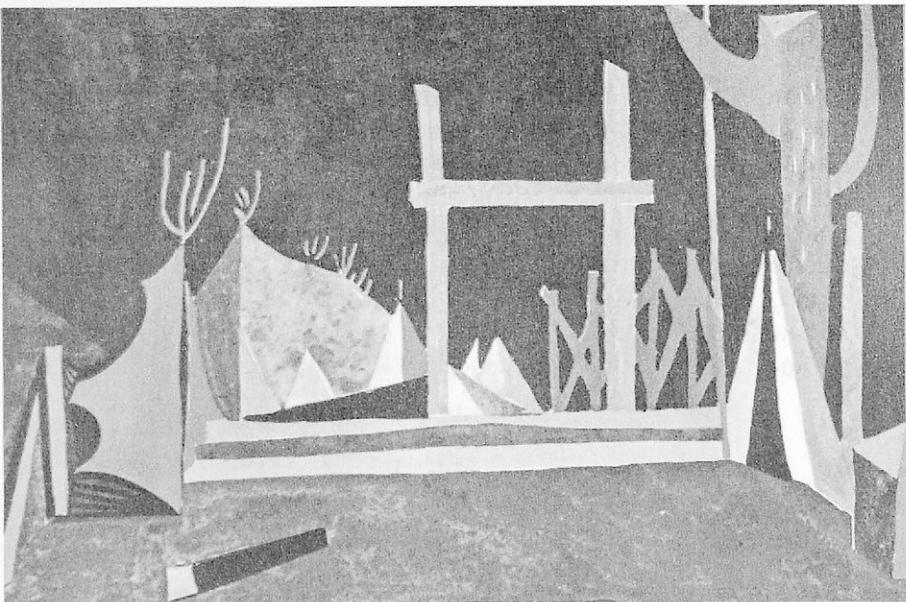
‘Απαραίτητο στοιχεῖο γιά τήν πρόκληση του γέλιου εἶναι γιά

‘Η Κατίνα Παξινοῦ, ‘Αγαύη, στίς «Βάκχες» τοῦ Εύριπίδη, μέ τόν Μινωτῆ

τόν Μπερξόν τό κλίμα τής συναισθηματικής ἀδιαφορίας. Συνθετικά στοιχεῖα τοῦ κωμικοῦ ό Μπερξόν θεώρησε: τήν ἀμηχανία ἢ ἀδεξιότητα, τή μηχανική ἀλυγισία, τόν αὐτοματισμό ἢ ἐπανάληψη κινήσεων, τήν παραποίηση τής πραγματικότητας ἀπό τή φαντασία (Δόν Κιχώτης), τή μεταμόρφωση τοῦ προσώπου σέ πράγμα (κλόουν), τά ἐλαττώματα πού ἀπευθύνονται στή διάνοια.

Σ' αύτό τό τελευταῖο ἔγκειται ἡ διαφοροποίηση τοῦ δράματος ἀπό τήν κωμωδία. Στό δράμα τά πάθη ἢ τά ἐλαττώματα ἐνσωματώνονται σέ πρόσωπα καί συνθέτουν τή μοναδική στό είδος της ἴστορία τοῦ προσώπου. Τά πρόσωπα δηλαδή ἔχουν ἀτομικότητα. Στήν κωμωδία ἔχομε συχνά ώς τίτλο ἔνα ὄνομα προσγορικό (Φιλάργυρος), ἀλλ' αύτό εἶναι κυρίως χαρακτηρισμός. Τά πρόσωπα ἐδῶ εἶναι μαριονέττες πού παίζουν, τό κωμικό ἐλάττωμα κρατά τήν ἀνεξάρτητη ὑπαρξή του, ὅσο κι ἂν φαίνεται ἐνωμένο μέ ἔνα πρόσωπο. Κάθε κωμικό πρόσωπο εἶναι ἔνας τύπος. Ή ύψηλή κωμωδία εἶναι τέχνη πού σκοπεύει στό γενικό, περιγράφει γενικούς τύπους (χαρακτῆρες) ἢ παραλλαγές τύπων. Στά κωμικά πρόσωπα, κατά τόν Μπερξόν, τό κωμικό ἐκδη-

Σαίξπηρ, «Μάκβεθ», τό στρατόπεδο

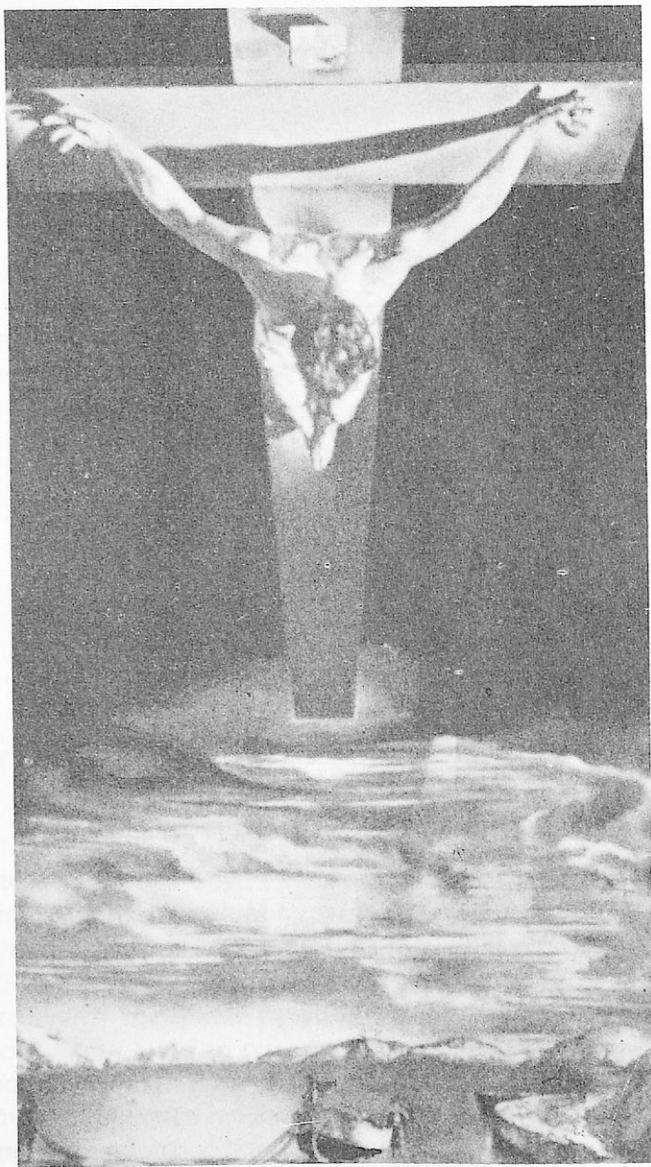
λώνεται όχι μέ τήν ἐνέργεια (ή ἐνέργεια ἔχει δραματικότητα), ἀλλά μέ τίς χειρονομίες (ό Ταρτοῦφος ώς πρός τίς πράξεις του θά μπορούσε νά είναι πρόσωπο τραγικό, ώς πρός τίς χειρονομίες του είναι πρόσωπο κωμικό).

Ἡ ἀρχαία τραγωδία, (ή ὅποια είναι κατά τό Θεόφραστο «ἡρωικῆς τύχης περίστασις»), ἐπέβαλε μέ τήν καλλιτεχνική της ἀξία τά πρόσωπά της. Στό δράμα ὅσσο πιό σπουδαῖο είναι τό ἔργο τόσο πιό βαθιά είναι ἡ ἀλήθεια του, ἡ ἀπεικόνιση δηλ. τῆς οὐσίας τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ γενικότητα σ' αὐτό ύπαρχει στό ἀποτέλεσμα. Στήν τραγωδία ὁ θεατής συμμετέχει, ἀφοῦ κοινή είναι ἡ τύχη τῶν παθῶν στούς ἀνθρώπους. Τό τραγικό γιά τούτο καθαιρεῖ καί τό θεατή. Ἐνώ ἡ κωμωδία κινεῖται μέσα στή φαντασία ἢ ξεκινᾶ ἀπό τήν παρατήρηση τῶν ἐλαττωμάτων τῆς ἀνθρώπινης πραγματικότητας, ἡ τραγωδία κινεῖται μέσα στήν ίστορία, καταγράφει συγκρούσεις. «Ο Οἰδίποδας», λέει ὁ Λαλό, «παλεύοντας ἐνάντια στό ἐξωτερικό πεπρωμένο τῆς μοίρας καί ὑπομένοντας τήν ἀδικία, ἡ ὁ Προμηθέας ἐπιμένοντας πεισματικά μέ ἀνελέητη γαλήνη τήν αἰώνια ἐπανάστασή του, αὐτή είναι ἡ τραγική πράξη».

Από τίς διακρίσεις πού προηγήθηκαν μέ τίς σχετικές άναφορές κυρίως στόν Μπερξόν δέν πρέπει νά νομίσουμε ότι ή κωμωδία είναι κατώτερο είδος άπό τήν τραγωδία. "Αν τό κωμικό δέν έχει βάθος ὥπως τό τραγικό (στήν αἰσθητική συγκίνηση άπό τό τραγικό ύπαρχει «ἡθικός θαυμασμός» ή καί «θρησκευτικό δέος»), αύτό δέν άφορά στήν Τέχνη. Από τήν πλευρά τής Τέχνης ή άξια σχετίζεται μέ τόν τρόπο τής άποδόσεως τοῦ κωμικοῦ. Ό μεγάλος καλλιτέχνης είναι (ὅπως ἔλεγε ὁ Πλάτων γιά τό φιλόσοφο) ὁ ἴδιος τραγωδοποιός καί κωμωδοποιός (π.χ. Σαίξιπηρ).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Γεωργούλη Κ., Αἰσθητικά καί φιλοσοφικά μελετήματα, 1964.
2. Θεοδωρακόπουλου Ι.Ν., Ἡ πρωταρχική τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, «Φιλοσοφία» 3 (1973).
3. Θεοδωρακόπουλου Ι.Ν., Εἰσαγωγή στή Φιλοσοφία Γ' 1975.
4. Μουρέλου Γ., Θέματα Αἰσθητικῆς καί Φιλοσοφίας τῆς τέχνης, Θεσ/νίκη 1970.
5. Μουτσόπουλου Ε.ύ., Αἱ Αἰσθητικαὶ Κατηγορίαι, 1970.
7. Read Herbert, Ἡ φιλοσοφία τῆς μοντέρνας τέχνης, μετάφρ. Σ. Ροζάνη, 1969.
8. Τσάτσου Κ., Δοκίμια Αἰσθητικῆς καί Παιδείας, 1960.
9. Παπανούτσου Ε.ύ., Αἰσθητική, 1969⁴.

Salvador Dalí. 'Ο Έσταυρωμένος

Ε'. Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΤΩΝ

ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Τί είναι γιά μᾶς ή Φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων

Ἡ Φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἔθεσε πρώτη ὅλα τά μεγάλα προβλήματα πού ἀπασχολοῦν τὸν ἄνθρωπο σέ κάθε ἐποχὴ. "Ἐτσι ἀσχολήθηκε σέ ἐπίπεδο καθαρῆς θεωρίας μέ τή γνώση, τήν ούσιά τῶν ὄντων, τή δομή καί τή λειτουργία τοῦ σύμπαντος, τήν καταγωγή τῆς ζωῆς, τή φύση τοῦ ἀνθρώπου, τή θέση του μέσα στὸν κόσμο καί τά συστήματα τοῦ ὁμαδικοῦ βίου.

Ἀπαντώντας στά βασικά ἐρωτήματα πού ἀνέκαθεν ἀπασχολοῦσαν τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα, οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες, ἀντίθετα ἀπό τοὺς σύγχρονούς τους λαούς, κατόρθωσαν νά ἔρμηνεύσουν τήν πραγματικότητα ὅχι πιά μυθικά ἀλλά λογικά, δηλαδή ἐπέτυχαν νά δημιουργήσουν γνώση μέ κύρος γενικά ἀποδεκτό, γνώση

άντικειμενική, αύτό πού λέμε έπιστημη. "Οποιο περιεχόμενο καί αն δίνουμε σήμερα στούς ποικίλους τομεῖς τοῦ ἐπιστητοῦ, πού όνομάζομε Λογική, Φυσική, Μαθηματικά, Ψυχολογία, Αἰσθητική, Ἡθική, Κοινωνιολογία, Πολιτική Φιλοσοφία κτλ., αύτό ἔχει τήν καταγωγή του στό ἀρχαῖο ἑλληνικό πνεῦμα.

"Ολες οι βασικές ἀρχές καὶ ὅλες οἱ βασικές ἔννοιες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ θεμελιώθηκαν ἀπό τή φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, γεγονός πού κάνει πολλούς νά ταυτίζουν τήν ἀρχαία ἑλληνική Φιλοσοφία μέ δόλοκληρη τή φιλοσοφία καὶ νά λένε χαρακτηριστικά ὅτι ὅποιος ἀρχίζει νά φιλοσοφεῖ, ἀρχίζει νά σκέφτεται μέ τρόπο ἑλληνικό. "Ετσι ἡ μελέτη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας είναι μελέτη τῆς καταγωγῆς καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου, δηλαδή είναι γνωριμία μέ μιά ἀπό τίς διαστάσεις τοῦ είναι μας.

2. Ἰστορικές προϋποθέσεις

"Η Φιλοσοφία είναι ἀνάστημα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τοῦ δου αἰώνα π.Χ. Τότε ὁ "Ἑλληνας ἔχει ἀφῆσει πίσω του τή γνωστή μας ἀπό τήν ἐπική ποίηση παιδική ψυχοσύνθεσή του, ἡ συνείδησή του εύρυνεται καὶ βαθαίνει, αἰτήματα προσωπικά τόν κατακλύζουν καὶ τόν χαρακτηρίζει πιό κριτική στάση ἀπέναντι στή ζωή. Τό ωρίμασμα ἀρχίζει, ὅταν ἡ ζωή στήν Ἑλλάδα μέ τούς ἀποικισμούς, τή ναυτιλία καὶ τό ἐμπόριο παίρνει μορφή ἀστική. Τότε στά λιμάνια τῆς Μεσογείου διασταυρώνονται τ' ἀγαθά τῆς γῆς καὶ οἱ ίδεις τῶν ἀνθρώπων. Μέ τοῦτα οἱ "Ἑλληνες πλουτίζουν τά σπίτια τους, μ' ἐκείνες τό μυαλό τους. Ἡ ζωή προάγεται καὶ ἐκλεπτύνεται. Οἱ δρόμοι τῆς θάλασσας δείχνουν ἀκόμα στούς φτωχούς πολίτες τόν τρόπο νά ύψωσουν ἀνάστημα μπροστά στούς κληρονομικούς κυρίους τῆς γῆς τους. "Ετσι σχηματίζεται μιά ισχυρή μεσαία τάξη, πού μπορεῖ νά ἀμφισβητεῖ στούς εὐγενεῖς τό ἀποκλειστικό δικαίωμα στήν ἐξουσία.

Οἱ τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 7ου αἰώνα καὶ ὀλόκληρος ὁ 6ος χαρακτηρίζονται ἀπό σκληρούς πολιτικούς ἄγωνες καὶ μεταπολιτεύσεις. Σ' αὐτή τήν περίοδο οἱ πιό πολλές καὶ οἱ πιό σημαντικές ἑλληνικές πόλεις περνοῦν ἀπό τή βασιλεία στή δημοκρατία,

ἄλλες ἄμεσα, ὅπου οἱ λαϊκότερες τάξεις κατορθώνουν νά ἐπιβάλλουν ἀνόθευτη τή βούλησή τους, καὶ ἄλλες ἔμμεσα, ὅπου ἴσχυρά πρόσωπα, οἱ τύραννοι, τίς χειραγωγοῦν ἔναν καιρό, κρατώντας γιά προσωπική τους ὡφέλεια τά προνόμια πού ἀφαιροῦν ἀπό τούς κληρονομικούς ἄρχοντες. Ὁπωσδήποτε ὅμως τό ἀπολυταρχικό σύστημα παραχωρεῖ βαθμιαίᾳ τή θέση του στό κράτος τοῦ δικαίου. Τό δίκαιο γίνεται ὁ νέος διανθρώπινος δεσμός.

Ἡ νέα μορφή τοῦ κράτους ἀφήνει στόν πολίτη ὄλοενα πιό πλατιά περιθώρια ἐλευθερίας καὶ ὄλοενα πιό πολλές δυνατότητες γιά συμμετοχή στά κοινά. Ἀκόμα καὶ ἡ θρησκεία τήν ἐποχή αὐτή μπαίνει σέ κάποιο κριτικό στάδιο. Τή δυναμωμένη συνασθηματική ζωή τοῦ Ἕλληνα δέν τήν ίκανοποιοῦν πιά οἱ παλιές Ἱεροτελεστίες, καὶ γίνεται αἰσθητή ἡ ἀνάγκη γιά πιό προσωπική σχέση μέ τό θεό. Τήν ἀπομάκρυνση τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἀπό τό μυθικό κόσμο καὶ τή στροφή του στό ἐγώ, τό ἐδῶ καὶ τό τώρα τήν παρακολουθοῦμε κυρίως ἀπό τά κείμενα τῶν λυρικῶν ποιητῶν, πού ἐκφράζουν μιά βαθμίδα πνευματικῆς ζωῆς μεταγενέστερη ἀπό τήν ἐπική ποίηση καὶ προγενέστερη ἀπό τή φιλοσοφία. Στή λυρική ποίηση ἀκριβῶς συναντοῦμε τά πρώτα προσωπικά ἔρωτήματα γιά τόν κόσμο, τό θεό, τόν ἄνθρωπο, τήν ψυχή, τή ζωή, τή γνώση καὶ τήν πράξη, δηλαδή αύτά πού ὁδηγοῦν στή φιλοσοφία.

3. Ἡ γέννηση τῆς Φιλοσοφίας

“Ως τή στιγμή πού οἱ Ἕλληνες ἐγκαινίασαν τή φιλοσοφική καὶ τήν ἐπιστημονική σκέψη, στό χώρο πού κατοικοῦσαν, ὥπως καὶ στό χώρο τῶν ἄλλων λαῶν, είχαν διάδοση ὄρισμένοι μύθοι, πού προβάλλοντας μιά γενεαλογία ἀπό θεϊκά ὄντα, ἐπιχειροῦσαν νά ἔξηγήσουν ὅχι τόσο τήν ούσια καὶ τή δομή τοῦ κόσμου ὃσο τή χρονική ἔναρξή του καὶ τήν ιεραρχία τῶν δυνάμεών του. Ἀπηχήσεις ἀπό τέτοιες ἐρμηνεῖες συναντοῦμε στόν “Ομηρο, στόν Ἡσίοδο, στούς Ὀρφικούς καὶ σέ ἄλλα ποιητικά κείμενα.

Στόν “Ομηρο ὁ Ὦκεανός καὶ ἡ Τηθύς, μορφές πού ἐνσαρκώνουν τίς δυνάμεις τοῦ ὕγροῦ καὶ τοῦ στερεοῦ στοιχείου, είναι οἱ γονεῖς τῶν θεῶν καὶ φυσικά οἱ προπάτορες ὄλων τῶν ὄντων τοῦ

κόσμου. Κατά τόν Ἡσίοδο πρώτα ἔγινε τό Χάος, ὕστερα ἡ Γῆ, ὕστερα ό Ἔρως, τρέις παραστάσεις πού ύποδηλώνουν, θά λέγαμε, μιά νηπιακή ἀντίληψη τοῦ χώρου, τῆς ὕλης καὶ τῆς ἔλξεως. "Ολα τά ὄντα ἔχουν τήν ἀρχή τους σ' αὐτή τήν τριάδα. 'Από τό Χάος γεννιέται τό σκοτάδι καὶ ἡ Νύχτα, ἀπό τό Σκοτάδι καὶ τή Νύχτα ὁ Αἰθέρας καὶ ἡ Μέρα. 'Η Γῆ γεννᾶ τόν Ούρανό, τά Βουνά καὶ τή Θάλασσα. Κατά τούς Ὁρφικούς φαίνεται ὅτι τά πρώτα ὄντα πού γεννήθηκαν ἡ πού ἦταν αἰώνια, είναι τό Χάος, ἡ Νύχτα, τό Σκοτάδι καὶ τά Τάρταρα. 'Η Νύχτα γέννησε ἔνα αύγο καὶ ἀπό αὐτό βγῆκε ό Ἔρως, πού ἐνώθηκε μέ τό Χάος καὶ γέννησε τούς Θεούς, τόν Ὡκεανό καὶ τή Γῆ. Κατά τό Φερεκύδη ύπάρχουν τρία ὄντα αἰώνια, ό Δίας, ό Χρόνος καὶ ἡ Γῆ. 'Ο Δίας παίρνει γυναίκα του τή Γῆ καὶ τῆς προσφέρει ώς γαμήλιο δῶρο ἔναν πέπλο, πού ύφαίνει ό Ἅδιος καὶ πού τόν διακοσμεῖ κεντώντας ἀπάνω του τή στεριά καὶ τή Θάλασσα, δηλαδή ὀλόκληρο τόν κόσμο. "Ἐτσι ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου στό Φερεκύδη ἐρμηνεύεται ώς ἔργο τέχνης, βγαλμένο ἀπό τά χέρια τοῦ θεοῦ.

Τελευταῖα στόν κόσμο τῆς ἔρευνας σημειώνεται ίδιαίτερος ζῆλος στήν προσπάθεια νά ἐξηγηθεῖ ἡ γέννηση τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας μέσα ἀπό τόν παραστατικό κύκλο αὐτῶν τῶν κοσμογονικῶν μύθων τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ἑξαεληνικοῦ χώρου. "Ἐτσι ἀναζητοῦν σ' αὐτούς τούς μύθους τά σπέρματα τῶν προβλημάτων καὶ τά στοιχεῖα τῆς μεθόδου τῆς φιλοσοφίας. 'Η τάση αὐτή δικαιώνεται βέβαια ἀπό τήν ἀνάγκη νά ἀξιολογήσουμε τό ύπόστρωμα τῆς φιλοσοφίας, νά γνωρίσουμε τήν ἀφετηρία της, ἀλλά δέν ἐρμηνεύει καθαυτό τό φαινόμενο τῆς μετάβασης ἀπό τό μύθο στό λόγο. 'Εκεῖνο πού συχνά παραθεωρεῖται ἀπό τούς νεώτερους ἔρευνητές είναι τό γεγονός ὅτι οί όμοιότητες τῶν ἑλληνικῶν κοσμολογικῶν θεωριῶν μέ τίς κοσμογονικές δοξασίες, ντόπιες καὶ ξένες, είναι στήν ἐπιφάνεια, ὅχι στό βάθος: Οἱ δοξασίες ἔχουν νά κάνουν μέ παραστάσεις, ἐνῶ οἱ θεωρίες λειτουργοῦν μέ ἔννοιες, οἱ πρώτες ἀποτελοῦν μυθικές ἐπινοήσεις, ἐνῶ οἱ δεύτερες συνθέτουν λογικές ἔξηγήσεις. "Αν τό στοιχεῖο τοῦ μύθου μόνο του ἦταν ίκανό νά γεννήσει τήν ἐπιστημονική σκέψη, θά ἐπρεπε ὅλοι οἱ λαοί τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἀφοῦ είχαν μύθους, νά φτάσουν καὶ στή φιλοσοφία. "Ομως είναι γνωστό ὅτι

οι άρχαίοι λαοί πρίν άπό τούς "Ελληνες δέν μπόρεσαν νά όδηγηθούν ποτέ σέ άφαιρεσις, γενικεύσεις καί άνακαλύψεις φυσικῶν καί ίστορικῶν νόμων. "Έμειναν σέ έπιδόσεις πάνω σέ όρισμένους πρακτικούς τομεῖς τοῦ ἐπιστητοῦ, μετρήσεις, άθροίσεις καί γενικά ἔμπειρικές γνώσεις. Οι "Ελληνες πῆραν βέβαια άπό τούς λαούς τῆς Μέσης Ἀνατολῆς·καί μυθολογικό ύλικό καί πρακτικές γνώσεις, ἄγνωστο ὅμως σέ ποιό βαθμό, ἀφοῦ δέν μποροῦμε νά ύπολογίσουμε τί είχαν κληρονομήσει ἀμεσα άπό τὸν αἰγαῖο πολιτισμό. Σημασία πάντως ἔχει τό γεγονός ὅτι τὰ στοιχεῖα, πού πήραν οἱ "Ελληνες άπό ἄλλους λαούς, τὰ ἐπεξεργάστηκαν μέ τό δικό τους πνεῦμα, πού βασικά γνωρίσματά του εἶναι ἡ σαφήνεια καί ἡ ὁξυδέρκεια. Ἀπό αὐτή τή ζύμωση προέκυψε ό όρθος λόγος, πού ἐκδηλώνεται ώς ἀφαίρεση καί θεώρηση τοῦ ὅλου, ώς τάση γιά γενίκευση, ώς μεταμόρφωση τῆς εἰκόνας σέ ἔννοια καί ώς διατύπωση νόμων. Θά λέγαμε ὅτι ἂν ὁ ἀρχαῖος "Ελληνας κατατριβόταν μέ μετρήσεις καί παρατηρήσεις πάνω σέ μεμονωμένα θέματα, ὅπως τότε ό ἀνατολίτης καί ὅπως σήμερα ό ειδικός ἐπιστήμονας, ἡ φιλοσοφία δέ θά γεννιόταν ποτέ! Δέν ξέρει κανείς ἂν ἡ σαφήνεια τῶν γραμμῶν, ἡ πλαστικότητα τῶν σχημάτων, ἡ διαφάνεια, ἡ καθαρότητα καί ἡ ἐποπτικότητα, πού εἶναι γνωρίσματα τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου, δέν ἔγιναν μέ τὸν καιρό γνωρίσματα καί τοῦ νοῦ τῶν κατοίκων του καί δέν τοῦ ἔδωσαν τήν εύχερεια σέ κάποια στιγμή τῆς ίστορίας του νά ἀναστήσει ἀπό τίς νεφελογεννημένες μυθικές μορφές τίς πλαστικές ἔννοιες καί ἀπό τίς προσωποποιημένες φυσικές δυνάμεις τούς τετράγωνους νόμους τοῦ πνεύματος.

4. Διαίρεση τῆς Φιλοσοφίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων

Στή Φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὅπως διαμορφώθηκε μέσα στά ίστορικά ὅρια τῆς ἀρχαίας ζωῆς, διακρίνομε τρεῖς μεγάλες χρονικές περιόδους: Τήν περίοδο τῆς Προσωκρατικῆς φιλοσοφίας, τήν περίοδο τῆς Ἀττικῆς φιλοσοφίας καί τήν περίοδο τῆς Φιλοσοφίας τῶν ἀλεξανδρινῶν καί τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

Ἡ Προσωκρατική φιλοσοφία, πού χρωστᾶ τό ὄνομά της στό γεγονός ὅτι οἱ κυριότεροι ἐκπρόσωποί της ἔζησαν πρίν ἀπό τό

Σωκράτη, ἀναπτύχθηκε τόν ἔκτο καί τόν πέμπτο αἰώνα π.Χ. καί ἔχει κεντρικό θέμα της τή γνώση τοῦ φυσικοῦ κόσμου, δηλαδή είναι Φυσική φιλοσοφία. Τίς κυριότερες σχολές αὐτῆς τῆς περιόδου τίς σχηματίζουν οἱ Ὑλοζωιστές, οἱ Πυθαγόρειοι, οἱ Ἐλεάτες, οἱ Ἀτομικοί καὶ οἱ Σοφιστές, ἐνῶ ἄλλοι, μεμονωμένοι ἀλλά τό ἕδιο σημαντικοί φιλόσοφοι, ὅπως ὁ Ξενοφάνης, ὁ Ἡράκλειτος, ὁ Ἐμπεδοκλῆς καὶ ὁ Ἀναξαγόρας, δημιουργοῦν ἀνεξάρτητα συστήματα.

Ἡ Ἀττική φιλοσοφία, πού ὄνομάζεται ἔτσι ἐπειδή ἀναπτύχθηκε μέ κέντρο τήν πόλη τῶν Ἀθηνῶν, ἀρχίζει τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ πέμπτου αἰώνα καί καλύπτει κυρίως τόν τέταρτο. Τό βάρος τῆς προσπάθειάς της ἡ φιλοσοφία αὐτή τό ρίχνει στή γνώση τῆς οὐσίας τῶν ὄντων, καί ἔτσι ἐξελίσσεται σέ Ὁντολογία ἡ Μεταφυσική. Κορυφαίες μορφές τῆς Ἀττικῆς φιλοσοφίας είναι ὁ Σωκράτης, πού στό πρόσωπό του ἀναφέρουν τήν ἀρχή τους οἱ λεγόμενες Σωκρατικές σχολές, ὁ Πλάτων, ἰδρυτής τῆς Ἀκαδημίας, καί ὁ Ἀριστοτέλης, ἰδρυτής τοῦ Περιπάτου. Ἡ Ἀκαδημία καί ὁ Περιπάτος είναι σχολές μέ δράση, πού φτάνει ὡς τό τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Ἡ Φιλοσοφία τῶν ἀλεξανδρινῶν καί τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀρχίζει στούς μετακλασσικούς χρόνους καί παρακολουθεῖ τήν ἀρχαία ἐλληνική ζωή ὡς τή μετάπλασή της στή χριστιανική κοινωνία τοῦ Βυζαντίου. Ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτῆς τῆς Φιλοσοφίας είναι ἡ προσωπική ζωή τοῦ ἀνθρώπου, γεγονός πού τήν ἀναδεικνύει σέ Ἡθική φιλοσοφία. Τά κυριότερα ρεύματα καί συστήματα αὐτῆς τῆς περιόδου ἀπαρτίζουν οἱ Στωικοί, οἱ Ἐπικούρειοι, οἱ Σκεπτικοί, οἱ Ἐκλεκτικοί καί οἱ Νεοπλατωνικοί.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τόσο τίς περιόδους ὅσο καί τά συστήματα τῆς ἀρχαίας Φιλοσοφίας πρέπει νά τά φανταστοῦμε ὅχι ὡς στεγανά διαμερίσματα ἀλλά ὡς μέλη ἑνός ζωντανοῦ ὄργανισμοῦ. Δηλαδή μποροῦμε νά παρατηρήσουμε ἀμοιβαίες εἰσβολές ἀπό τόν ἔνα χῶρο στόν ἄλλο, ἀμοιβαίες ἐπιδράσεις, ἀλληλοσυμπληρώσεις, ἀντιμαχίες, παράλληλες πορείες κτλ. Ἔτσι ἡ διαιρέση πού κάναμε ἐξυπηρετεῖ ἀπλῶς τήν ἐπιθυμία νά δοῦμε σέ πολύ ἀδρές γραμμές πῶς συναρθρώνεται τό σῶμα τῆς ἀρχαίας Φιλοσοφίας.

Η ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

1. ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ

1. Περιεχόμενο, χαρακτήρας και σημασία τής Προσωκρατικής φιλοσοφίας

‘Ολοκληρη ἡ πρώτη περίοδος τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ προσδιορίσει τὴν ἀρχή καὶ τὴν οὐσία τοῦ κόσμου. Ὁ κόσμος ἀποτελεῖ τό κεντρικό πρόβλημά της. Ἡ Ἑλληνική φιλοσοφία λοιπόν στὴν πρώτη περίοδο εἶναι ἐπιστήμη τῆς φύσης («φυσιολογίη»), φυσική φιλοσοφία καὶ μαζὶ φυσική ἐπιστήμη. Ἡ φυσική πραγματικότητα γίνεται γιά τὸν “Ἐλληνα τῶν ἀρχαϊκῶν κυρίων χρόνων τὸ πρῶτο ἐρέθισμα πού βάζει σὲ κίνηση τὸ πνεῦμα του καὶ τὸ ὄδηγει στὸ νά γεννήσει τὴ φιλοσοφία.” Ἔτσι μποροῦμε νά ποῦμε ἀπὸ τὴν ἀρχή ὅτι στὴν ἴστορία τοῦ εύρωπαϊκοῦ ἀνθρώπου ἡ συνειδητοποίηση τοῦ κοσμολογικοῦ προβλήματος καὶ ἡ γέννηση τῆς φιλοσοφίας συμπίπτουν.

Λέγοντας ὅτι ἡ Προσωκρατική φιλοσοφία ἔχει τὸν κόσμο ὡς πρόβλημά της κεντρικό καὶ σχεδόν ἀποκλειστικό, δέν παραθεωροῦμε τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἐκπρόσωποί της ἔχουν ἀπόψεις καὶ γιά τὸν ἄνθρωπο, τὴν κοινωνία, τὸ κράτος, τὴ γνῶση καὶ τὴν πράξη. Εἴμαστε ὅμως ὑποχρεωμένοι νά ἐξηγήσουμε ὅτι οἱ ἀπόψεις αὐτές ἀποτελοῦν προεκτάσεις τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας τους. Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ συμπεριφορά του ἐδῶ ἐξετάζονται ὡς ἅμεσα ἐξαρτήματα τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Δέν ἔχουν γίνει ἀκόμα ἀντικείμενα εἰδικῶν κλάδων τοῦ ἐπιστητοῦ.

Μέ τὴν ἀπλή δήλωση ὅτι οἱ Προσωκρατικοί προσπάθησαν πρῶτοι νά ἐξηγήσουν τὴ σύσταση τοῦ κόσμου ἀσφαλῶς δέ γίνεται φανερό σέ ὅλες τίς διαστάσεις του τὸ μέγεθος τοῦ ἐγχειρήματος. “Οταν αὐτοί οἱ στοχαστές ξεκινοῦν, ὁ δρόμος τῆς ἐπιστήμης δέν ἔχει ἀκόμα χαραχτεῖ, καὶ πρέπει νά τὸν ἀνοίξουν οἱ

ΐδιοι. Στήν έποχή τους τό μόνο δεδομένο είναι ή διάχυτη άπορία μπροστά στήν ποικιλία τῶν φυσικῶν φαινομένων, στήν άδιάκοπη γένεση καί φθορά, σέ ὅλα ὅσα συμβαίνουν στή στεριά καί στή θάλασσα, στόν ούρανό ψηλά καί μέσα στή ζωή τῶν ζώων καί τῶν φυτῶν, άπορία πού ἔχει πηγή τῆς τοῦ ἀρχαϊκοῦ "Ελληνα τήν ἐφηβική ὄρμη γιά γνώση. Ἀλλά τό παραστατικό ύλικό είναι φτωχό, τά ὅργανα λείπουν καί ή κριτική γιά τό κύρος τῆς γνώσης είναι ἀνύπαρκτη. "Ετοι οἱ πρωτοπόροι τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας πρέπει μαζί μέ τή θεωρία τους νά οίκοδομήσουν καί τή γλώσσα τῆς φιλοσοφίας, τήν ὄρολογία τῆς ἐπιστήμης καί τόν κριτικό λόγο. Ἡ συνέχεια τοῦ ἐλληνικοῦ καί τοῦ εύρωπαϊκοῦ πνεύματος ἔδειξε τήν ἐπιτυχία αύτῶν τῶν στοχαστῶν. Σήμερα ὅλοι ξέρομε ὅτι οἱ βάσεις τῆς φιλοσοφίας καί τῆς ἐπιστήμης βρίσκονται στήν Προσωκρατική φιλοσοφία καί ὅτι ἀπό αύτήν διατυπώθηκαν οἱ κυριότερες ἔννοιες ὅλων τῶν κλάδων τοῦ ἐπιστητοῦ. Εἰδικά γιά τόν τομέα τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας καί τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν πρέπει νά θυμηθοῦμε ὅτι οἱ αύτονότερες πιά ἔννοιες κόσμος, φύση, ἀπειρο, χῶρος, χρόνος, ἄτομο, κενό, ὑλη, δύναμη, μέγεθος, κίνηση, ἀριθμός, συνεχές, μέρος, ὅλο, φθορά, ἔνωση, διάλυση καί ἔνα πλήθος ἄλλες πέρασαν στή γλώσσα τῆς ἐπιστήμης καί καθιερώθηκαν, ἀφοῦ τίς είσηγήθηκαν οἱ Προσωκρατικοί.

2. Ὕλοζωιστές - Ξενοφάνης - Ἡράκλειτος

Ἡ Φυσική φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἐλλήνων, πού ἐγκαινιάζεται μέ τήν ἔννοια τοῦ νεροῦ καί ὄλοκληρώνεται μέ τήν ἔννοια τοῦ ἀτόμου, σημαδεύεται ἀπό μιά σειρά σταθμούς, πού διαμορφώνουν συστήματα καί σχολές στό χῶρο τοῦ προβληματισμοῦ της. Ὁ πρῶτος ἀπό αύτούς τούς σταθμούς είναι ή σχολή τῆς Μιλήτου, πού διατύπωσε τήν ύλοζωιστική ἐρμηνεία τοῦ κόσμου. Οἱ Ὅλοζωιστές δήφεύλουν τό χαρακτηρισμό τους στούς ὄρους ὑλη καί ζωή, ἐπειδή οἱ ἀρχές πού ἐθέσπισαν, ἐταύτιζαν τήν ὑλη μέ τήν ζωική ἐνέργεια.

Ἡ προσπάθεια γιά τόν προσδιορισμό τῆς ούσίας τοῦ κόσμου καί τήν ἐρμηνεία τῆς δομῆς του ἐγκαινιάζεται μέ τήν ἀναζήτηση τοῦ πρώτου ἀνάμεσα στά στοιχεῖα, πού συνθέτουν τά σώματα.

Κατά τήν ἀντίληψη τῶν πρώτων φιλοσόφων αὐτή ἡ πρώτη ὑλη θά ἔπρεπε νά ἀποτελεῖ τή βάση ὅχι μόνο γιά τή σύσταση τῶν σωμάτων ἀλλά καί γιά τήν ὑπαρξη τῶν στοιχείων. Θά ἔπρεπε δηλαδή νά ἀποτελεῖ τή σταθερή ούσια, πού μολονότι ἀλλοιώνεται ποιοτικά καί μεταμορφώνεται σέ ἄλλα στοιχεῖα, πού μέ τήν πρόσμιδή τους γίνεται ἡ σύνθεση τῶν σωμάτων, ὅμως μένει αἰώνια στό βάθος ὅλων τῶν ὄντων καί δέ φθείρεται οὕτε μέ τήν ἀποσύνθεση τῶν σωμάτων οὕτε μέ τή μετατροπή τῶν στοιχείων. 'Ο πρώτος ἀναβαθμός σ' αὐτή τήν πορεία τοῦ ἐλληνικοῦ στοχασμοῦ είναι ἡ ἔννοια τοῦ νεροῦ. 'Ο **Θαλῆς** ὁ Μιλήσιος (περίπου 625-546) είναι ἐκείνος πού θεώρησε τή θάλασσα ώς πηγή ὅλων τῶν ὄντων.

Τό κοσμολογικό πρόβλημα πού ἔγκαινίασε ὁ Θαλῆς εἶχε τή συνέχειά του στό μαθητή καί συμπολίτη του **'Αναξίμανδρο** (περίπου 610-546). 'Ο δεύτερος ὑλοζωιστής φαίνεται νά ἀναζήτησε τή φυσική ἀρχή τοῦ κόσμου σέ πλαίσια εύρυτερα ἀπό τό σώμα τής Θάλασσας. Στό αἴτημά του αὐτό μποροῦσαν νά ἀνταποκριθοῦν κυρίως οἱ παρα-

Ηράκλειτος

στάσεις τοῦ χάους, τοῦ αἰθέρα καὶ τοῦ ἀέρα, πού μέ αὐτές τό
ἔλληνικό πνεῦμα εἶχε τήν πρώτη του ἐνόραση τοῦ διαστημικοῦ
χώρου. Μπροστά στήν ἀπεραντοσύνη του στάθηκε καὶ ὁ Ἀναξι-
μανδρος καὶ ὅρισε τήν ἀρχή τοῦ κόσμου μέ τόν ὄρο τοῦ ἀπέραν-
του, τοῦ «ἀπείρου».

Ο Ἀναξιμένης (περίπου 585–525) πρέπει νά ξεκινᾶ ἀπό τήν
ἐπιθυμία νά καταστήσει πιό συγκεκριμένη τήν κοσμολογική ἀρχή
τοῦ δασκάλου του Ἀναξιμάνδρου. Μέ βάση τήν ἐμπειρία τῆς
γήινης ἀτμόσφαιρας φτάνει στό συμπέρασμα ὅτι ὁ ἀέρας ἀποτε-
λεῖ τό περιεχόμενο ὄλοκληρου τοῦ διαστημικοῦ χώρου ἢ μᾶλλον
ὅτι ἡ ἀέρινη μάζα ἀπαρτίζει τό κοσμικό σύστημα ὡς τά ἔσχατα
ὅριά του. Ο Ἀναξίμανδρος εἶχε θεωρήσει ως ἀρχή τοῦ κόσμου
τό ἀπέραντο διάστημα. Ο μαθητής του τό γεμίζει μέ τή μάζα τοῦ
ἀέρα. "Ετσι ἡ κοσμολογική ἀρχή τοῦ δασκάλου συγκεκριμενο-
ποιεῖται.

Η πρώτη ἀπομύθωση τοῦ κόσμου ἀπό τή σχολή τῆς Μιλήτου
εἶχε τή συνέχειά της στήν ἐπαναστατική θεολογία τοῦ Ξενοφάνη
τοῦ Κολοφώνιου (περίπου 570-470). "Ετσι τά φυσικά σώματα, πού
οἱ Ὑλοζωιστές τά εἰδαν ως ἀρχές τῶν ὄντων, ὑπαγόρευσαν στόν
Ξενοφάνη νά ἀπορρίψει τόν ἀνθρωπομορφισμό τοῦ θείου, ἐνῶ ἡ
ὑλοζωιστική ἰδέα τῆς μοναδικότητας τῆς πρώτης μορφῆς τῆς
ὕλης τόν ὁδήγησε σ' ἔνα εἶδος μονοθεϊσμοῦ. Τόσο ἡ ἀπόρριψη
τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ ὅσο καὶ ἡ ἰδέα ἐνός μοναδικοῦ θεοῦ
ἔρχονταν σέ φανερή ἀντίθεση μέ τήν ως τότε θρησκευτική
παράδοση τῶν Ἑλλήνων, καὶ θά ἦταν ἀδύνατες, ἃν δέν εἶχε
προηγηθεῖ ἡ ὑλοζωιστική ἐρμηνεία τοῦ κόσμου.

Προεκτείνοντας τά διδάγματα τῆς φυσικῆς θεωρίας τῆς Μι-
λήτου καὶ τῆς ἐπαναστατικῆς θεολογίας τοῦ Ξενοφάνη, ὁ μεγα-
λοφυής Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος (περίπου 540-480) ἔρχεται νά
μᾶς δώσει μιά δυναμική παράσταση τοῦ σύμπαντος, βάζοντας ως
ἀρχή καὶ ούσια του τό στοιχεῖο τῆς φωτιάς. "Ετσι κατά τήν ἀντί-
ληψη τοῦ Ἡρακλείτου ὁ κόσμος εἶναι χωρίς ἀρχή καὶ τέλος, ἡ
ούσια του εἶναι πύρινη καὶ ἡ λειτουργία του ἀκολουθεῖ ὄρισμέ-
νους κανόνες. Η κοσμική φωτιά γίνεται νερό, ἀέρας, γῆ, καὶ
αύτά μέ τή σειρά τους ξαναγίνονται φωτιά. "Ο, τι ὑπάρχει στόν
κόσμο εἶναι μεταμορφώσεις τῆς φωτιάς. "Ολα ξεκινοῦν ἀπό αύ-

τήν καί καταλήγουν σ' αύτήν. 'Η φύση λειτουργεῖ μέ τό μηχανισμό τῆς ἀδιάκοπης μεταβολῆς τῶν στοιχείων πού τή συνθέτουν. 'Από τήν ἄποψη τῆς ἐνότητας τοῦ ὄντος οἱ ἀντιθέσεις, πού ἀποκαλύπτονται μέσα στίς φάσεις τῆς κοσμικῆς φωτιᾶς μέ τήν ἀμοιβαία ἔχθρική στάση τῶν στοιχείων, δέν ἔχουν σημασία. Τά ἀντίθετα δέν εἶναι καθαυτά ἀντίθετα, ἀλλά μεταπτώσεις τοῦ ὄντος.

3. Πυθαγόρειοι καί Ἐλεάτες

Σύγχρονοι μέ τόν Ξενοφάνη καί τόν Ἡράκλειτο εἶναι οἱ ἀρχαιότεροι **Πυθαγόρειοι**, πού, παράλληλα μέ τίς μυστικιστικές τάσεις τους, συνεχίζουν τήν Ἰωνική φυσική, καί ἡ σκέψη τους στρέφεται κυρίως στίς σχέσεις καί στίς ἀναλογίες, δηλαδή σέ ποσά καί μέτρα μέσα στόν κόσμο τῶν σωμάτων καί τῶν φαινομένων. Αύτό τούς ὁδηγεῖ στό νά ἐννοήσουν τόν ἀριθμό περίπου ὅπως οἱ "Ιωνες ἐννοήσαν τό φυσικό σῶμα, μέ ἄλλα λόγια νά δοῦν τόν ἀριθμό, τή μαθηματική σχέση, καί ὅχι τά στοιχεῖα, ως ἀρχή τοῦ κόσμου. Στούς Πυθαγορείους ὁ ἀριθμός ως ἀρχή τοῦ κόσμου ἔχει σχεδόν θεοποιηθεῖ. 'Η δύναμή του παρουσιάζεται ἀπό τό Φιλόλαο ως ἡγετική μέσα σ' ὅλο τόν κόσμο, τόσο τόν ὑπερβατικό καί τό φυσικό ὅσο καί ἐκεῖνο τοῦ ἀνθρώπου. 'Η φύση τοῦ ἀριθμοῦ, λέει ὁ Φιλόλαος, εἶναι γεμάτη σοφία καί εἶναι ὁδηγήτρα καί ἔξιγήτρα γιά κάθετι πού ἀποροῦμε καί γιά κάθετι πού ἀγνοοῦμε. Δηλαδή κατά τόν πυθαγόρειο φιλόσοφο δέ θά ἡταν φανερό σέ κανένα, κανένα ἀπό τά πράγματα, οὕτε καθαυτά οὕτε στή μεταξύ τους σχέση, ἀν δέν ἡταν ὁ ἀριθμός καί ἡ ούσια του, ἐνώ τώρα αὐτός μέ τήν αἰσθησή φέρνει σέ συμφωνία μέσα στήν ψυχή ὅλα τά πράγματα καί τά κάνει γνωστά καί σύμφωνα στή μεταξύ τους σχέση κατά τή φύση τοῦ κριτηρίου, καί ἀποδίδει τή σωματικότητα καί τίς ἀναλογίες στό καθένα ἀπό τά πράγματα, τόσο τά ἄπειρα ὅσο καί τά πεπερασμένα.

Οἱ ἔννοιες τῆς ἔμψυχης πρωτοϋλης τῶν Ὅλοζωιστῶν, τοῦ πνευματικοῦ θεοῦ τοῦ Ξενοφάνη, τῆς θερμικῆς ἐνέργειας τοῦ Ἡρακλείτου καί τῶν μαθηματικῶν σχέσεων τῶν Πυθαγορείων εἶχαν στρώσει τό δρόμο γιά νά βαδίσει ἡ Ἑλληνική σκέψη πρός τήν ἀναζήτηση ἐνός ὄντος πέρα ἀπό τά φυσικά σώματα καί φαινόμε-

να. Στό δρόμο αύτό πρωτοπόροι άναδείχτηκαν οι Ἐλεάτες. Ὁ ἀρχηγός τους **Πάρμενίδης** (515-440) ἐγκολπώνεται βασικά τήν ξενοφανική θεολογία καί συνδέεται μέ τή μαθηματική σκέψη τῶν Πυθαγορείων, ἀλλά τό ξεκίνημα τῆς θεωρίας του ἐκδηλώνεται ώς ἀντίδραση στό γεμάτο κινητικότητα σύστημα τοῦ Ἡρακλείτου. "Ἔτσι στό δυναμικό σύμπαν ἔκεινου ὁ Παρμενίδης ἀντιπαραθέτει ἕνα ὄν στατικό, πού τό θεωρεῖ ἀγέννητο καί ἀθάνατο, τέλεια ὀλοκληρωμένο, ἀμετάβλητο καί ἀμετακίνητο, μοναδικό καί μέ τή συνέχεια μέσα του." Ο, τι βλέπουμε νά γίνεται μέσα στό σύμπαν δέν ἀποτελεῖ παρά ἀπατηλό φαινόμενο, ἀφοῦ τό ὄν δέ γίνεται, ἀλλά εἶναι.

4. Ἐμπεδοκλῆς καί Ἀναξαγόρας

Τό ἐπόμενο βῆμα στή σκέψη τῶν ἀρχαίων ἦταν νά συγχωνεύσουν τίς θεωρίες πού είχαν διατυπωθεῖ ώς τότε καί νά ἐπιτύχουν μιά πιό συνθετική ἑρμηνεία τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Τήν τάση αύτή ἐκφράζει ὁ **Ἐμπεδοκλῆς** ὁ Ἀκραγαντίνος (492-432), πού δέχεται ώς ἀρχές τέσσερα φυσικά στοιχεῖα καί δυό δυνάμεις, ἀντίθετες μεταξύ τους. Τά στοιχεῖα εἶναι τά γνωστά ἀπό τίς ἀρχαιότερες θεωρίες φυσικά σώματα, δηλαδή τό νερό, ὁ ἀέρας, ἡ γῆ καί ἡ φωτιά. Οί δυνάμεις εἶναι ἡ «Φιλότης» καί τό **Νεῖκος**, δηλαδή ἡ ἀγάπη καί τό μίσος, ἡ ἔλξη καί ἡ ἀπώθηση. Μέ αύτές τίς ἔξι ἀρχές συντίθεται καί ἀποσυντίθεται τό σύμπαν. Ὁ **Ἐμπεδοκλῆς** ἀποδέχεται τό ἐλεατικό δόγμα ὅτι τίποτα δέ γίνεται ἀπό τό μή εἶναι καί τίποτα δέν καταλήγει στό μή εἶναι, καί ἀπό τή θέση αύτή μπορεῖ νά ύποστηρίξει ὅτι αύτό πού λέμε γένεση καί φθορά δέν εἶναι παρά ἡ ἔνωση καί ἡ διάλυση τῶν στοιχείων. Τά στοιχεῖα δέν ἔχουν δική τους κίνηση, ἀλλά δέχονται ὡθήσεις ἀπό τή **«Φιλότητα»** καί τό **Νεῖκος**. Μέ τήν πρώτη δύναμη τά στοιχεῖα ἔλκονται καί συνθέτουν σώματα, ἐνώ μέ τή δεύτερη τά στοιχεῖα ἀπωθοῦνται καί τά σώματα διαλύονται.

Ἀπό τό ἐλεατικό δόγμα ὅτι τίποτα δέ γίνεται ἀπό τό μή εἶναι καί τίποτα δέν καταλήγει στό μή εἶναι **ξεκινᾶ** καί ὁ **Ἀναξαγόρας** ὁ Κλαζομένιος (500-428), πού ἀποδέχεται ἐπίσης τή θέση τοῦ **Ἐμπεδοκλῆ** ὅτι γένεση καί φθορά εἶναι ἔνωση καί διάλυση τῶν στοι-

χείων, πού καθαυτά βέβαια είναι άμετάβλητα. Ὁ Ἀναξαγόρας ὅμως δουλεύοντας αύτά τά δεδομένα φτάνει σε ἄλλο ἀποτέλεσμα. Ἡ βασική ἀπορία του είναι: Ἐφοῦ τά στοιχεῖα καθαυτά είναι άμετάβλητα, πῶς συμβαίνει π.χ. ἀπό τό ψωμί πού τρώμε νά γίνονται σάρκες, ὅστα, φλέβες, αἷμα, τρίχες κτλ., Αύτή τόν ὁδηγεῖ στήν ἐκδοχή ὅτι μέσα σέ κάθε οὐσία ὑπάρχουν ἀπό τήν ἀρχή ὅλες οἱ οὐσίες μαζί, καὶ ἔτσι τό κάθε μέρος τρέφεται μέ τίς ὅμοιές του οὖσίες, πού βρίσκονται παντοῦ. Ὁ Ἀναξαγόρας συμπεραίνει ἐπίσης ὅτι τά στοιχεῖα δέν είναι τέσσερα, ἄλλα ἀπειρα καὶ στόν ἀριθμό καὶ στό μέγεθος καὶ στό μερισμό τους. Τέλος θέλοντας νά ἐξηγήσει τήν κίνηση τῶν στοιχείων καὶ παρατηρώντας τήν τάξη πού ὑπάρχει στά πράγματα τοῦ κόσμου, ὑποθέτει μιά δύναμη ὅμοια μ' ἐκείνη πού είναι ἡ αἰτία γιά τήν τάξη στίς ἐκδηλώσεις καὶ τά ἔργα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ δύναμη αύτή είναι ὁ νοῦς. Ὁ νοῦς λοιπόν είναι γιά τόν Ἀναξαγόρα ἡ κινητήρια δύναμη τοῦ σύμπαντος καὶ ὁ ρυθμιστής του. Είναι αὔθυπόστατος, χωριστός ἀπό τά στοιχεῖα, ἀπαλλαγμένος ἀπό πάθη καὶ ἀπό κάθε μεταβολή, αύτοδύναμος καὶ παντοδύναμος, παντογνώστης καὶ πανταχοῦ παρών.

5. Ἀτομικοί

Ὑστερα ἀπό τόν Ἐμπεδοκλῆ καὶ τόν Ἀναξαγόρα οἱ Ἀτομικοί, ὁ **Λεύκιππος** (5ος ai.) καὶ ὁ **Δημόκριτος** ὁ Ἀβδηρίτης (460-370), κλείνουν τόν κύκλο τῆς προσπάθειας γιά νά γεφυρωθεῖ τό χάσμα ἀνάμεσα στίς θεωρίες τοῦ Ἡρακλείτου καὶ τοῦ Παρμενίδη. Οἱ Ἀτομικοί δέ δυσκολεύονται νά δεχτοῦν τήν ἐλεατική θέση ὅτι τό ὃν είναι ἀγέννητο, ἀμετάβλητο καὶ ἄφθαρτο, ὅμως ἔχουν παράλληλα πειστεῖ καὶ γιά τήν πολλαπλότητά του καὶ γιά τήν κίνησή του, πράγματα πού οἱ Ἐλεάτες τά είχαν ἀρνηθεῖ, γιατί δέν καταλάβαιναν πῶς τό ὃν θά μποροῦσε νά διαιρεῖται ἡ νά κινεῖται, ἀφοῦ γι' αύτούς ἔξω ἀπό αύτό δέν ὑπῆρχε τίποτα. Οἱ Ἀτομικοί διαπίστωσαν ὅτι μέ αύτό τόν τρόπο οἱ Ἐλεάτες είχαν ἀρνηθεῖ καὶ τήν ὑπαρξη τοῦ κενοῦ, πού τό ταύτιζαν μέ τό μή ὃν. Ἀλλά τό «κενόν» ἀπέναντι στό «πλῆρες», στό ὃν, μπορεῖ νά τό λέμε μή ὃν, είναι ὅμως τόσο πραγματικό ὄσο καὶ τό ὃν. Μέ ἄλλα λόγια ἡ

Ύπαρξη τοῦ κενοῦ χώρου εἶναι τόσο βέβαιη ὅσο καί ἡ ὑπαρξη τοῦ ὄντος. "Ετσι τὸ «κενόν» καὶ τὸ «πλήρες» ἔγιναν γιά τούς Ἀτομικούς οἱ βάσεις τῆς ἐρμηνείας τοῦ σύμπαντος.

Αλλά τί εἶναι τὸ «πλήρες»; "Ηδη ὁ Ἐμπεδοκλῆς εἶχε δεχτεῖ ὅτι τὰ στοιχεῖα ἀποτελοῦνται ἀπό πολύ μικρά μόρια, «ξύσματα», πού τό μάτι δέν τά βλέπει, καὶ αὐτά σχηματίζουν στρώματα καὶ ἀποτελοῦν τόν αἰσθητό κόσμο. Ὁ ἐλεάτης Ζήνων, παρεκκλίνοντας ἀπό τό δόγμα τοῦ δασκάλου του Παρμενίδη, πού ἥθελε τό ὄν ἀδιαίρετο, δίδασκε ὅτι τά σώματα «διχοτομοῦνται», διαιροῦνται, καὶ μάλιστα ἀπεριόριστα. Αὐτό ἔκανε τούς Ἀτομικούς νά σκεφτοῦν ὅτι πρέπει νά ύπάρχουν μόρια τῆς ὕλης, πού δέν μποροῦν νά κομματιστοῦν πάρα πέρα. Γιατί ἂν τά σώματα εἶναι διαιρετά σέ βαθμό ἀπεριόριστο, θά πρέπει νά ύπάρχουν καὶ κενά σέ βαθμό ἀπεριόριστο, ἀφοῦ χωρίς κενό εἶναι ἀδιανόητη ἡ διαιρέση τῶν σωμάτων. "Αν ὅμως ἡ ὕλη εἶναι διαιρετή σέ βαθμό ἀπεριόριστο, ὅπως ύποστηρίζει ὁ Ζήνων, τότε ὅλα τά σώματα θά πρέπει νά ἀποτελοῦνται ἀποκλειστικά ἀπό κενά, ἀφοῦ δέ θά ύπάρχει τίποτ' ἄλλο ἀπό κενό, καὶ ἡ οὐσία τῶν ὄντων θά εἶναι τό κενό. Ἀλλά ἡ «διχοτομία» τοῦ Ζήνωνα ἀνταποκρίνεται στή μαθηματική πραγματικότητα, ὅχι στή φυσική. Γι' αὐτό εἶναι ἀνάγκη τά μόρια τῆς ὕλης, πού ἀπαρτίζουν τή μάζα τῶν σωμάτων, νά εἶναι ὡς ἔνα σημεῖο ἀπαλλαγμένα ἀπό κάθε κενό, πρέπει νά ἔχουν τέλεια πληρότητα, καὶ ἔτσι νά μή δέχονται πιά ἄλλες τομές, δηλαδή νά εἶναι ἄτομα, ἄτμητα, καὶ νά μή μεταβάλλονται. Ἀπό τέτοια ἄτομα μόρια ὕλης ἀποτελοῦνται ὅλα τά σώματα, καὶ μόνο ἀνάμεσα στά ἄτομα αὐτά παρεμβάλλεται πολύ ἡ λίγο κενό.

"Υστερα ἀπ' αὐτό οἱ Ἀτομικοί δέ δυσκολεύτηκαν ν' ἀποδώσουν στό ἄτομο τά χαρακτηριστικά πού ὁ Παρμενίδης ἔδινε στό ὄν: Τό ἄτομο εἶναι ἀγέννητο, ἄφθαρτο, ἀμετάβλητο, ἀπλό καὶ μέ όρισμένα ὄρια. "Αλλες ιδιότητες πέρα ἀπό τή σωματική ἔκταση, τοῦ ὄγκου, δέν ἔχει τό ἄτομο. "Ετσι μέ βάση τήν ὄντολογία τοῦ Παρμενίδη πρωτοφαίνεται στήν ίστορία τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος ἡ ἔννοια τῆς «ἀποίου» ὕλης. Οἱ ποιότητες ἐρμηνεύονται ἀπό τη συμπλοκή τῶν ἀτόμων κατά τόν ἀπαρτισμό τῶν σωμάτων.

Τρεῖς μεγάλες προσπάθειες ἔγιναν, γιά νά γεφυρωθεῖ τό χά-

σμα ἀνάμεσα στόν Ἡράκλειτο καί στόν Παρμενίδη: Τοῦ Ἐμπεδοκλῆ, τοῦ Ἀναξαγόρα καί τῶν Ἀτομικῶν. Ἀπό αὐτές ἡ τελευταία ἔφτασε σέ πιο ὄριστικά ἀποτελέσματα καί ἔδωσε μιά πιό ἀνθεκτική ἀπάντηση στό πρόβλημα τῆς οὐσίας τοῦ κόσμου, τό πρώτο πρόβλημα τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, πού τό ἔθεσαν οἱ παλαιοί δάσκαλοι τῆς Μιλήτου.

2. ΣΟΦΙΣΤΕΣ

Ἡ ἐποχὴ τῶν Σοφιστῶν θεμελιώνεται πάνω στήν ἀστική κοινωνία πού βγῆκε ύστερα ἀπό τούς περσικούς πολέμους μέ τίς πρακτικές ἀνάγκες της γιά νέα μορφή παιδείας. Οἱ Σοφιστές σταδιοδρομούν ως δάσκαλοι τῆς σοφίας, παίρνουν ἀπό τά πλουσιόσπιτα τούς νεαρούς καί τούς προετοιμάζουν γιά τόν ἀγώνα τῆς ζωῆς, γιά δύναμη καί πλοῦτο. Οἱ Προσωκρατικοί ἡταν γνήσιοι ἐρευνητές. Ἀναζητοῦσαν τήν ἀλήθεια γιά χάρη τῆς ἀλήθειας. Ἐρευνοῦσαν τή συνάφεια τῶν πραγμάτων μέσα στό μακρόκοσμο καί τό μικρόκοσμο. Τό ἐνδιαφέρον τους δέν εἶχε σχέση μέ τά καθημερινά προβλήματα. Μέ τούς Σοφιστές συμβαίνει τό ἀντίθετο. Αύτοί παρουσιάζουν μεγάλη δημόσια δραστηριότητα καί τρέχουν ἀπό πόλη σέ πόλη, γιά νά μεταδώσουν τίς γνώσεις τους καί νά εἰσπράξουν ύψηλά δίδακτρα. Τά βασικά ἀντικείμενα τῆς διδασκαλίας τους εἶναι: ρητορική, διαλεκτική, ἡθική, πολιτική θεωρία, ύφολογία, μυθολογία, μουσική θεωρία, ἀστρονομία, μετεωρολογία. Ὁ σκοπός αὐτῆς τῆς διδασκαλίας εἶναι νά ἐκπαιδεύσουν ἀνθρώπους, νά κάνουν τούς μαθητές τους ὅσο γίνεται πιο ίκανούς στή σκέψη, στό λόγο καί στήν πράξη, γιά νά ἔχουν ὅσο γίνεται μεγαλύτερη ἐπιτυχία στή ζωή.

Ο Πρωταγόρας ὁ Ἀβδηρίτης (490/85-420/15) ξεκινᾶ ἀπό τό δόγμα τοῦ Ἡρακλείτου γιά τή γενική μεταβλητότητα καί πιστεύει ὅτι ὅλα τά πράγματα τοῦ κόσμου ὑπόκεινται σέ ἀδιάκοπη μεταβολή. Γι' αὐτό, λέει, δέν μποροῦμε νά πούμε γιά κανένα πράγμα ὅτι εἶναι ἔτσι ἢ ἀλλιῶς, ἀλλά μποροῦμε μόνο νά λέμε πῶς μᾶς φαίνεται τό κάθε πράγμα στήν κάθε στιγμή, δηλαδή νά κανουμε μόνο σχετικές κρίσεις, καί καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι ὁ ἀνθρωπος εἶναι τό μέτρο γιά ὅλα τά πράγματα.

‘Ο μηδενισμός όδηγει τό Γοργία τό Λεοντίνο (483-376) στή ρητορική, ἀπό τήν όποια κατασκευάζει μιά ἀντιλογική. Ἐδῶ ἡ σκέψη καταντά ἅντα παιχνίδι δεξιοτεχνίας μέ λέξεις καί μέ σχηματικές ἔνοιες. Μοναδική πίστη τοῦ Γοργία εἶναι ἡ πίστη στή δύναμη τοῦ λόγου. Στήν ἵδια γραμμή βρίσκονται ὁ Θρασύμαχος ὁ Χαλκηδόνιος (5ος αἰ.) καί ὁ Ἀντιφῶν ὁ Ἀθηναῖος (5ος αἰ.). Ἀπό αὐτούς ὁ πρώτος κηρύσσει τό δίκαιο τοῦ ισχυροτέρου καί τήν ψυχολογία τῶν παθῶν καί ὑποστηρίζει ὅτι μπορεῖ νά ξεσηκώσει στήν ψυχή τῶν ἀκροατῶν του ὅποια αἰσθήματα θέλει, ἐνῶ ὁ δεύτερος λέει ὅτι μέ τή δύναμη τοῦ λόγου κατέχει τήν τέχνη τῆς ἀλυπίας. Τό πιο σημαντικό μέρος τοῦ ἔργου τοῦ Ἀντιφῶντα εἶναι ἡ θεωρία του γιά τό δίκαιο, ὅπου ὑποστηρίζει ὅτι οἱ νόμοι τοῦ Κράτους δέν εἶναι σύμφωνοι μέ τή φύση, γι' αὐτό καί ὅταν τούς παραβαίνει κανείς, χωρίς νά γίνει ἀντιληπτός, δέν ἔχει νά φοβηθεῖ τίποτα, ἐνῶ ὅταν παραβαίνει τούς φυσικούς νόμους, οἱ συνέπειες εἶναι ἀναπότρεπτες.

‘Από τούς ἄλλους Σοφιστές πρέπει νά ἀναφέρουμε τόν Πρόδικο τόν Κείο (470/60-), πού τήν ἐργασία του γιά τά συνώνυμα εἰρωνεύεται ὁ Πλάτων, τόν Κριτία (460/55-403), θείο τοῦ Πλάτωνα καί ἔναν ἀπό τούς Τριάκοντα τυράννους, πού ἀσχολήθηκε μέ τίς μορφές τῶν πολιτευμάτων, τίς ἀνακαλύψεις καί τήν ίστορία τοῦ πολιτισμοῦ, τόν Ιππία τόν Ἡλείο (5ος αἰ.) καί τόν Ἀνώνυμο τοῦ Ἰαμβλίχου (5ος αἰ.). Ὁ Ιππίας εἶναι ὁ ἐγκυκλοπαιδιστής τῆς Σοφιστικῆς. Κάνει εἰσαγωγές στή διαλεκτική, στή γεωμετρία, στήν ἀστρονομία, στή μουσική, στή ρυθμική, καί καταπιάνεται μέ προβλήματα θεωρίας τῆς τέχνης, προϊστορίας καί γλωσσολογίας. Ὁ Ἀνώνυμος εἶναι γνωστός ώς ἔχθρος τῆς ἡθικῆς τοῦ κυριάρχου καί ώς πρόμαχος μᾶς κοινωνικά προσανατολισμένης ἡθικῆς. Στή θεωρία του γιά τόν πολιτισμό ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἀνάγκη γέννησε τό νόμο καί τή δικαιοσύνη μέσα στήν πρώτη κιόλας συμβίωση τῶν ἀνθρώπων. Ἀντιπροσωπεύει μιά θετική ἰδεοκρατική ἡθική, γι' αὐτό καί ἡ ἀπόσταση πού τόν χωρίζει ἀπό τή σωκρατική φιλοσοφία εἶναι μικρότερη ἀπό ἑκείνη πού χωρίζει κάθε ὅλο σοφιστή ἀπό τόν ίδρυτή τῆς Ἀττικῆς φιλοσοφίας.

Γενικά γιά τήν ίστορία τῆς ἡθικῆς ἡ περίοδος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου παρουσιάζει ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον. Ἀπό τά

κηρύγματα πού άκούονται τά πιό χτυπητά είναι: 'Από τή φύση είμαστε όλοι ίσοι· ή φύση μᾶς γεννά όλους ἐλευθέρους· τό πραγματικό δίκαιο δέν είναι τό συμβατικό ἀλλά τό φυσικό, δηλαδή τό δίκαιο τοῦ πιό δυνατοῦ, κοινοκτημοσύνη κ.λπ. Τά κηρύγματα αύτά ξεσκώνουν πραγματική ἐπανάσταση στήν κοινωνία τοῦ βου αἰώνα π.χ.

'Η παρουσία τῆς Σοφιστικῆς περιέχει στοιχεῖα θετικά καί ἀρνητικά. 'Από τή μιά ή Σοφιστική βάζει στό ἐπίκεντρο τῆς μελέτης τόν ἄνθρωπο, τή γνώση καί τήν πράξη του, θέτει ἀπό τήν ἀρχή τό γνωσιολογικό πρόβλημα, θεμελιώνει τή διαλεκτική καί τή λογική, ἐγκαινιάζει τήν ψυχολογία καί μελετᾷ τήν καταγωγή τῆς γλώσσας καί τοῦ πολιτισμοῦ. 'Από τήν ἄλλη ὅμως ή σχετικοκρατία καί ὁ ὑποκειμενισμός της ἀναφορικά μέ τήν ἐπαναστατικότητα τῶν πνευμάτων ἀπέναντι στούς κοινωνικούς θεσμούς, ὁ σκεπτικισμός καί ή ἀδιαφορία της γιά τή θρησκεία βύθιζαν τά πάντα στήν ἀμφιβολία. 'Η γνώση καί ή πράξη τοῦ ἄνθρωπου ἔμεναν μετέωρες, χωρίς ἀντικειμενικό κύρος. Αὐτό ἔκανε ἀπαραίτητη τήν ἐμφάνιση ἐνός Σωκράτη, πού θά ἀναζητοῦσε γιά τή γνώση μιά ἀντικειμενική ἀλήθεια καί γιά τήν πράξη ἔνα καθολικό μέτρο, δηλαδή ἔνα ἀπόλυτο καλό καί ἔνα ἀπόλυτο κακό.

Η ΑΤΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

1. ΣΩΚΡΑΤΗΣ

Ο Σωκράτης (470-399) δέν είναι οὕτε προφήτης οὕτε δάσκαλος τῆς σοφίας κατά τό πρότυπο τῶν Σοφιστῶν. Ο τρόπος πού ἀναπτύσσει τίς σκέψεις του είναι ο διάλογος, πού τόν ἐπιδιώκει παντοῦ, στήν ἀγορά, στά ἐργαστήρια καί στά γυμναστήρια. Είναι ο μόνος δάσκαλος πού δέν παίρνει δίδακτρα. Τό πνεῦμα του, ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης, ἔχει δυό βασικές ἰδιότητες: Πρῶτα ξέρει νά ρωτᾶ γιά πράγματα πού ἀπασχολοῦν τόν ἀνθρωπό αἰώνια καί ὑστερα νά ἐλέγχει τήν ἀπάντηση πού παίρνει καί νά κρίνει τό κύρος της. Καταδικάστηκε σέ θάνατο γιά ἀθεΐα, εἰσαγωγή νέων θεῶν καί διαφθορά τῆς νεολαίας. "Ομως τό πέρασμά του ἄφησε τήν ἐντύπωση μιᾶς προσωπικότητας κυριαρχημένης ἀπό μιά «δαιμονική» δύναμη, μιᾶς προσωπικότητας πού μέ τό παράδειγμα, μέ τήν προτροπή, μέ τό ἥθος της ξυπνοῦσε μέσα στούς ἀνθρώπους, κατά ἓνα μοναδικό τρόπο, τήν ἀνάγκη γιά μιά ὄλοτελα νέα ζωῆ.

"Οπως οί Σοφιστές ἔτσι καί ο Σωκράτης πατά στό ἔδαφος τοῦ «διαφωτισμοῦ». Ή στάση του ἀπέναντι στίς καθιερωμένες ἀντιλήψεις είναι ἐκείνη τοῦ κρατικοῦ στοχασμοῦ. Καί ὅμως ὑπάρχει τεράστια διαφορά ἀνάμεσα στό Σωκράτη καί στούς Σοφιστές. Ἐνώ οί Σοφιστές μέ τό σκεπτικισμό τους βάζουν σέ κίνδυνο ὀλόκληρη τή γνώση, τήν ἡθικότητα καί γενικά τίς βάσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ο Σωκράτης ζεῖ μέ τήν πεποίθηση ὅτι ὑπάρχει ἀπόλυτη ἀλήθεια, ἀνεξάρτητη ἀπό τίς εἰκασίες καί τίς δοξασίες τόσο τοῦ ἀτόμου ὅσο καί τῆς μάζας, ὅτι αὐτή ἡ ἀλήθεια είναι προσιτή μέ τόν ὄρθο λόγο καί ὅτι στό λογικό είναι οί νόμοι, πού διέπουν τή σκέψη καί τήν ἀληθινή γνώση.

Ο Σωκράτης ἀνακαλύπτει στούς νόμους τοῦ λογικοῦ ἔναν ὄλοτελα καινούριο κόσμο, πού βρίσκεται ἔξω ἀπό τήν περιοχή τῶν αἰσθήσεων καί τῶν προσωπικῶν ἀπόψεων τοῦ καθενός. Μέ τήν ἀνακάλυψη αὐτή ξεπερνιέται ἡ αἰσθησιοκρατία καί ἡ σχετι-

κοκρατία τῶν Σοφιστῶν καὶ σώζεται ἡ ἐπιστήμη ἡ, καλύτερα, θεμελιώνεται πραγματικά γιά πρώτη φορά. Γιατί ἀκριβῶς γιά πρώτη φορά ἐδῶ θεμελιώνεται ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς γνώσεως.

‘Ο Σωκράτης ἐπιβάλλει γιά πρώτη φορά τῇ διάκρισῃ ἀνάμεσα στή γνώση καὶ στή γνώμη. Πραγματική γνώση εἶναι ἐκείνη πού θεμελιώνεται μέ εἴναιες. Πρώτος ὁ Σωκράτης ἀνακαλύπτει τίς ἔννοιες, πού ἰσχύουν στόν ἕδιο βαθμό γιά κάθε σκεπτόμενο ἄνθρωπο, καὶ γίνεται ὁ θεμελιωτής τῆς ἐπιστήμης τοῦ γενικοῦ, τῆς Λογικῆς.

‘Η διαλεκτική τοῦ Σωκράτη εἶναι ὁ πρόδρομος τῆς ἡθικῆς του. Μέ τῇ μέθοδῳ τῆς διαλεκτικῆς ὁ Σωκράτης γίνεται ὁ θεμελιωτής μιᾶς αὐτόνομης ἡθικότητας, πού βασίζεται ἀποκλειστικά στή Λογική. Μέ αὐτό τόν τρόπο ἡ ἡθική ἀποδεσμεύεται γιά πρώτη φορά ἀπό τήν τερατώδη δύναμη τῆς συνήθειας καὶ ἀπό τήν πατροπαράδοτη θρησκευτικότητα καὶ κατοχυρώνεται ἀσφαλέστερα ἀπό κάθε ἄλλη φορά. ‘Ο Σωκράτης κυριαρχεῖται ἀπό τήν πίστη σέ ἓνα ἀπόλυτο καλό καὶ ἓνα ἀπόλυτο κακό. “Ἐτσι ἀναγνωρίζεις ἔναν ἡθικό νόμο, πού στέκει

Σωκράτης

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

πάνω ἀπ' ὅλα τά ἄτομα καί εἶναι όλότελα ἀνεξάρτητος ἀπό αὐτά.

Ἄπο αυτή τήν ἄμεση ἡθική συνείδηση τοῦ Σωκράτη ξεπηδᾶ ἡ ἔννοια τοῦ καθήκοντος, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος ἔχει νά διαλέξει κάθε στιγμή ἀνάμεσα στό καλό καί στό κακό. Ὁ ἡθικός νόμος σημαίνει ὅτι σέ κάθε περίπτωση πρέπει νά ἀκολουθοῦμε χωρίς παρεκκλίσεις τή λογική ἐκείνη γραμμή, πού μᾶς φαίνεται ἡ καλύτερη ὑστερα ἀπό λογικούς συλλογισμούς. Κανένας, λέει ὁ Σωκράτης, δέν κάνει λάθος ἀπό ἐπίγνωση. Κανένας δέ διαλέγει ἀπό ἐπίγνωση τό βλαβερό. Αύτός πού ἔχει τή σωστή ἐποπτεία θά ἐνεργήσει σωστά. Καί ἀφοῦ ἡ ἀρετή βασίζεται στή γνώση, πρέπει νά εἶναι καὶ διδακτή.

Ἄλλα τί εἶναι καλό; Τί εἶναι ἀληθινά ώφέλιμο; Ἡ ὁμορφιά καί ὁ πλοῦτος, ἡ δύναμη καί ἡ δόξα, ἡ σωματική ἀλκή καί οἱ ἡδονές τῶν αἰσθήσεων, πού μέσα στήν ἐλληνική λαϊκή συνείδηση φαντάζουν σάν τά πιό ἀξιοζήλευτα ἀγαθά, γιά τό Σωκράτη δέν εἶναι τίποτα μπροστά στήν ψυχή τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Σωκράτης ἔχει ἀνακαλύψει τήν ἀσύγκριτη ἀξία τῆς ψυχῆς μπροστά σέ ὅλα τά ἀγαθά. Ἀπό ἐδῶ προκύπτει γιά τό Σωκράτη καί ἡ θεμελιακή σημασία τῆς ἀγωγῆς, ἀφοῦ ἡ σωστή ἀγωγή δέν εἶναι ἄλλο ἀπό συνειδητή διακονία τῆς ψυχῆς.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη σημαίνει ἐκπληκτική ἐσωτερίκευση τοῦ ἀνθρώπου. Μέ τήν ἀποκάλυψη τοῦ νοητοῦ κόσμου καί τῆς ἡθικῆς ἀξίας του ἀπό τό Σωκράτη ἀρχίζει νέα φάση στήν πνευματική ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας. Ἡ ἡθική τοῦ Σωκράτη, μέ ὅλη τήν αὔστηρότητα καί τήν ἀκεραιότητά της, δέν ἔχει τίποτα τό ἀσκητικό, γιατί ποτέ δέν παραγνωρίζει τήν ἀνθρώπινη φύση. Οὕτε τήν καταπίεζει οὕτε τή διαστρέφει. Τήν κατευθύνει μόνο, μέ βάση τή λογική, στόν ἀληθινό προορισμό της.

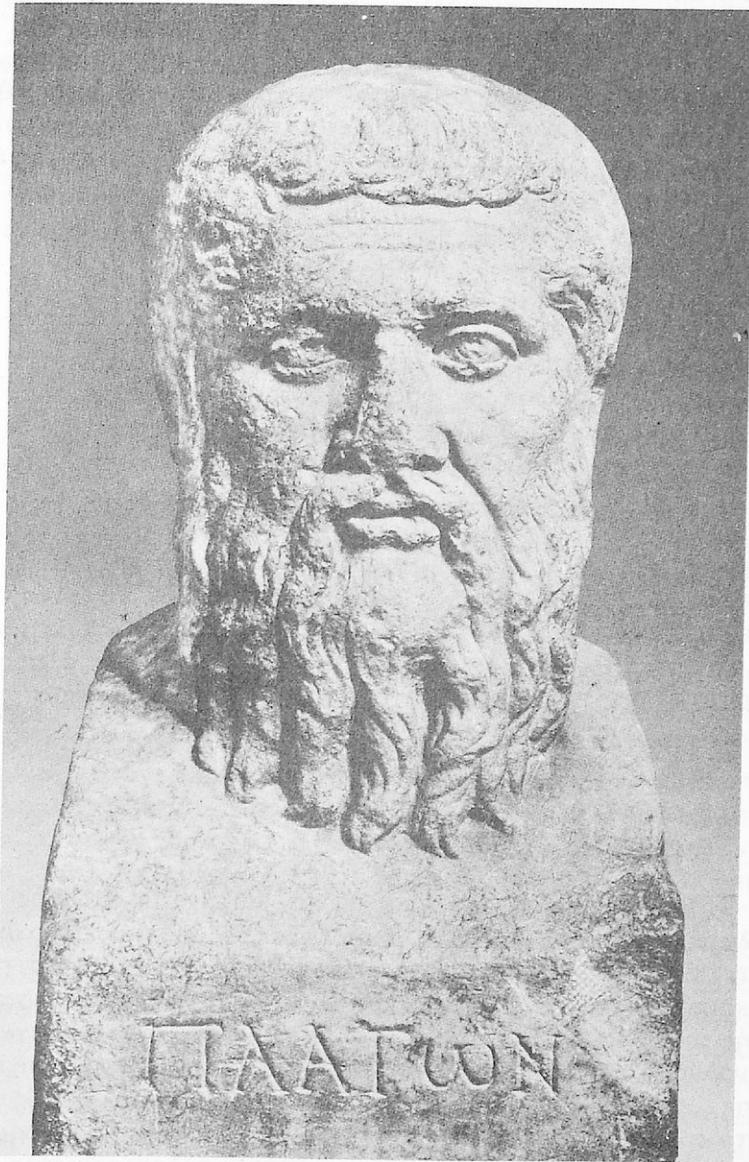
Χωρίς ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης νά ἐπιδιώξει τήν ἵδρυση σχολής, ὥρισμένοι μαθητές του ἵδρυσαν σχολές, πού ἔχουν τό χαρακτήρα τῆς προσωπικότητας τοῦ καθενός καί πού ξεκινοῦν, λίγο ἢ πολύ, ἀπό τίς ἰδέες τοῦ μεγάλου δασκάλου, ἄλλα τίς ἀναπτύσσουν μονόπλευρα καί τίς συνδέουν μέ ἄλλες, κυρίως σοφιστικές. Οί κυριότερες ἀπό αὐτές τίς σχολές εἶναι ἡ Μεγαρική μέ ἔχειχουσες μορφές τόν Εύκλειδη καί τό Στίλπωνα, ἡ Κυνική μέ τόν Ἀντισθένη καί τό Διογένη καί ἡ Κυρηναϊκή μέ τόν Ἀρίστιππο.

2. ΠΛΑΤΩΝ

Ο Πλάτων (427-347), ἀπό ἀριστοκρατική οἰκογένεια τῶν Ἀθηνῶν, ἔζησε τά νεανικά του χρόνια κατά τὸν Πελοποννησιακό πόλεμο, ὅταν ὁ «χρυσοῦς αἰών» ἦταν πιά ἀνάμνιση, γεύτηκε τὴν πίκρα τῆς ἡττας τῆς πατρίδας του καὶ τῆς ἐθνικῆς συμφορᾶς μέ τῇ συνείδηση τοῦ θρεμμένου ἀπό τὸ πνεῦμα τῆς κλασικῆς τραγῳδίας, γνώρισε ἀπό τὸν Κρατύλο τὴ φιλοσοφία τοῦ Ἡρακλείτου, ἀλλὰ τὴν ἀληθινὴν πνευματικὴν ἀφύπνισθ του τὴν ἔζησε, ὅταν συναντήθηκε μὲ τὸ Σωκράτη, πού ὁ ἡρωικὸς θάνατός του τὸν συγκλόνισε ὡς τίς ρίζες τῆς ὑπαρξῆς του καὶ τὸν ὄδηγησε στὴν ἀπόφαση νά ζήσει καὶ νά δράσει σύμφωνα μὲ τὸ φωτεινὸν παράδειγμα ἐκείνου. Ταξίδεψε στὴν Αἴγυπτο, στὴν Κυρήνη καὶ στὴν Κάτω Ἰταλία καὶ ἀντάλλαξε σκέψεις μὲ πολλούς σοφούς. Τά κυριότερα ἔργα του, ὅλα σέ μορφή διαλόγου, είναι τό «Συμπόσιον», ὁ «Φαίδων», ὁ «Φαῖδρος», ἡ «Πολιτεία», ὁ «Παρμενίδης», ὁ «Θεαίτητος», ὁ «Σοφιστής» καὶ οἱ «Νόμοι». Στό περιβάλλον τῆς σχολῆς του, τῆς Ἀκαδημίας, ἀνήκουν ὁ ἀνιψιός του Σπεύσιππος, ὁ Ξενοκράτης, ὁ Φίλιππος ὁ Ὀπούντιος, ὁ Ἡρακλείδης, ὁ Εύδοξος ὁ Κνίδιος καὶ ὁ πιό μεγαλοφυής ἀπ' ὅλους, ὁ Ἀριστοτέλης, πού, παρά τὸ ὅτι οἰκοδόμησε δικό του σύστημα, θεωρεῖται ὁ πιό αὐθεντικός πλατωνικός.

1. Οἱ ἰδέες καὶ ἡ ψυχή

Ἡ θεωρία τῶν ἰδεῶν ἀποτελεῖ τὸν πυρήνα ὀλόκληρης τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας. Ὁ Πλάτων ξεκινᾶ ἀπό τὴν πεποίθηση ὅτι τίς ἔννοιες ἡ ψυχὴ πρέπει νά τίς είχε δεχτεῖ μέσα της, πρὶν ἀκόμα δεθεῖ μέ τὸ σῶμα, σέ μιά προσωματικὴ περίοδο τῆς ὑπαρξῆς της. Ἔτσι ὅλη ἡ γνώση μας καὶ κάθε μάθηση δέν είναι παρά ἀνάμνηση τῶν ὕσων εἰχε δεῖ ἡ ψυχὴ μας στὴν προσωματική ζωὴ της. Ἡ ψυχὴ ξαναθυμάται ὅσα είχε δεχάσει μέ τὴν εἰσοδό της στὸ σῶμα. Ἡ ναρκωμένη μνήμη ξυπνᾷ, ὅταν βλέπει πράγματα πού μοιάζουν ἥ καὶ πού διαφέρουν ἀπό τίς ἄλλοτε γνωστές της ὑπερκόσμιες μορφές. Ἔτσι π.χ. ἡ θέα μιᾶς ὡραίας μορφῆς ξυπνᾷ

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

στήν ψυχή τήν άναμνηση τοῦ πρωταρχικά ώραιού, πού κάποτε είχαμε δεῖ, καί μᾶς γεμίζει μέ ακατανίκητη νοοταλγία πρός τό αιώνιο ἀρχέτυπο. Ἀπό αὐτή τή σκοπιά ἔξηγεῖται καί ἡ καταγωγή τῆς ἀληθινῆς ἀγάπης, τοῦ «πλατωνικοῦ ἔρωτα», πού δέν είναι ἄλλος ἀπό τὸν πόθο τῆς ψυχῆς γιά τὸ αἰώνιο, ἀπό τὸν ἀγώνα τῆς νά γνωρίσει τά πραγματικά ὅντα καί νά τά ἀπομιμηθεῖ σ' αὐτή τή ζωή, δηλαδή νά τά πραγματοποιήσει, ὅσο γίνεται.

Γιά τή γνώση τῶν ἀληθινῶν ὅντων ἡ ψυχή θά ἀσκηθεῖ μέ τή διαλεκτική, πού ἀποστολή της ἔχει νά ἀναζητήσει τίς ἔννοιες, νά τίς ξεχωρίσει μέ σαφήνεια καί νά προσδιορίσει τίς σχέσεις ἀνάμεσά τους. Γιατί μόνο ἡ διαλεκτική μπορεῖ νά θεωρήσει τά διάφορα σκόρπια πράγματα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου σέ ἐνιαία μορφή. Ἄλλα τά ἀληθινά ὅντα είναι μόνο τά ἀρχέτυπα τῶν αἰσθητῶν δηντῶν, δηλαδή οἱ ιδέες. Ἐπομένως μόνο ἀπό αὐτές μποροῦμε νά ἔχουμε ἀληθινή γνώση, ἀληθινή ἐπιστήμη. Οἱ ιδέες είναι αὐτά πού οἱ μεταγενέστεροι ὄντοςαν ἔννοιες, μέ τή διαφορά ὅτι οἱ ιδέες γιά τὸν Πλάτωνα είναι ὄντοτητες αἰώνιες, μέ πραγματική ὑπόσταση, ἔξω ἀπό κάθε σωματικότητα, ὀλότελα ἀδέσμευτες ἀπό τήν ἀνθρώπινη σκέψη. Ἀντίθετα ἀπό τά ἀπατηλά φαινόμενα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, αὐτές μόνο είναι τά ὅντα, δηλαδή αὐτές μόνο είναι πραγματικές. Τά μεταβλητά φαινόμενα τοῦ κόσμου ἔχουν τήν αἰτία τους σ' αὐτά τά ἀμετάβλητα ὅντα.

Ἡ ιδέα τοῦ ἀγαθοῦ είναι τό σύνολο ὅλων τῶν αἰτίων, ὁ ἀπόλυτος σκοπός τοῦ κόσμου καί ὁ ἔσχατος λόγος του. Είναι ἡ αἰτία ὅχι μόνο γιά τή γνώση, γιά τό νοῦ καί γιά τό ὅτι οἱ ιδέες είναι προσιτές στόν ἄνθρωπο, ἀλλά γιά τό Είναι τῶν ιδεῶν, ἐνῶ ἡ ἴδια δέν είναι τό Είναι, ἀλλά είναι «ἐπέκεινα τοῦ Είναι», δηλαδή αὐτή καί μόνη είναι ὁ δημιουργικός λόγος τοῦ παντός, καί τοῦ αἰσθητοῦ καί τοῦ νοητοῦ κόσμου.

Μέ τήν θεωρία τῶν ιδεῶν είναι ἀξεχώριστα δεμένη ἡ θεωρία τῆς ψυχῆς. Τό βασικό μύθο τῆς ψυχῆς ὁ Πλάτων τόν ὄφείλει στό μυστικισμό. Σύμφωνα μέ αὐτόν, ἡ ψυχή τοῦ ἀνθρώπου ἔχει θεία καταγωγή, ἀλλά, ὑστερα ἀπό κάποιο παράπτωμά της ἡ σύμφωνα μέ κάποιο νόμο τοῦ κόσμου, ὑποχρεώθηκε νά ἐγκαταλείψει τό νοητό κόσμο καί νά ἔρθει στόν αἰσθητό, νά κατοικήσει μέσα σ'

ενα σῶμα, ἀπ' ὅπου ἐλευθερώνεται μέ τό θάνατο, ὁπότε τό δικαστήριο τῶν νεκρῶν κρίνει τή συμπεριφορά της καί ἀποφασίζει ἂν θά μείνει ἐλεύθερη νά ξαναγυρίσει κοντά στό θεό ἢ ἂν θά ξαναμπεῖ σέ νέα σώματα, ἀνθρώπων ἢ ζώων, ἀνάλογα μέ τά κριματά της, ὡσπου νά ἔξαγνισθεῖ ὀλότελα. Σ' αὐτή τήν ἔννοια τῆς ψυχῆς ὁ Πλάτων προσθέτει δυό θεμελιακές ίδιότητες: 'Η ψυχή ἔχει τήν ίκανότητα ἀπό τή μιά νά γνωρίζει καί ἀπό τήν ἄλλη νά κινεῖ τά πράγματα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου.' Άλλα τό πιο σπουδαῖο είναι ἡ νοητική δύναμή της. Μόνο σ' αὐτή χρωστᾶ τή μοναδική ἀξία της καί μόνο μέ αὐτήν μπορεῖ νά ἔρθει σέ σχέση μέ τά αἰώνια, τά ἀληθινά ὄντα, τίς ίδεες.

'Η ψυχή ἔχει ίδιότυπη θέση ἀνάμεσα στόν κόσμο τῶν ιδεῶν καί στόν κόσμο τῶν φαινομένων. "Εχει θεία καταγωγή; είναι συγγενική μέ τίς ίδεες, δέν είναι ὅμως ίδεα, ἄλλα ἀπό ὅλα τά πράματα τοῦ κόσμου είναι τό μόνο πού μοιάζει μέ αὐτές. Τό νά γνωρίζει τό θεῖο γιά τήν ψυχή πού ἔχει θεία καταγωγή δέν είναι ἄλλο ἀπό τό νά γίνεται καί ἡ ίδια θεία. 'Η γνώση τοῦ αἰώνιου ἀπό αὐτήν σημαίνει τή δική της θεοποίηση («όμοιώσις θεῶ»). Τό νά γνωρίζει κανείς τό ὅμορφο, τό καλό, τό δίκαιο, γιά τόν Πλάτωνα, ὅπως καί γιά τό Σωκράτη, σημαίνει νά γίνεται ὁ ίδιος ὅμορφος, καλός καί δίκαιος, καί μέ αὐτό τόν τρόπο νά πλησιάζει, ὅσο γίνεται περισσότερο, τό θεό. Αύτό βέβαια τό πετυχαίνει ὅποιος μπορεῖ νά γνωρίσει τήν ίδεα τοῦ ἀγαθοῦ." Ετσι ἡ γνώση τοῦ αἰώνιου, ἡ πιο ἀνώτερη ἐπιστήμη, είναι ταυτόχρονα καί ἡ πιο ύψηλή θρησκεία.

2. Ή ἀρετή καί ἡ πολιτεία

"Οπως ὁ Σωκράτης ἔτσι καί ὁ Πλάτων πιστεύει ὅτι ὅποιος γνωρίζει τό καλό, είναι καλός καί πράττει καλά, καί ὅτι ἐπομένως κανένας δέν είναι κακός θεληματικά, ἄλλα μόνο ἀπό ἄγνοια. Είναι αὐτονόητο ὅτι ἡ πλατωνική ἡθική ἐρμηνεύεται μέσα ἀπό τή θεωρία τῶν ιδεῶν. "Ετσι πραγματική ἀρετή βασίζεται πάνω σέ πραγματική γνώση, ἄλλα πραγματική γνώση είναι μόνο ἡ γνώση τῶν ιδεῶν. Αύτό ὄδηγει στό συμπέρασμα ὅτι ἡ ούσία τῆς ἀρετῆς, πού πρέπει νά θεωρεῖται ἐνιαία, δέν είναι ἄλλο ἀπό τή γνώση τοῦ

καλοῦ. Στήν ἀρετή δίνομε διάφορα ὄνόματα, ἀνάλογα μέ τόν τομέα ὅπου ἀναφέρεται αὐτή ἡ γνώση καὶ ἡ σχετική μέ αὐτήν πράξη. Γι' αὐτό ὅποιος κατέχει μιά ἀπό τίς βασικές ἀρετές, μπορεῖ νά κατακτήσει καὶ τίς ἄλλες. Στό πολυθρύλητο ἐρώτημα ἂν ἡ ἀρετή εἶναι διδακτή ὁ Πλάτων, μέ τήν εύχέρεια πού τοῦ δίνει ἡ θεωρία τῶν ιδεῶν, ἐκφράζει τήν πεποίθηση ὅτι ἡ ἀρετή εἶναι διδακτή, ἀρκεῖ νά βρεθεῖ ὁ κατάληλος δάσκαλος.

'Ο Πλάτων πιστεύει ὅτι ὁ πραγματικός πολιτικός εἶναι ἐκεῖνος, πού γιά πιό ύψηλό σκοπό ἔχει τή βελτίωση τῶν συμπολιτῶν του, γιατί ὁ ἀνώτερος σκοπός τοῦ κράτους δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τήν πνευματική καὶ ἡθική προαγωγή τῶν πολιτῶν. Στόν ιδανικό γιά τόν Πλάτωνα τύπο κράτους ἰσχύει ἡ ἀρχή τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας καὶ ἡ ἀρχή τοῦ ὅτι κάθε πολίτης κάνει τήν ἐργασία πού τοῦ ταιριάζει στή φύση του. 'Ο πληθυσμός αύτοῦ τοῦ κράτους διαιρεῖται σέ τρεῖς τάξεις: Ἐπαγγελματίες, φύλακες καὶ ἄρχοντες. 'Η τάξη τῶν πρώτων εἶναι ἡ μεγαλύτερη. Αὔτη μέ τήν ἐργασία της συντηρεῖ καὶ τίς ἄλλες. 'Η δεύτερη τάξη ἔχει ἀποστολή νά προστατεύει τό σύνολο ἀπό ἐξωτερικούς ἔχθρούς καὶ ἀπό ἐσωτερικές ἀναστατώσεις. 'Η τρίτη τάξη, πού δημιουργεῖται μέ εἰδική ἀγωγή καὶ αύστηρή ἐπιλογή ἀπό τή δεύτερη, ἔχει ἀποστολή νά κυβερνᾶ.

"Οποιος θέλει νά γίνει σωστός φύλακας, χρειάζεται διπλή ἀγωγή: Μουσική ἀγωγή καὶ γυμναστική ἀγωγή. Μέ τήν πρώτη, πού ἀναφέρεται σέ ὅλες γενικά τίς πνευματικές ἐπιδόσεις, ὁ φύλακας γίνεται δυνατός στή γνώση. Μέ τή δεύτερη γίνεται δυνατός στή βούληση. Στή μουσική ἀγωγή ἀνήκει τόσο ἡ μουσική καὶ ἡ ρυθμική ὅσο καὶ ἡ αύτοκυριαρχία καὶ ἡ γενναιότητα. 'Η μουσική ἀγωγή ὀλοκληρώνεται μέ τή γυμναστική ἀγωγή, πού ὁ ἀληθινός σκοπός της δέν εἶναι τόσο ἡ αὔξηση τῶν σωματικῶν δυνάμεων ὃσο ἡ χαλύβδωση τῆς βουλήσεως. Μόνο ἡ συνδυασμένη ἐπίδραση τῆς μουσικῆς καὶ τῆς γυμναστικῆς ἀγωγῆς πάνω στό βουλητικό καὶ στό λογικό μποροῦν νά δημιουργήσουν ἔναν καλό συνδυασμό αύτῶν τῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς. Τό λογικό τρέφεται καὶ δυναμώνει μέ τήν ποίηση καὶ μέ τήν ἐπιστήμη. 'Άλλα καὶ τό βουλητικό μέ τή μουσική καὶ τό ρυθμό μετριάζεται καὶ ἔξευγενίζεται. Τελικά, μόνο μέ ἕνα ὃσο γίνεται πιό καλό

κράμα ἀπό τά ἀξιώματα τῆς μουσικῆς καὶ τῆς γυμναστικῆς ἀγωγῆς μπορεῖ νά πετύχει ό ἄνθρωπος τήν τέλεια δυνατή μόρφωση. καὶ τήν ἀρμονία τοῦ εἶναι του.

Γιά νά μή χρησιμοποιούν οί φύλακες τή δύναμή τους γιά προσωπικά ὄφέλη καὶ γιά νά ρυθμίζεται ἡ σκέψη καὶ ἡ πράξη τους μέ γνώμονα μόνο τό καλό τοῦ συνόλου, πρέπει νά μήν ἔχουν ἴδιοκτησία. Ὡς πολεμιστές θά μένουν στό στρατόπεδο καὶ ἐκεῖ θά σιτίζονται. Ἡ τάξη τῶν ἐπαγγελμάτων θά τούς συντηρεῖ. Ἡ πόρτα τους πρέπει νά εἶναι ἀνοιχτή σέ κάθε πολίτη. Ἀπό τήν τάξη τῶν φυλάκων προέρχονται καὶ οί φιλόσοφοι – κυβερνήτες, οί ἄρχοντες τοῦ κράτους. Ἡ δύναμη τῶν ἀρχόντων εἶναι ἀπεριόριστη καὶ ὑπηρετεῖ μόνο τήν κοινή ὥφελεια. Αύτοί μόνο ἔχουν τήν εὐθύνη γιά τήν εύτυχία τοῦ συνόλου. Γι' αὐτό ἡ ἐπιλογή καὶ ἡ μόρφωση τῶν ἀρχόντων ἔχει πάρα πολύ μεγάλη σημασία. "Οποιος θέλει νά κυβερνήσει, πρέπει νά ἔχει στόν ἀνώτατο βαθμό ἀνεπτυγμένες τίς ἀρετές πού διακρίνουν τούς φύλακες.

Σκοπός τοῦ κράτους δέν εἶναι ἡ εύτυχία τῆς μιᾶς ἡ τῆς ἄλλης τάξης, ἀλλά τό καλό τοῦ συνόλου. Αύτός πού εἶναι ταγμένος νά ἐπαγρυπνεῖ γι' αὐτό, πρέπει νά προσέχει νά μήν εἰσχωρήσουν στό κράτος οὕτε ό πλοῦτος οὕτε ἡ φτώχια, γιατί αὐτά μποροῦν νά καταστρέψουν τήν ἐνότητα τοῦ συνόλου. Γιά τόν ἴδιο λόγο πρέπει νά μήν ἀφήνει νά μεγαλώνει πολύ τό κράτος, δηλαδή νά αὔξάνει ὑπερβολικά σέ πληθυσμό. "Ενα ἄλλο σπουδαῖο καθῆκον τῶν ἀρχόντων εἶναι ἡ ρύθμιση τῆς κοινωνικῆς στάθμης. Μέ βάση τήν ἔξέταση τῶν προτερημάτων κάθε ἀγοριοῦ ἢ κοριτσιοῦ, οί ἄρχοντες μποροῦν νά μεταθέτουν τά παιδιά καὶ τῶν τριῶν κοινωνικῶν τάξεων ἀπό τήν μιά στήν ἄλλη. Μοναδικό κριτήριο γι' αὐτή τήν ἀνακατάταξη πρέπει νά εἶναι ἡ ἰδιαίτερη φύση τοῦ κάθε παιδιοῦ. Ἀλλά τό πιό σπουδαῖο ἔργο τῶν ἀρχόντων εἶναι ἡ φροντίδα γιά ὅλη τήν ἀγωγή τῆς γενιᾶς πού μεγαλώνει.

‘Ολόκληρο τό οἰκοδόμημα τῶν πολιτικῶν ἴδεων τοῦ Πλάτωνα χαρακτηρίζεται ἀπό ἄκρατο ἴδεαλισμό, μέ ἄλλα λόγια ἀπό τήν πίστη στή δύναμη τῶν ἴδεων, στή διδακτή ἀρετή καὶ στήν ἔμφυτη καλοσύνη τοῦ ἀνθρώπου, καὶ θά μποροῦσε νά θεωρηθεῖ ὡς ἀριστοκρατία τής εὐφυίας καὶ τής ἀρετῆς, βασίλειο τῶν ἀρίστων, δηλαδή τῶν φιλοσόφων – βασιλέων, πού μέ τή σοφία τους καὶ μέ

τό ήθος τους έκφραζουν τίς άξιες τοῦ λαοῦ τους στόν πιό ύψηλό βαθμό.

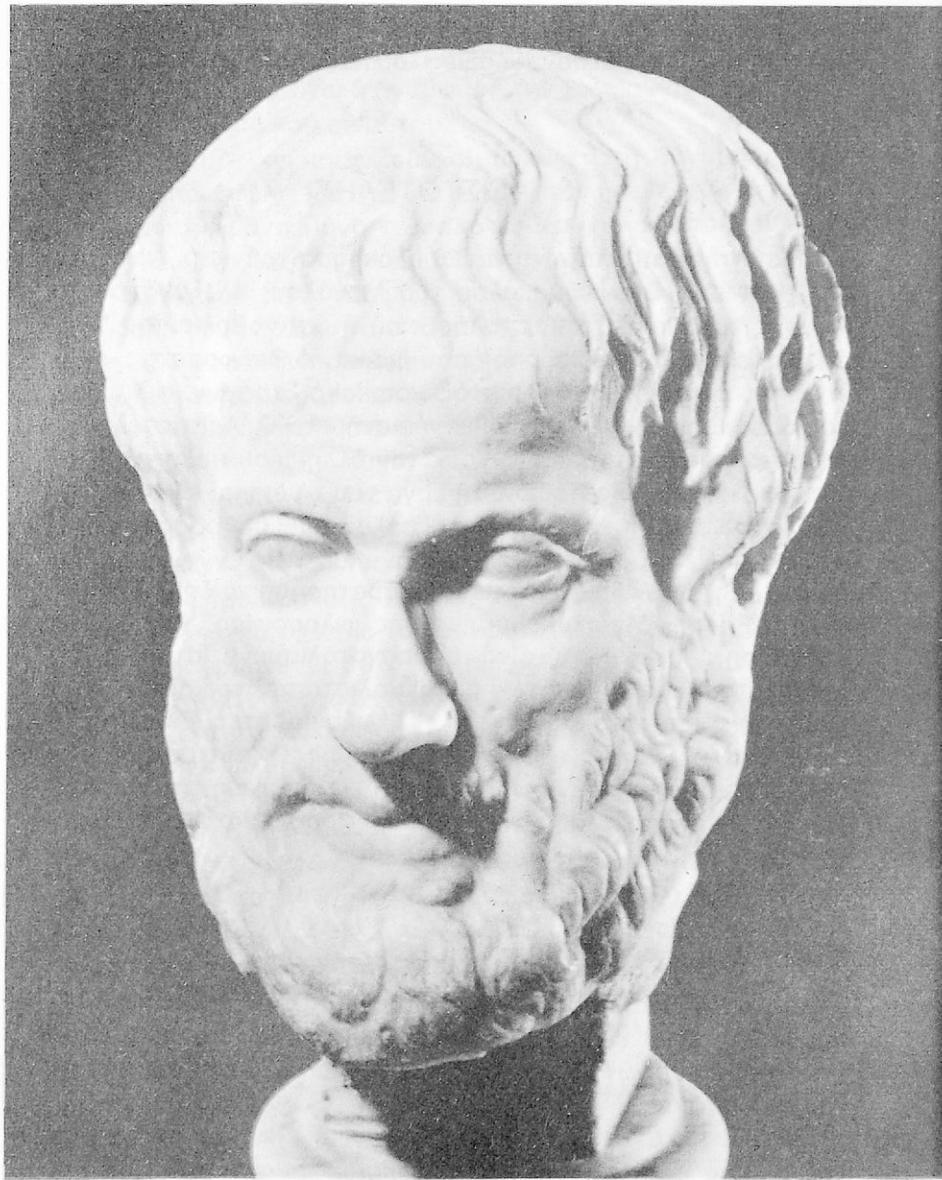
3. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

Μαθητής τοῦ Πλάτωνα γιά 20 όλόκληρα χρόνια ὁ Ἀριστοτέλης (384-322), ἔγινε δάσκαλος τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ ἴδρυτής τοῦ Περιπάτου, σχολῆς, πού ἡ ἀκτινοβολία της ξεπέρασε ὅλες τίς ἄλλες καὶ ἀπό ὅπου βγῆκαν ὁ Θεόφραστος, ὁ Εὔδημος, ὁ Δικαίαρχος, ὁ Ἀριστόξενος καὶ ὁ Στράτων, φιλόσοφοι πού διακρίθηκαν καὶ στίς εἰδικές ἐπιστήμες. Ὁ Ἀριστοτέλης είναι ὁ πρώτος συστηματικός νοῦς τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ πατέρας πολλῶν ἐπιστημῶν. Τά ἔργα του τά διακρίνομε σέ λογικά, μεταφυσικά, φυσικά, ήθικά καὶ πολιτικά. Ἡ μέθοδός του είναι διαλεκτική, ἐφ' ὅσον ἐπιδιώκει νά ἀναλύσει τίς ἔννοιες, καὶ ἐμπειρική, ἐφ' ὅσον ἐπιδιώκει μέ τήν παρατήρηση νά δημιουργήσει πλατιά βάση γιά τό οίκοδόμημα τῆς φιλοσοφίας. Ταυτόχρονα όλόκληρη ἡ σκέψη του είναι προσανατολισμένη ιστορικά, δηλαδή κατανοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, καὶ μάλιστα πρώτος αὐτός, ὅτι ἡ γνώση ἔχει μπροστά καὶ πίσω της ἐξέλιξη καὶ ὅτι ὁ ἔδιος βρίσκεται σ' ἓνα σημείο τῆς ἐξελικτικῆς γραμμῆς. Γι' αὐτό στούς προβληματισμούς του συνυπολογίζει καὶ τίς ἀπόφεις τῶν προδρόμων του νά ἀποτελεῖ συνέχεια τῶν προβλημάτων καὶ ἀπάντηση στίς σχετικές ἀπορίες.

1. Ἡ Λογική καὶ ἡ Μεταφυσική

Ἡ Λογική είναι προσωπικό δημιούργημα τοῦ Ἀριστοτέλη. Γι' αὐτὸν δέν είναι κλάδος τῆς φιλοσοφίας, ἀλλά προπαιδευτική γνώση τῶν μορφῶν τοῦ στοχασμοῦ καὶ τῶν νόμων του, ὅργανο τῆς φιλοσοφίας.

"Ἐννοια κατά τήν ἀριστοτελική Λογική είναι τό ἀντίκρυσμα τῆς οὐσίας ἐνός πράγματος, ἐνῶ κρίση είναι ἡ πρόταση πού συνδέει ἡ χωρίζει τίς ἔννοιες μέ τρόπο πού ἀντιστοιχεῖ στήν ἀντικειμενική πραγματικότητα, καὶ συμπέρασμα ἡ πρόταση πού

Αριστοτέλης

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

προκύπτει άπό άλλες δεδομένες προτάσεις ώς κάτι νέο, δεδομένο καί ύποχρεωτικό για τή νόηση, χωρίς αύτό τό νέο νά χρειάζεται καινούρια θεμελίωση.

‘Ο Ἀριστοτέλης χωρίζει τό συνηθισμένο συμπέρασμα άπο τήν ἐπιστημονική ἀπόδειξη, πού είναι συμπέρασμα βγαλμένο άπο προηγούμενες ἀναγκαῖες προτάσεις, καί διακρίνει τή διαδικασία γιά τήν ἀπόδειξη σέ ἀποδεικτική, διαλεκτική καί ἐριστική, τονίζοντας ὅτι γιά τήν ἐπιστήμη μόνο ἡ πρώτη ἔχει σημασία. Ἐπειδή ἡ ὑπόθεση γιά μιά ἀπόδειξη δέν μπορεῖ νά ἀποδειχτεῖ καί άπο τήν πλευρά της, καί, πάρα πέρα, ἡ ὑπόθεση γιά τήν πρώτη ὑπόθεση ὡς τό ἄπειρο δέν μποροῦν νά ἀποδειχτοῦν καθαυτές, ἡ ἀποδεικτική διαδικασία, λέει, σταματᾶ σέ ὄρισμένα ἀξιώματα, πού καθαυτά είναι ἀναπόδεικτα, ὅμως είναι ὀλοφάνερα καί πιο σίγουρα άπο τήν ἔμμεση γνώση. Τά ἀνώτατα ἀξιώματα τά καταλαβαίνει ὁ νοῦς μέ ἅμμεση, δηλαδή ἐνορατική γνώση. Τέτοια είναι ἡ ἀντίφαση, ὁ ἀποκλεισμός τοῦ τρίτου κτλ. Ὁπωσδήποτε ὅμως, λέει ὁ Ἀριστοτέλης, κάθε γνώση στηρίζεται στήν ἀναγωγή τῶν φαινομένων στά αἴτιά τους, στήν ἀναγωγή τοῦ μερικοῦ στό γενικό. Ἄλλα πρίν ἀπό αὐτή τήν παραγωγική διαδικασία πρέπει νά γίνεται ἡ ἐπαγωγική, πού κατοχυρώνει τό γενικό μέ τήν πείρα ἀπό τίς πολλές μερικές περιπτώσεις, πού προσφέρονται στίς αισθήσεις.

Δέν είναι φανερό ἄν οἱ ἀριστοτελικές Κατηγορίες ούσια, ποιότητα σχέση κτλ. πρέπει νά θεωρηθοῦν ὡς ἀνώτατες ἔννοιες, πού δέν μποροῦν νά γενικευθοῦν περισσότερο καί πού περιέχουν ὅλες τίς ἄλλες, ἡ ὡς μαρτυρίες γιά τό είναι καί τίς ποικίλες μορφές του. Ἡ δεύτερη ἐκδοχὴ φαίνεται πιό σωστή. Σ’ αὐτή τήν περίπτωση ἀποτελοῦν εἰσαγωγή στήν ἀριστοτελική Μεταφυσική.

Μέ τήν κριτική τῆς πλατωνικῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν βρισκόμαστε στό κέντρο τῆς Μεταφυσικῆς τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ Μεταφυσική, ὅπως ἔξηγει ὁ Ἀριστοτέλης, είναι γνώση πού ἀναφέρεται στό ὄν. Ἄλλα τί είναι ὃν; Πάνω σ’ αὐτό τό ἀπόλυτο ἐρώτημα ὁ Ἀριστοτέλης ἔρχεται σέ ὀξύτατη ἀντίθεση μέ τόν Πλάτωνα. Τήν ούσια τοῦ ὄντος τήν ἀναζητεῖ μόνο ἐκεī πού ὑπάρχουν συγκεκριμένες καί δεδομένες ἐμπειρικές πραγματικότητες. Μελετών-

τας ό 'Αριστοτέλης τή λειτουργία τοῦ φυσικοῦ κόσμου συμπεραίνει ότι τό σὸν ἔχει δυό συστατικά στοιχεῖα, τήν ὕλη καὶ τή μορφή. Ἡ πρώτη ἀποτελεῖ τό ὑποκείμενο, ἡ δεύτερη τό προσδιορίζει. Κανένα ἀπό αὐτά τά δυό στοιχεῖα δέν μπορεῖ νά λείψει χωρίς νά καταλυθεῖ τό σὸν. Ποτέ δέν ὑπάρχουν χωρισμένα, ὥπως ποτέ δέν ὑπάρχει σῶμα χωρίς ψυχή καὶ ψυχή χωρίς σῶμα. "Ετοι τό σὸν γιά πρώτη φορά ἐξηγεῖται ώς σύνθετη ἐνότητα, ώς σύνολο, πού σχηματίζει μεταφυσική ἐνότητα. Αύτή ἡ ἐνότητα κομματίζεται μέσα στή νόηση, ὅχι ὅμως καὶ στήν πραγματικότητα.

Τόσο ἡ ὕλη ὄσο καὶ ἡ μορφή εἶναι ἀγέννητα. Καὶ τά δυό εἰναι αἰώνια. Αύτό πού γεννιέται, πού γίνεται, δέν εἶναι οὔτε ἡ ὕλη οὔτε ἡ μορφή. Τή γένεση τήν προκαλεῖ ὁ συγκεκριμένος κάθε φορά σύνδεσμος ὕλης καὶ μορφῆς, καὶ πρέπει νά τή δεχτούμε ώς μετάβαση ἀπό μιά δυνατότητα σέ μιά πραγματικότητα καὶ ώς μετατροπή τής δύναμης σέ ἐνέργεια. Ἡ δύναμη βρίσκεται στήν ὕλη, ἡ ἐνέργεια στή μορφή. Ἡ μετάβαση ἀπό τή δυνατότητα στήν πραγματικότητα, ἡ πραγμάτωση τής μορφῆς μέσα στήν ὕλη, σημαίνει κίνηση. Ἡ κίνηση εἶναι αἰώνια. Ἡ Αἰώνια εἶναι καὶ ἡ πρώτη αἰτία γιά τήν κίνηση. Καὶ ἡ πρώτη αἰτία τής κίνησης εἶναι καθαρή ἐνέργεια, πού μπορεῖ νά ταυτιστεῖ μέ τή θεότητα.

2. Ἡ Φυσική καὶ ἡ Ψυχολογία

Μόλο πού ό 'Αριστοτέλης ἀποδίδει τήν ἐνότητα τοῦ κόσμου στήν ἐνότητα τής κίνησης καὶ τής κινητικῆς ἀρχῆς, στή φυσική θεωρία του, χωρίζει τόν κόσμο σέ δυό ζῶνες: Ἡ μιά κάτω ἀπό τή σελήνη, ἡ ἄλλη πάνω ἀπό αὐτήν. Ὁ χωρισμός αὐτός δέν εἶναι μόνο τοπικός, ἀλλά καὶ ούσιαστικός. Ἐπάνω ἡ ἐπικράτεια μέ τήν αἰώνια τάξη, τήν ἀπαράλλακτη κίνηση καὶ τήν ἀμετάβλητη κατασκευή. Κάτω ἡ ἐπικράτεια μέ τήν ἀδιάκοπη μεταβολή, τή γέννηση καὶ τή φθορά. Ἡ πρώτη δέν ἔχει οὔτε κάν τά ἵδια συστατικά μέ τή δεύτερη, ἀλλά ἀποτελεῖται ἀπό τόν αἰθέρα, πού γιά τόν 'Αριστοτέλη εἶναι θεία ούσια, ἐνώ ἡ δεύτερη ἐπικράτεια σχηματίζεται ἀπό τέσσερα στοιχεῖα, πού ό 'Αριστοτέλης τά ἀνάγει στίς τέσσερις βασικές ποιότητες τής ἀφῆς: ζεστό, κρύο, ὑγρό, ξηρό. Αύτά τά τέσσερα στοιχεῖα ἡ ποιότητες, πού πραγματικά ἀπο-

τελοῦν τίς τέσσερις βασικές μορφές τῆς ὕλης, ἀλλάζουν ποιότητες καὶ μεταπηδοῦν ἀπό τό ἓνα στό ἄλλο. "Ετοι ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδίδει στήν ὑλὴν ποιοτική μεταβολή, μάλιστα ὅχι μηχανική ἀλλά χημική. Ἀπό τὰ ποικίλα κράματα τῶν τεσσάρων στοιχείων προέρχονται τά σώματα, ἡ ἀνόργανη καὶ ἡ ὄργανη φύση, πού ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης τίς ξεχώρισε. Μεγάλη σημασία δίνει ὁ Ἀριστοτέλης στήν ὄργανη φύση. Ἡ κλίμακα είναι: φυτό, ζῶο, ἄνθρωπος. Ὁ Ἀριστοτέλης πιστεύει ὅτι «μέσα στά ἔργα τῆς φύσης κυριαρχεῖ ὁ κανόνας. "Οχι ἡ τυφλή τύχη, ἀλλά τὸ νόημα καὶ ὁ σκοπός. Καὶ ὁ τελικός σκοπός, πού γιά χάρη του ἔγινε τὸ κάθε πράγμα, ἀναφέρεται στὸν κόσμο τῆς ὄμορφιᾶς».

Ἡ ψυχολογική ἔρευνα τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπλώνεται σ' ὁλόκληρο τὸν ἐνόργανο κόσμο, καὶ τὸ μέτρο τὸ δίνει τὸ τελεολογικό κριτήριο. "Ετοι ἡ ψυχὴ κρίνεται ὅχι μόνο ὡς κινητική αἰτία ἀλλά καὶ ὡς μορφοποιητική, ὡς «ἴδος» τοῦ σώματος καὶ σκοπιμότητά του. Σύμφωνα μὲ τὸν ἀριστοτελικό ὄρισμό ἡ ψυχὴ είναι ὁ πρωταρχικός αὐτοσκοπός ἐνός φυσικοῦ σώματος, πού ἔχει ἀπό μέσα του δική του ζωή: «Ψυχὴ ἔστιν ἐντελέχεια ἡ πρώτη σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζωήν ἔχοντος». Τὸ σῶμα στὸ σύνολό του, μέσα τά ὄργανά του, δέν είναι τίποτ' ἄλλο παρά τὸ ὄργανο τῆς ψυχῆς.

Ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τρεῖς τύπους ψυχῆς: Είναι ἡ θρεπτική, ἡ αἰσθητική καὶ ὁ νοῦς. Τά φυτά ἔχουν τήν πρώτη. Ἡ ἐνέργειά της ἐκδηλώνεται μέ τῇ θρέψῃ, τήν αὔξηση, τήν ἀναπαραγωγή καὶ τὸ μαρασμό. Τά ζῶα ἔχουν τή δεύτερη, πού ἐκτός ἀπό τὰ γνωρίσματα τῆς πρώτης διαθέτει κίνηση μέσα στό χῶρο, τήν αἴσθηση, τή φαντασία καὶ τήν ἐπιθυμία. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει τήν τρίτη, πού πλάι στά γνωρίσματα τῆς πρώτης καὶ τῆς δεύτερης ἔχει καὶ τήν καθαρή σκέψη.

Ὁ Ἀριστοτέλης μελέτησε τήν αἴσθηση καὶ τήν ἀναγνώρισε ὡς ψυχοφυσική λειτουργία, πού συντελεῖται μέ ἄλλοιώση μέσα στό αἰσθητήριο ὄργανο, καὶ μέ αὐτό τὸν τρόπο ἡ ἀντικειμενική πραγματικότητα ἀναπαράγεται ὑποκειμενικά ἀλλά καὶ μέ πιστότητα. Ἐκτός ἀπό τίς μεμονωμένες αἰσθήσεις ὁ Ἀριστοτέλης εἶδε καὶ μιά κοινή, μέ δύναμη κριτική. Ἀπό τίς πολλές φορές πού δέχεται μέσα της ἡ αἴσθηση τό κάθε ἀντικείμενο ἐξηγεῖ ὁ Ἀρι-

στοτέλης τή φαντασία, μονιμότερη λειτουργία, πού δέν καταργεῖται μέ τήν ἀπουσία τοῦ ἀντικειμένου. Ή φαντασία καί ἡ μνήμη ἀνήκουν καί στά ζῶα. Μόνο τή συνειδητή ἀνάμνηση ἀνήκει ἀποκλειστικά στόν ἄνθρωπο. Οἱ λειτουργίες τῆς αἰσθήσεως καί τῆς φαντασίας εἶναι δεμένες μέ τά εύχάριστα καί δυσάρεστα αἰσθήματα, ἀπό τά ὅποια διαμορφώνεται τό ἐπιθυμητικό τῆς ψυχῆς, ἐνῶ τό βουλητικό θεωρεῖται ξεχωριστή δύναμη, ἀνεξάρτητη ἀπό τό λογικό.

3. Ἡ Ἡθική καί ἡ Πολιτική

Ο Ἀριστοτέλης, ἀφοῦ σ' ἔνα πρώτο συγγραφικό στάδιο προσπάθησε νά θεμελιώσει μεταφυσικά τήν Ἡθική μέ τρόπο πλατωνικό, προχώρησε στά ὥριμα χρόνια του σέ πιό πρακτική θεώρησή της. "Ἔτσι συμμερίζεται τήν πεποίθηση ὅτι εἶναι στό χέρι τοῦ ἄνθρωπου νά εἶναι εύτυχισμένος, γιατί στό χέρι του εἶναι νά εἶναι καλός, δηλαδή νά κατακτήσει τήν ἀρετήν. Ο Ἀριστοτέλης τονίζει ὅτι τελικός σκοπός τῆς Ἡθικῆς δέν εἶναι νά γνωρίσουμε τήν ἀρετήν, ἀλλά νά εἴμαστε ἡθικοί, ὅτι ἡ ἀρετή δέν εἶναι ἀπλῶς γνώση, ἀλλά πολύ περισσότερο εἶναι πράξη, καί ὅτι ἀπό τήν πράξη ἐξαρτᾶται ἡ εύτυχία πού εἶναι ὁ στόχος κάθε ἐνέργειας τοῦ ἄνθρωπου.

Ἡ εύτυχία εἶναι γιά τόν Ἀριστοτέλη ἐνέργεια τῆς ψυχῆς σύμφωνα μέ τό λογικό καί τήν ἀρετήν. Ἡ ἀρετή πάλι εἶναι κάποια ὄρισμένη, μόνιμη δεξιότητα τῆς ψυχῆς. Ἐδῶ φανερώνεται ἡ σημασία τοῦ ἔθισμοῦ. Ο Ἀριστοτέλης γνωρίζει ἀκόμα τήν προαιρεση, πού εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς σκέψης μπροστά σέ ὄρισμένες δυνατότητες, ἀλλά μέσα στήν προαίρεση διακρίνει τό στοιχεῖο τῆς ἀπόφασης, στοιχεῖο καθαρά βουλητικό, πού ἐξαρτᾶται ἀπό μᾶς. Γι' αὐτό πιστεύει ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἡ ἀρχή καί ὁ δημιουργός τῶν πράξεών του καί ὅτι, ἀφοῦ εἶναι ἔτσι, εἶναι στό χέρι του νά γίνει καλός. "Ἔτσι ὁ Ἀριστοτέλης διατυπώνει τήν τελική θέση του: 'Ο ἄνθρωπος εἶναι ὑπεύθυνος γιά τίς πράξεις του καί γιά τούς τρόπους του, ἐφ' ὅσον μέ τή λογική ἐξουσιάζει τή βούλησή του.'

Ο ἄνθρωπος ἔχει κατά τόν Ἀριστοτέλη ἀπό τή φύση τή δύναμη νά δημιουργεῖ κράτος, εἶναι «φύσει πολιτικόν ζῶον». Αύτό

σημαίνει ότι μόνο μέσα στό κράτος μπορεῖ νά βρεῖ τόν προορισμό του. Άλλα τί είναι κράτος; Είναι σύνθετο σχήμα με συστατικά στοιχεία τούς πολίτες. Πολίτης πάλι είναι αὐτός πού ώς ίσοτιμο μέλος μπορεῖ νά παίρνει μέρος στή διακυβέρνηση και στήν άπονομή δικαιοσύνης. Και ὅμως αὐτά δέν είναι άρκετά γιά νά φανερώσουν τήν ούσια τοῦ κράτους. Μιά όποιαδήποτε όμαδα άνθρωπων, πού συμβιώνουν, δέν άποτελεῖ κράτος. "Αν τό κράτος γεννήθηκε άπό τήν άνάγκη νά έξασφαλίσει στόν καθένα τίς άπαραιτητες προϋποθέσεις γιά τή ζωή, ό σκοπός αὐτός δέν μπορεῖ νά πραγματωθεῖ, παρά μόνο πάνω σε βάση ήθική. Γιατί και όλόκληρη ή άξια τοῦ άνθρωπου, ώς μέλους τής κοινότητας, στηρίζεται στό δίκαιο και στήν ήθικότητα: 'Από έδω προκύπτει ή αύτάρκεια, δηλαδή ή δυνατότητα τοῦ κράτους νά δημιουργεῖ μέ δικές του δυνάμεις τούς όρους ζωῆς γιά τούς πολίτες, πράγμα πού άποτελεῖ βασικό γνώρισμα τοῦ κράτους. Ή αύτάρκεια περιέχει ύλικά και πνευματικά στοιχεία, δηλαδή δέ στηρίζεται μόνο στά μέσα διατροφής, στίς έπιχειρήσεις, στά ὅπλα και στά χρήματα, άλλα και στήν κοινή λατρεία και στήν προσήλωση σέ ὅ, τι είναι άπαραιτητο και δίκαιο γιά τούς πολίτες, μέ ἄλλα λόγια στήν κυβερνητική και στή δικαστική έξουσία.

"Ως έδω ή πολιτική σκέψη τοῦ Αριστοτέλη παρουσιάζει συγγένεια μέ τά διδάγματα τοῦ Πλάτωνα. 'Από έδω ὅμως άρχιζει ή διαφορά. Οι πολίτες χωρίζονται οίκονομικά σε γεωργούς, τεχνίτες καιί ἐμπόρους, ἐνῷ κοινωνικά χωρίζονται σέ φτωχούς, πλούσιους καιί μεσαίους. 'Από τή σχέση πού ἔχουν μεταξύ τους οἱ φτωχοί καιί οἱ πλούσιοι έξαρτάται ή μορφή τοῦ πολιτεύματος. Ή εύτυχία τῶν πολιτῶν, τελικός σκοπός τοῦ κράτους, έπιδιώκεται μέ τό πολίτευμα καιί τήν ἀγωγή.

Τό πολίτευμα είναι ό καταστατικός χάρτης τοῦ κράτους ἀναφορικά μέ τούς βασικούς παράγοντές του καιί τίς άρμοδιότητές του. Τό γεγονός ότι ύπαρχουν πολλά εἴδη πολιτευμάτων όφείλεται στό ότι κάθε κράτος άποτελεῖται άπό διαφορετικά στοιχεία, καιί κυρίως στό ότι ἔχει τίς δυό βασικές κατηγορίες πολιτῶν, πλούσιους καιί φτωχούς. Οι πρώτοι συνήθως είναι λίγοι, οἱ δεύτεροι πολλοί. Ή μορφή λοιπόν τοῦ πολιτεύματος έξαρτάται άπό τό σέ ποιά χέρια βρίσκεται συγκεντρωμένη ή δύναμη ἥ

ἀπό τό πῶς εἶναι μοιρασμένη. Τό πολίτευμα μπορεῖ νά ἔχει τρεῖς μορφές: Τῆς βασιλείας, τῆς ἀριστοκρατίας καί τῆς δημοκρατίας. Στήν πρώτη ή ἔξουσία εἶναι στά χέρια ἐνός, στή δεύτερη εἶναι στά χέρια λίγων, καί στήν τρίτη στά χέρια πολλῶν. Ἐκτροπές τῆς βασιλείας εἶναι ή τυραννίδα, τῆς ἀριστοκρατίας ή ὀλιγαρχία καί τῆς δημοκρατίας ή ὄχλοκρατία. Τελικά ο Ἀριστοτέλης πιστεύει ὅτι ὑπάρχουν μόνο δυό βασικές μορφές πολιτευμάτων. Στήν πρώτη τό μέτρο τό δίνει τό κοινό καλό, στή δεύτερη τό συμφέρον τοῦ ἄρχοντα.

Ἡ προτίμηση τοῦ Ἀριστοτέλη στρέφεται στή «Μέση πολιτεία». Σ' αὐτήν ή μεσαία τάξη ἔξασφαλίζει τήν ισσοροπία ἀνάμεσα στούς φτωχούς καί στούς πλούσιους, μέ τόν καλύτερο τρόπο, ἃν εἶναι ισχυρότερη ἀπό τίς δυό ἄλλες τάξεις μαζί ἡ τουλάχιστον ἀπό τήν καθεμιά τους. Ὁταν ἀπειλεῖται σύγκρουση ἀνάμεσα στίς ἀκραίες τάξεις, αὐτή κρατᾶ τό κέντρο τοῦ βάρους στή μέση. Ὁπου ἐπικρατεῖ ή μεσαία τάξη, δέν ἀναπτύσσεται κοινωνικό μίσος, ἀπό ἄποψη ἰδιοκτησίας εἶναι ὄλοι περίπου ἵσοι, καί ἔτσι οἱ κίνδυνοι ἀνατροπῆς εἶναι ἐλάχιστοι.

Ἡ ζωή τῶν πολιτῶν στό ἴδανικό κράτος εἶναι ἀδιάκοπη ἄσκηση τῆς ἀρετῆς γιά τό γενικό καλό, πλουτισμένη μέ πολλές εὐκαιρίες γιά τή χαρά τῆς ὁμορφιάς. Ἄλλα τέτοιο κράτος δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει χωρίς τήν ἀγωγή. Ἔτσι τά παιδιά πρέπει νά μορφώνονται ώς αὐριανά μέλη τοῦ κράτους. Καί ἐπειδή ὁ σκοπός τοῦ κράτους εἶναι ἔνιαῖος, ἔνιαία πρέπει νά εἶναι καί ή ἀγωγή, καί γι' αὐτό πρέπει νά προσφέρεται ὁργανωμένη ἀπό τό κράτος καί μέ τήν ἐποπτεία τοῦ κράτους. Ἡ διδασκαλία δέν ἀρκεῖ νά προσφέρει χρήσιμες γνώσεις, πρέπει καί νά ἐθίζει στή χαρά τοῦ ὥραιού καί τοῦ καλοῦ. Ὁ αὐριανός πολίτης πρέπει νά ἐθίζεται στίς πράξεις τῆς ἀρετῆς. Σ' αὐτό πρέπει νά ἐντοπίζεται τό μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον τοῦ κράτους. Καί ο Ἀριστοτέλης ώς κλασσικός Ἑλληνας ἔχει ἴδανικό του ἔνα πνεῦμα γεμάτο ύγεια μέσα σ' ἔνα σῶμα γεμάτο ύγεια. Γι' αὐτό, ὥπως καί ο Πλάτων, δίνει μεγάλη σημασία τόσο στή γυμναστική ὥστε καί στή μουσική.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΡΩΜΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

1. ΣΤΩΙΚΟΙ

‘Από τή στιγμή πού ό Μέγας Ἀλέξανδρος πήρε στά χέρια του τήν τύχη τῶν ἐλληνικῶν πραγμάτων, ἡ ἐλληνική ζωὴ ἄλλαξε, ἔχασε τίς αὐστηρές γραμμές πού εἶχε μέσα στά τείχη τῆς ὀλιγάνθρωπης πολιτείας, γιατί ἀπλώθηκε πέρα ἀπό τά ὅριά της. Μεγάλες πολιτειακές ἐνότητες σχηματίζονται, καὶ ἡ παλαιά πόλη χάνει τήν αὐτάρκεια καὶ τήν αὐτοτέλειά της καὶ καταντᾶ κοινότητα ἀδύναμη γιά νά ἐπηρεάσει τή γενική πολιτική ζωῆς. Τό ἄτομο χάνει τούς ἀμεσους πολιτικούς καὶ πνευματικούς δεσμούς μέ τήν πόλη, γεγονός πού ἐπηρεάζει τό αἰσθημα καὶ τό στοχασμό του καὶ τό συγκλονίζει. Νέες παραστάσεις γεννοῦν νέες ἰδέες καὶ διαμορφώνουν νέα νοοτροπία. “Ολα αύτά δέν ἡταν δυνατό νά μήν ἐπηρεάσουν τήν ἐξέλιξη τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Σ’ αύτή τήν περίοδο ὁ ἄνθρωπος ζητᾶ ἀπό τή φιλοσοφία ἀπό τή μιά νά ἀνταποκριθεῖ στίς πρακτικές ἀνάγκες τῆς ζωῆς καὶ ἀπό τήν ἄλλη νά τοῦ διασφαλίσει τή σαλεμένη ψυχική ἰσορροπία. Τό πρώτο αἴτημα ὁ δηγεῖ στήν ἀνάπτυξη τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καὶ στήν τεχνολογική πρόοδο. Τό δεύτερο στήν ἄνθιση τῆς ἡθικῆς φιλοσοφίας.

‘Η Στωική φιλοσοφία ἀποτελεῖ ἴσως τό πιό μεγάλο σύστημα αύτῆς τῆς περιόδου. ‘Επιδίωξή της εἶναι νά ὁδηγήσει τόν ἄνθρωπο στήν εύτυχία μέ μια βιοθεωρία θεμελιωμένη ἐπιστημονικά. ‘Ως βάση στήν ἐπιδίωξή της αύτή ἔχει τήν πεποίθηση ὅτι ἡ εύτυχία τοῦ ἀνθρώπου ἔξαρτᾶται ἀπό τόν ἴδιο. “Ἐτσι ἔρχεται νά ἀφυπνίσει τόν ἀνθρωπο γιά μιάν ἀδιάκοπη ἡθική δραστηριότητα τόσο ἀναφορικά μέ τό ἄτομό του ὅσο καὶ ἀναφορικά μέ τήν κοινωνία.

1. Ἡ ἀρχαία Στοά

‘Ιδρυτής τῆς ἀρχαίας Στοᾶς εἶναι ὁ Ζήνων ἀπό τό Κίτιο τῆς

Κύπρου (333/2-262/1), ἄνθρωπος μέ παροιμιώδη ἀπλότητα καί ἡθος. Αύτος, ξαναζωντανεύοντας τήν ἡρακλειτική θεωρία τοῦ λόγου, ἀνέπτυξε σύστημα μέ τό σχῆμα Λογική, Φυσική, Ἡθική. Ἡ γνώση κατά τό Ζήνωνα ἀκολουθεῖ τήν παρακάτω διαδικασία: Τά αἰσθήτηρια μεταβιβάζουν στό νοῦ τήν εἰκόνα τοῦ ἀντικειμένου καί σχηματίζουν τήν παράσταση («φαντασία»), τύπωμα τῶν ὅντων στό νοῦ. «Οταν ἡ συνείδηση συγκατατίθεται, ἡ παράσταση ἐνωμένη μέ τή συνείδηση γίνεται ἐννοιακή («καταληπτική φαντασία»), δηλαδή κατάλληλη νά ἐννοήσει τό ἀντικείμενό της. Ἡ ἐννοιακή παράσταση εἶναι τό κριτήριο τῆς ἀλήθειας, γιατί ἡ συμφωνία της μέ τή συνείδηση προϋποθέτει τό ἐγώ, πού κρίνει καί ἀποφασίζει.

Ο Ζήνων γιά νά ξεπεράσει τή δυαρχία τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ἀριστοτέλη, στρέφεται στήν κοσμολογία τοῦ Ἡρακλείτου καί συνθέτει φυσική θεωρία μονιστική. «Ύλη καί πνεῦμα ἐξηγοῦνται ἀπό αὐτόν ὡς παθητικό καί ἐνεργητικό στοιχεῖο. Κάθε πραγματικό ὄντος ἔχει καί σωματική ὑπόσταση, ἐπομένως καί ὁ θεός καί ἡ ψυχή. Ἡ ἐνέργεια τοῦ πνεύματος ἐκδηλώνεται πάνω στήν ὕλη ὡς «λόγος σπερματικός». Ἡ ὕλη βρίσκεται σέ ἀδιάκοπη μεταβολή, ἀλλά ἡ σταθερή βάση τοῦ πνεύματος διασφαλίζει τήν ἐνότητα τοῦ κόσμου. Ἡ ἐνότητα πάλι κάνει ὅλα τά ὅντα συγγενικά, καί αὐτή εἶναι ἡ «συμπάθεια τῶν ὅλων», πού ὁδηγεῖ στήν παγκόσμια ἀρμονία. Τό σύμπαν εἶναι καμωμένο μέ ὄρισμένο σχέδιο ἀπό δημιουργικό νοῦ, πού δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τό θεό. Στό σύμπαν ἐπικρατεῖ ἀπόλυτη τάξη, καί ὅ, τι συμβαίνει ἔχει τό λόγο του, πεποίθηση πού ὁδηγεῖ στή διδασκαλία γιά θεοδικία καί θεία πρόνοια.

Τά πάθη κατά τό Ζήνωνα ὀφείλονται σέ σφαλερή κρίση. Βασικά πάθη εἶναι ἡ ἐπιθυμία, ἡ ἡδονή, ὁ φόβος καί ἡ λύπη. Ἡ ἐπιστημονική γνώση εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν ἡθική πράξη. Ἡ ἀρετή εἶναι πράξη. Ρίζα γιά ὅλες τίς ἀρετές θεωρεῖ ὁ Ζήνων τή φρόνηση. «Ετσι οἱ ἄνθρωποι χωρίζονται σέ μωρούς καί σοφούς. Ὁ σοφός εἶναι ἐλεύθερος ἀπό πάθη, ἔχει αὐτάρκεια καί εἶναι ὅμοιος μέ τό θεό.

Ο Κλεάνθης (331-232), πυγμάχος, προτοῦ γίνει διάδοχος τοῦ Ζήνωνα, μέ σπάνια βούληση, ἀρνήθηκε τήν ἡδονή ὡς φυσική

κατάσταση, στή θέση τῆς φρόνησης ἔβαλε τήν ἐγκράτεια ώς ρίζα τῶν ἀρετῶν καὶ κήρυξε ὅτι ζοῦμε καὶ κινούμαστε καὶ ὑπάρχομε μέσα στὸ σῶμα τῆς θείας οὐσίας.

‘Ο **Χρύσιππος** (280-210), ὁ πιό συστηματικός τῆς ἀρχαίας Στοᾶς, ἔδωσε 5 «τρόπους» γιά τήν ἀπόδειξη:

1. “Οταν ὑπάρχει Α, ὑπάρχει καὶ Β. Ἀλλά ὑπάρχει Α. Ἐάρα ὑπάρχει καὶ Β.
2. “Οταν ὑπάρχει Α, ὑπάρχει καὶ Β. Ἀλλά δέν ὑπάρχει Β. Ἐάρα δέν ὑπάρχει καὶ Α.
3. Τό Α καὶ τό Β δέν ὑπάρχουν ποτέ ταυτόχρονα. Ἀλλά ὑπάρχει τό Α. Ἐάρα δέν ὑπάρχει τό Β.
4. ‘Υπάρχει ἢ Α ἢ Β. Ἀλλά ὑπάρχει Α. Ἐάρα δέν ὑπάρχει Β.
5. ‘Υπάρχει ἢ Α ἢ Β. Ἀλλά δέν ὑπάρχει Α. Ἐάρα ὑπάρχει Β.

Συμπληρώνοντας τή φυσική θεωρία τοῦ Ζήνωνα, ὁ Χρύσιππος διδάσκει ὅτι τό σύμπαν ἀναφλέγεται κατά περιόδους, γιά νά ξαναγίνει ἀπό τήν ἀρχή, καὶ μάλιστα ἀπαράλλακτο ὅπως ἡταν πρίν. Ἐρμηνεύει τήν ψυχή ώς πύρινη ούσια, πού γεννιέται μέσα στό αἷμα καὶ πεθαίνει μαζί μέ τό σῶμα, τίς αἰσθήσεις, τή γενετήσια ἰκανότητα, τή γλώσσα καὶ τό λογικό ώς μέρη τῆς ψυχῆς, ἐνώ ἔξηγει τήν αἰσθηση ώς σωματικό γεγονός, καὶ δέ δέχεται ἄλογες δυνάμεις πλάι στό λογικό («ἡγεμονικόν») τῆς ψυχῆς. Τέλος, γιά νά ξεπεράσει τή μοιρολατρική φυσική θεωρία τονίζει ὅτι ἡ βούληση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἐλεύθερη καὶ ἐπιτρέπει στό ἐγώ ὕστερα ἀπό σκέψη, πού φυσικά δέν εἶναι μηχανική, νά ἀναλάβει τίς εὐθύνες γιά τίς πράξεις του.

2. Ἡ μέση καὶ ἡ νέα Στοά.

Καινούρια φωνή στήν ἐλληνική φιλοσοφία ἀποτελεῖ ὁ ἀνθρωπολογικός μονισμός τοῦ **Παναίτιου** τοῦ Ροδίου (185-109), πού, ἀντίθετα στή μακρά δυαρχική παράδοση τοῦ πυθαγορισμοῦ καὶ τοῦ πλατωνισμοῦ, θεωρεῖ τόν ἀνθρωπο, σῶμα καὶ ψυχή, ώς ἐνιαία ούσια, θνητή καὶ στά δυσό φανερώματά της. Χωρίζοντας τίς λογικές ἀπό τίς ἄλογες δυνάμεις τῆς ψυχῆς, ὁ Παναίτιος δικαιώνει τά πάθη καὶ ἀναγνωρίζει τό λογικό ώς ρυθμιστή τῆς πνευματικῆς ἰσορροπίας, θέση πού τόν ὄδηγει στήν ἀποδοχή τῆς

έλευθερίας τής βουλήσεως καί στήν ἄρνηση τῆς ἀρχαιότερης στωικής διδασκαλίας γιά ἀτέλειωτη καί πανομοιότυπη παλιγγενεσία. Τήν προαίρεσή μας δέν μπορεῖ νά μᾶς τήν ἀλλάξει οὕτε ὁ θεός, λέει ἐμφαντικά ὁ Παναίτιος, καί μέ πολλή αἰσιοδοξία ἀναθέτει τή μοίρα τοῦ ἀνθρώπου στίς πράξεις του, ὅπως τίς ύπαγορεύει ἡ ἐλεύθερη βούλησή του.

‘Ο Παναίτιος ἐντοπίζει τήν ὑπεροχή τοῦ ἀνθρώπου στή λογική δύναμη τῆς ψυχῆς καί διακρίνει τέσσερις βασικές ψυχοπνευματικές ὄρμές: Γιά γνώση, γιά κοινωνική συμβίωση, γιά κατάκτηση περισσοτέρων ἀγαθῶν καί γιά γαλήνη τῆς ψυχῆς. Ἐπό αὐτές ἀναπτύσσονται ἡ σοφία, ἡ δικαιοσύνη, ἡ γενναιότητα καί ἡ αὐτοκυριαρχία, ἀρετές πού ἀποτελοῦν ἐνότητα. Ἡ Ἡθική τοῦ Παναϊτίου διακρίνει ὑποχρεώσεις ἔναντι τοῦ θεοῦ, τοῦ ἔαυτοῦ μας καί τῆς κοινωνίας, διαπιστώνει τήν κοινωνική καί τήν ἀτομική φύση καί χαράζει γιά πρώτη φορά τά ὅρια τῆς ἀτομικότητας.

“Ἐνας γνήσιος ἐκπρόσωπος τοῦ πνεύματος τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς είναι ὁ **Ποσειδώνιος** (135-51). Στό πρόσωπο αὐτοῦ τοῦ συγγραφέα μέ τήν καταπληκτική πολυμέρεια, ἐνώνονται ἡ σοφία ἡ ἐλληνική καί ἡ ἀνατολική, ὁ μυστικισμός καί ὁ ὄρθιολογισμός, ἡ πίστη στά θαύματα καί ἡ αἰτιοκρατία, ἡ θεωρητική καί ἡ ἐμπειρική σκέψη, ἡ προσωπική παρατήρηση καί ἡ ἱστορική παράδοση. Ἡ κεντρική ἔννοια τῆς κοσμοθεωρίας τοῦ Ποσειδωνίου είναι ἡ ζωτική δύναμη, πού κατά τή θεώρησή του είναι πρωταρχικό φαινόμενο. “Ἐτσι φορέας τῆς ζωῆς στόν ὄργανικό κόσμο θεωρεῖται ἡ θερμότητα, πύρινη πνοή πού ταυτίζεται μέ τό λόγο, καί ὁ κόσμος ἀποτελεῖ τεράστιο ζωντανό ὄργανισμό μέ ψυχή του τό λόγο. Ἡ ψυχή τοῦ ἀνθρώπου είναι πύρινη ἐπίσης πνοή μέ λογική δύναμη. Ἐπό τίς ἀντιθέσεις τοῦ κόσμου ἀναδύεται ἀρμονία καί ὄμορφιά προσιτή μόνο στό πνεῦμα.

Κατά τόν Ποσειδώνιο ὁ ἀνθρωπος είναι διαφορετικός ἀπό τά ζῶα, γιατί μέ τό λογικό μπορεῖ νά μετρᾶ, νά σχηματίζει ἔννοιες, νά μεταχειρίζεται τήν ἐμπειρία του, καί νά οἰκοδομεῖ συλλογισμούς, ἀξιώματα, συμπεράσματα καί συστήματα ἀπό τέχνες καί

έπιστημες. "Ετσι ό Ποσειδώνιος τήν ἀρχή τοῦ πολιτισμοῦ δέν τή βρίσκει στήν ἀνάγκη ἀλλά στή λογική δύναμη πού χαρακτηρίζει τόν ἄνθρωπο. Αύτή είναι ή πρωστική δύναμη γιά τήν ἐξέλιξη καί τήν πρόοδό του. Άπο αύτή τή διαπίστωση ὑπαγορεύεται καί ή ήθική ἐπιταγή: 'Ο ἄνθρωπος ὁφείλει καί στή σκέψη καί στήν πράξη νά ἀκολουθεῖ τό λόγο, πού φωλιάζει μέσα του, γιατί μόνο έτσι ή ζωή είναι σύμφωνη μέ τή φύση του. Φυσικά ή ἀρετή μόνη δέν είναι ἀρκετή γιά ὅλοκληρωμένη εύτυχια." Ετσι κρίνονται ἀπαραίτητα ή ύγεια, ή δύναμη καί ἀλλα ἀντικειμενικά ἀγαθά. Τέλος ή καθηκοντολογία τοῦ Ποσειδωνίου ἀναφέρεται περισσότερο στήν κοινωνική καί λιγότερο στήν ἀτομική φύση τοῦ ἄνθρωπου.

Στούς πιό νέους Στωικούς, πού ή δράση τους πέφτει στούς δυό πρώτους χριστιανικούς αἰώνες, παρατηροῦμε δυό κατευθύνσεις: 'Η μιά ἀσχολεῖται μέ τήν ἐπιστημονική ἐμπέδωση τῶν στωικῶν ἀπόψεων καί ή ἄλλη μέ τή διάδοση καί τήν πρακτική ἐφαρμογή κυρίως τῶν ἡθικῶν ἀρχῶν τῆς σχολῆς. "Ολοι πλησιάζουν πιό πολύ τόν πλατωνισμό καί τόν Κυνισμό, τονίζουν τή συγγένεια τοῦ ἄνθρωπου μέ τό θεό καί κηρύσσουν τήν ἀγάπη γιά τό συνάνθρωπο. Οι ιδέες τους ἔχουν μεγάλη διάδοση ἀνάμεσα στούς ἔξαθλιωμένους ἀπό τή ρωμαιοκρατία λαούς.

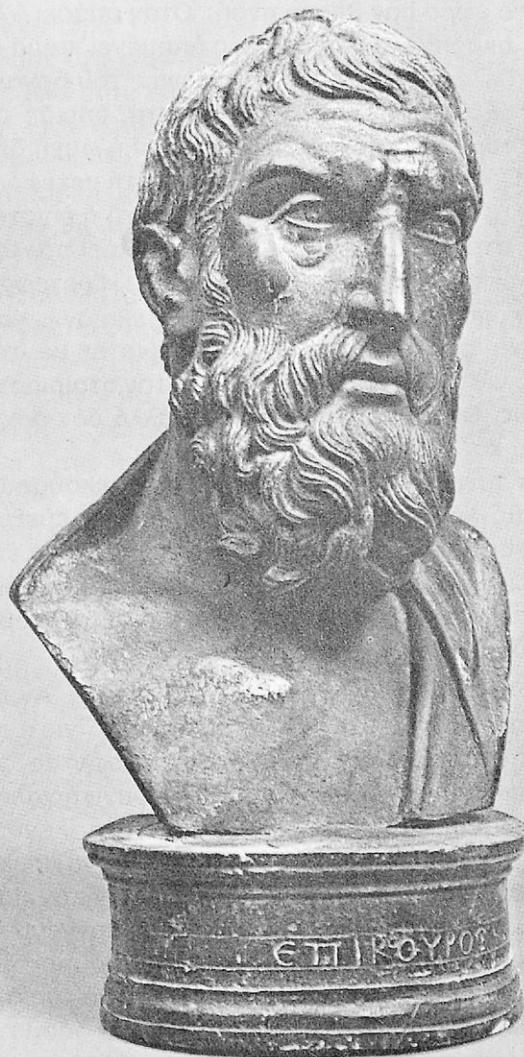
'Ο **Σενέκας** (4-65μ.Χ.), παιδαγωγός καί σύμβουλος τοῦ Νέρωνα, ἔξωτερικεύει τόν πόθο γιά λύτρωση ἀπό τά δεσμά τοῦ σώματος καί ἐγκωμιάζει τό θάνατο ως ἀρχή τῆς ἀληθινῆς ζωῆς. 'Απόστολος τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας ὁ δοῦλος **Ἐπίκτητος** (50-135), ἀνακαλύπτει μέσα στόν ἄνθρωπο ἔνα χῶρο, ὅπου ή βία τῆς ὑλικῆς δύναμης ή ὁ δελεασμός τῶν ἔξωτερικῶν ἀγαθῶν δέν μποροῦν νά εισβάλουν, καί ύποστηρίζει ὅτι μέ τήν ἀδιαφορία μπροστά στά πράγματα πού δέν είναι στήν ἔξουσία μας μποροῦμε νά λυτρωθοῦμε ἀπό τά πάθη. Θαυμαστής του ὁ ρωμαϊος αὐτοκράτορας **Μᾶρκος Αύρηλιος** (121-180), λέει ὅτι ἡ ἐπίγνωση ὅτι ὅλα ἀλλάζουν μᾶς ὀδηγεῖ στό νά μήν ἐπιθυμοῦμε καί νά μή φοβόμαστε τίπιτα τό ἔξωτερικό καί ὅτι πρέπει νά ὑποτασσόμαστε στή φυσική πορεία τοῦ κόσμου καί νά καλλιεργοῦμε τήν ἐσωτερική ἐλευθερία, πού είναι σύμφωνη μέ τή λογική φύση μας.

2. ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ

Τήν ἐποχή πού ό Ζήνων ἔδρυσε στήν Ἀθήνα τῇ Στοά, ό **Ἐπίκουρος** (341-270) ἐγκαινίασε ἐπίσης στήν Ἀθήνα τόν «Κῆπο» του, σχολή τόσο σημαντική γιά τούς ἑλληνιστικούς χρόνους ὅσο καί ἐκείνη τῶν Στωικῶν. Ἀπό τά κύρια γνωρίσματα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐπικούρου καί τῶν μαθητῶν του είναι ἡ συνέχιση τῆς φυσικῆς θεωρίας τῶν Ἀτομικῶν καί ἡ τάση ἐπιστροφῆς στήν ἀρχαική λιτότητα καί αὐτάρκεια τοῦ ἀτόμου. Ὁ «Κῆπος» ἐξελίχτηκε σέ κοινότητα εἰρηνική, ἀμέτοχη στήν παραζάλη τῆς πολιτικῆς, καί καλλιέργησε τή φιλία καί τούς ἀπλούς ἑλληνικούς τρόπους. Ἐκεῖ δέ γινόταν διάκριση δούλου καί ἐλευθέρου ἥ ἑταίρας καί συζύγου, ἀλλά ὅλα τά μέλη ἦταν ισότιμα. Γιά πεντακόσια περίπου χρόνια τά διδάγματα τοῦ Ἐπικούρου εἶχαν διάδοση σ' ὄλοκληρο τόν ἑλληνικό καί τό ρωμαϊκό κόσμο καί πρόσφεραν παρηγοριά σέ ἀμέτρητα εύγενικά πνεύματα, πού ἔνιωθαν τό βάρος τῶν ἀλλαγμένων καιρῶν. Καί στίς πιό μικρές πόλεις ὑπῆρχαν ὡς τό τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου ὄμάδες Ἐπικουρείων καί τά βιβλία τους ἔβρισκαν παντοῦ φίλους.

Ἡ γνώση κατά τόν Ἐπίκουρο βασίζεται στήν αἰσθηση. Ἡ αἰσθηση είναι πάντα σωστή, ἡ κρίση ἄλλοτε ναί, ἄλλοτε ὅχι. Σωστή είναι, ὅταν ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τά πράγματα, δηλαδή ὅταν ἀντιλαμβανόμαστε τά ἀντικείμενα καθαρά καί ὅχι στίς συνθῆκες πού τά παραμορφώνουν. Λαθεμένη είναι, ὅταν συμβαίνει τό ἀντίθετο. Τά ἀντικείμενα ἐκπέμπουν σωματίδια καί τά αἰσθητήρια ὅργανα ἀντιδροῦν ὡς δέκτες στίς «ἀκτινοβολίες» τους. Αἰσθηση καί νόηση συμβαδίζουν.

Ἡ φυσική θεωρία τοῦ Ἐπικούρου συνεχίζει τούς Ἀτομικούς. «Ἔτσι ό κόσμος ἀποτελεῖται ἀπό ἄτομα καί κενό. Ἀτομα είναι τά σταθερά καί ἀναλλοίωτα μόρια ὑλης, κενό ὁ ἄδειος χῶρος, ὅπου κινοῦνται τά ἄτομα σέ ἅπειρους συνδυασμούς, μέ ἀποτέλεσμα τό σχηματισμό τῶν ὄντων. Οἱ βασικές θέσεις τοῦ Ἐπικούρου είναι: Τίποτα δέ γίνεται ἀπό τό τίποτα. Τό σύμπαν ἦταν, είναι καί θά είναι πάντα ὅπως τό ξέρομε. Ὑπάρχουν ἀμέτρητοι κόσμοι, ὅμοιοι ἥ διαφορετικοί ἀπό τό δικό μας. Ζωὴ ὑπάρχει σέ ὄλους τούς κόσμους. Ἀπό τά σώματα ἄλλα είναι ἀπλά, ἄλλα σύνθετα.

Ἐπίκουρος

Σώμα είναι καί ή ψυχή, πού τήν ἀποτελοῦν λεπτά μόρια καί είναι διάχυτη σέ όλο τό σώμα σάν θερμή πνοή. "Οταν σπάσει ό δεσμός της μέ τό σώμα, σκορπίζεται καί δέν της ἀπομένει καμιά ἀπό τίς δυνάμεις πού ἐκδηλώνονται μέ τίς λειτουργίες τοῦ ὄργανισμοῦ. 'Η ψυχή γιά τόν Ἐπίκουρο δέν είναι ἀσώματη, ἐπειδή τό ἀσώματο στή σκέψη του ταυτίζεται μέ τό κενό, καί ή ψυχή δέν είναι νοητή ὡς κενό. 'Ο Ἐπίκουρος καλλιέργησε καί τή μετεωρολογία, γιατί πίστευε ὅτι μέ τίς ἔξηγήσεις πού δίνει αὐτή ή ἐπιστήμη γιά ὅσα συμβαίνουν στό χώρο γύρω ἀπό τή γῆ διαλύει πολλούς μύθους καί λυτρώνει τόν ἄνθρωπο ἀπό τό ἄγχος. 'Η μετεωρολογία γι' αὐτόν ἔχει σκοπό «ἀταραξίαν καί πίστιν βέβαιον». Κατά τόν Ἐπίκουρο κανένα φυσικό φαινόμενο δέ γίνεται μέ τήν ἐπίβλεψη τῶν θεῶν, γιατί τέτοιες ἀσχολίες θά ἤταν ἀταίριαστες στή μακαριότητά τους. Θεοί ύπάρχουν βέβαια, ἀλλά δέν ἀσχολοῦνται μέ τόν κόσμο καί τούς ἄνθρωπους.

"Αν θέλαμε νά συνοψίσουμε τήν Ἡθική τοῦ Ἐπικούρου σέ μιά μόνη πρόταση, θά λέγαμε: Εύτυχία χωρίς ψυχική εὔεξις είναι ἀδιανόητη. 'Ο ἄνθρωπος κατά τόν Ἐπίκουρο μπορεῖ νά ἐπιτύχει μόνος του τήν εύτυχία, ἀρκεῖ μέ τή βοήθεια τής ἐπιστήμης νά καταπολεμήσει τίς ἐνοχλήσεις, πού ἔχουν ρίζα τό φόβο, τήν ἀμάθεια καί τίς ύπερμετρες φιλοδοξίες.

Τό πιό ύψηλό ἰδανικό είναι ή γαλήνη τής ψυχῆς. "Αν ἔχουμε γαλήνη, δέ χρειαζόμαστε οὕτε ἡδονή οὕτε χαρά, γιατί καί αύτές ὡς αἰσθήματα προκαλοῦν ταραχή. Προχωρώντας ὅμως ό Ἐπίκουρος, βρίσκει συγγένεια ἀνάμεσα στήν ψυχική γαλήνη καί στήν ὄργανική ἡδονή, γιατί, καθώς παρατηρεῖ, ή ἵκανοποίηση είναι ό δείκτης τής ὁμαλῆς λειτουργίας κάθε ὄργανισμοῦ. Καί ἀφοῦ ἀπό τή φύση τους ὅλα τά ὄντα ἀποφεύγουν τόν πόνο καί ἐπιζητοῦν τήν ἡδονή, σημαίνει ὅτι ή ἡδονή είναι συγγενική μέ τή φύση μας, ἐνῶ ό πόνος είναι ξένος. "Ετσι ό Ἐπίκουρος ἔρχεται νά ἀποκαταστήσει τήν ἡδονή καί νά τή θέσει σκοπό τής ζωῆς. 'Η ἔννοια τής ἡδονῆς στόν Ἐπίκουρο ἔχει πολύ εύρυ φάσμα: 'Αρχίζει ἀπό τήν ὄργανική χαρά καί φτάνει ὡς τίς πιό ύψηλές συγκινήσεις πού φέρνουν οἱ πνευματικές ἐπιδόσεις.

'Η φιλία ἔχει γιά τόν Ἐπίκουρο μεγάλη σημασία. Τή φιλία τή ζητοῦμε, λέει, γιατί μᾶς βοηθᾶ νά ἀσφαλίσουμε τή γαλήνη μας. Τή

φιλία πρέπει νά τή θέλουμε γι' αύτή τήν ἵδια. Δέ χρειαζόμαστε τόσο τή βοήθεια τῶν φίλων ὅσο τήν ἐμπιστοσύνη γιά τή βοήθειά τους. Φίλος δέν είναι οὕτε ἐκεῖνος πού έπιδιώκει μέ κάθε τρόπο τήν ὡφέλεια οὕτε ἐκεῖνος πού συστηματικά ἀποφεύγει νά ύποχρεωθεῖ. Γιατί ό πρωτος καπηλεύεται τή συμπάθεια γιά κέρδη καί ό δεύτερος κόβει κάθε ἐλπίδα.

Στό πρόβλημα τοῦ θανάτου ό Ἐπίκουρος θεωρεῖ χρέος τοῦ φιλοσόφου νά λυτρώσει τόν ἄνθρωπο ἀπό τό φόβο. Εἶναι ἀνοησία, λέει, νά φοβᾶσαι τό θάνατο. Φρόντισε νά συνηθίσεις στήν ἰδέα ότι ό θάνατος δέν ἔχει σημασία, γιατί κάθε καλό καί κάθε κακό βρίσκεται στήν αἴσθηση. Ἀλλά θάνατος θά πεῖ νά στερηθεῖς τήν αἴσθηση. "Οταν ἐμεῖς ύπάρχομε, ό θάνατος δέν είναι παρών. "Οταν πάλι είναι παρών ό θάνατος, ἐμεῖς δέν ύπάρχομε. "Ωστε ό θάνατος δέν ἔχει σχέση οὕτε μέ τούς ζωντανούς οὕτε μέ τούς νεκρούς. "Οταν θά πεθάνουμε, θά είμαστε ὅπως πρίν γεννηθοῦμε, δηλαδή τίποτα. Γενικά πρέπει νά πούμε ότι ή συμβολή τοῦ Ἐπικουρισμοῦ στήν καταπολέμηση τοῦ ἄγχους ἥταν τεράστια.

3. ΣΚΕΠΤΙΚΟΙ

Σκεπτικισμός είναι γενικά ή ἀμφιβολία γιά τό κύρος τῆς γνώσης, ἀλλά ώς ίδιαίτερο φιλοσοφικό ρεῦμα ξεκινᾶ στούς ἀλεξανδρινούς χρόνους. Ἡ προϊστορία του διαπιστώνεται στήν περιοχή τῆς ἀρχαίας Σοφιστικῆς, καθώς καί σέ όρισμένους ὄπαδούς τοῦ Δημοκρίτου καί σέ ἐκπροσώπους τῆς Κυρηναϊκῆς σχολῆς, ἐνώ ή ίστορία του ἐκτείνεται ἀπό τόν 3ο αἰώνα π.Χ. ὧς τόν 3ο μ.Χ. καί ἐπηρεάζει τή διαμόρφωση καί τήν ἐξέλιξη ὅλης τῆς φιλοσοφίας τῶν ἀλεξανδρινῶν χρόνων.

Τίς βασικές γραμμές τοῦ Σκεπτικισμοῦ τίς χάραξε ό Πύρρων ό Ἡλεῖος (360-270 π.Χ.), πού ἐκφράζει τήν πεποίθηση ότι γενικά ἀδυνατοῦμε νά γνωρίσουμε τά πράγματα. Κατά τόν Πύρρωνα δέν είναι μόνο οί ἐντυπώσεις διαφορετικές στόν καθένα, ἀλλά καί οι ἀπόψεις πού σχηματίζομε ὕστερα ἀπό σκέψη είναι διττές καί συχνά ἀντικρουόμενες· σέ κάθε ισχυρισμό, λέει ό Πύρρων, μποροῦμε μέ τό ἴδιο δικαίωμα νά ἀντιτάξουμε ἔναν ἄλλο. "Ετοι δέν μποροῦμε νά λέμε «τό χιόνι είναι λευκό», ἀλλά μόνο μᾶς φαίνε-

ται αύτή τή στιγμή λευκό, γιατί δέν ξέρομε τί ύπάρχει στό βάθος τῶν φαινομένων.

‘Η θέση αύτή ισχύει κατά τόν Πύρωνα καί στήν περιοχή τῆς Ἡθικῆς. Καί ἐδῶ ἀμφισβητεῖται τό κύρος τῶν ἀπόψεων πού ἔχουν ἡ ἀποδέχονται οἱ ἄνθρωποι. Γιά τά ἵδια πράγματα, ἔξηγεῖ ὁ Πύρρων, οἱ ἀπόψεις τῶν ποικίλων λαῶν εἶναι διαμετρικά ἀντίθετες. “Ο, τι στόν ἔνα λαό φαίνεται θεῖο, στόν ἄλλο φαίνεται φρικτό. ”Αν τό καλό καί τό κακό ἡταν «φύσει», ὅχι «θέσει», θά ἔπρεπε ὅλοι οἱ ἄνθρωποι νά ἀναγνωρίζουν ὡς καλό ἡ κακό τό ἴδιο πράγμα, ὅπως ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἀναγνωρίζουν ὅτι τό χιόνι τούς φαίνεται κρύο. ”Ετσι καί στό χῶρο τῆς Ἡθικῆς, καταλήγει ὁ Πύρρων, δέν μποροῦμε νά κάνουμε ἀξιολογικές κρίσεις, ἀλλά μόνο νά λέμε πῶς μᾶς φαίνεται τό κάθε πράγμα.

‘Η παραίτηση ἀπό τήν προσπάθεια νά ὄρισουμε τά πράγματα ὀδηγεῖ κατά τή σκεπτική ἄποψη στή γαλήνη τῆς ψυχῆς, στήν ἀταραξία. Αὐτό κατά κάποιον τρόπο φέρνει τό Σκεπτικισμό κοντά στή στωική φιλοσοφία καί στόν Ἐπικουρισμό. Θά νόμιζε κανείς ὅτι ἡ ἀδιαφορία γιά τή γνώση θά ἀπομάκρυνε τούς Σκεπτικούς ἀπό τήν πρακτική ζωή, ἀλλά αὐτό δέ συνέβη. ‘Η θέση τους σ’ αὐτό τό θέμα εἶναι: Στίς φυσικές ἀνάγκες ν’ ἀκολουθοῦμε τή φυσική τάση μας καί στά ἄλλα τή συνήθεια ἡ ὅ, τι μᾶς φαίνεται πιό καλό.

‘Ο Ἀρκεσίλαος (316-242), πού μετέφερε τό Σκεπτικισμό στούς κόλπους τῆς Ἀκαδημίας, ἀμφισβητεῖ στούς Στωικούς τήν ἐννοιακή παράσταση («καταληπτική φαντασία») καί τή γνώση πού βασίζεται σ’ αὐτήν, τονίζοντας ὅτι καμιά παράσταση βασισμένη σέ κάτι πραγματικό δέν εἶναι τέτοια πού νά μήν ὀδηγεῖ σέ κάποιαν ἄλλη ἔξαρτημένη ἀπό κάτι ὅχι πραγματικό. Στήν παρατήρηση ὅτι μέ τή ριζική ἄρνηση τῆς δυνατότητας γιά γνώση ἀναιρεῖ καί τήν ἥθική πράξη, ὁ Ἀρκεσίλαος ἀπαντᾷ ὅτι ἡ ἐπιθυμία ὀδηγεῖ στήν πράξη, χωρίς νά χρειάζεται ἐσωτερική κατάφαση. ‘Η θέση αύτή τοῦ Ἀρκεσιλάου τελικά μετριάζεται μέ τή θεωρία του γιά τό εύλογο, πού ὁ σκεπτικός τό ἀνεβάζει στό ὕψος ἀρχῆς γιά τήν πρακτική ζωή.

Συνεχίζοντας πιό διεισδυτικά ὁ ἐπίσης ἀκαδημαϊκός **Καρνε-άδης** (214-129 π.Χ.) ἀρνεῖται κάθε κριτήριο. ‘Η παράσταση, λέει,

πού γεννιέται άπό τήν αϊσθηση, μᾶς ἀπατᾷ συχνά καί ἔρχεται σέ ἀντίφαση μέ τά ἀντικείμενα πού τήν προξενοῦν, πράγμα πού σημαίνει ότι κριτήριο γιά τήν ἀλήθεια δέν μπορεῖ νά είναι κάθε παράσταση, ἀλλά μόνο ή σωστή. "Ομως ἐπειδή δέν ὑπάρχει παράσταση πού νά μή μᾶς ἀπατᾷ ποτέ, τό κριτήριο μεταφέρεται σήν κοινή, πού βέβαια δέν είναι «καταληπτική», δηλαδή δέν μπορεῖ νά συλλάβει τήν ἀλήθεια, καί ἔτσι δέν ἀποτελεῖ κριτήριο. Ἀλλά ἂν δέν ὑπάρχει ἐννοιακή παράσταση, δέν ἰσχύει ώς κριτήριο οὕτε ή λογική, γιατί καί αὐτή βασίζεται σήν παράσταση. Καί ἀφοῦ τρίτη δύναμη δέν ὑπάρχει, χάνει τό κύρος του κάθε κριτήριο.

Γιά τήν πρακτική ζωή ό Καρνεάδης προτείνει τό εύλογο καί διακρίνει τρεῖς βαθμούς του: Τήν πιθανή παράσταση, τήν πιθανή καί ἀναντίρρητη καί τήν πιθανή, ἀναντίρρητη καί γενικά ἐλεγμένη. Στή συνήθη πρακτική ζωή ἀρκοῦν οί παραστάσεις πρώτου βαθμοῦ· ὅταν ὑπάρχουν διαφορετικές γνῶμες, μεταχειρίζόμαστε παραστάσεις δευτέρου βαθμοῦ· μόνο στίς περιπτώσεις πού κρίνεται ή τύχη μας είναι ἀπαραίτητες παραστάσεις τρίτου βαθμοῦ.

4. ΝΕΟΠΛΑΤΩΝΙΚΟΙ

Μέ τό πέρασμα τοῦ καιροῦ καί τήν ἀδιάκοπη ἐπεξεργασία τῶν βασικῶν προβλημάτων στά ἐλληνιστικά καί στά ρωμαϊκά χρόνια οἱ διαφορές ἀνάμεσα στίς σχολές ἄρχισαν νά ὑποχωροῦν, ἐνῶ ἐγκαινιαζόταν ή προσπάθεια νά φωτιστοῦν οἱ ὄμοιότητές τους, γεγονός πού ὁδήγησε σέ συγκεραστικές τάσεις. Αὐτή τήν κίνηση τή λέμε Ἐκλεκτικισμό, καί ἔχει τή βαθύτερη αἰτία της στό γεγονός ὅτι ή πέρα ἀπό τό κλασικό μέτρο ζωή καί σκέψη μαζί μέ τήν ἀμφιβολία γιά τό κριτήριο τῆς ἀλήθειας ἀποτελοῦσαν θανάσιμο κίνδυνο γιά τή συνέχιση τῆς φιλοσοφίας. Αὐτό ἀνάγκασε τούς ἐκπροσώπους τῶν ποικίλων σχολῶν νά συσπειρωθοῦν γύρω ἀπό πανανθρώπινες πεποιθήσεις καί αὐταπόδεικτες ἀλήθειες. "Ἐτσι ὅ,τι καλό είχε προτείνει κάθε σύστημα γινόταν κοινό κτῆμα. Ἀπό τή συμβίωση ἀνατολικῶν μέ ἐλληνικές

Ιδέες δέν έμεινε άνεπηρέαστος ούτε ό ιουδαϊσμός. "Ετοι προέκυψε μιά ιουδαιο-έλληνική φιλοσοφία, πού δέν είναι άλλο άπό έκλεκτικισμό μέ τάσεις συγκεραστικές καί χαρακτήρα μυστικιστικό.

Ο Νεοπλατωνισμός είναι τό τελευταίο φιλοσοφικό ρεῦμα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου. Ξεκινᾶ τόν 3ο αἰώνα μ.Χ. ἀπό τήν Ἀλεξάνδρεια, ὅπου συναντήθηκαν ἑλληνικές καί ἀνατολικές ιδέες, καί σταματᾶ, ὅταν ό Ιουστινιανός κλείνει τίς φιλοσοφικές σχολές τῶν Ἀθηνῶν (529 μ.Χ.). Πρόκειται γιά ὑστατη συνθετική προσπάθεια, πού ἔρχεται ώς συνέχεια τοῦ Πλατωνισμοῦ καί τοῦ Νεοπυθαγορισμοῦ, συνδυάζει πλατωνικές, ἀριστοτελικές, στωικές, ἐπικουρικές καί σκεπτικές θέσεις καί ἐκφράζει νέα μορφή Ἐκλεκτικισμοῦ. Ως σύστημα ό Νεοπλατωνισμός δέν ἀποτελεῖ συμπίλημα ἀπό τίς ἀρχές πού πρεσβεύουν τά προηγούμενα, ἀλλά καταξίωση τοῦ φιλοσοφικοῦ παρελθόντος μέ τονισμό κυρίως τῶν ὄμοιων στοιχείων ἀνάμεσα στίς κλασικές θεωρίες καί παραμερισμό τῶν διαφορῶν τους.

Γενικό γνώρισμα τῶν Νεοπλατωνικῶν είναι ότι διακρίνουν στό ὄν πολλές ὑποστάσεις. Σύμφωνα μέ αὐτή τή θέση ἡ κάθε ἐπόμενη ὑπόσταση είναι γέννημα τῆς προηγούμενης καί κατώτερή της. Ἐπίσης κάθε μιά χωριστά ἀλλά καί ὅλες μαζί παραλληλα ἀνάγονται στήν πρώτη πηγή τους· καί ἡ ἀναγωγή αὐτή δέν είναι ἀπλῶς λογική ἀναφορά ἀλλά καί πραγματική ἐπιστροφή, γιατί οἱ ὑποστάσεις μέ μιά μυστική τάση πού τίς διακρίνει ἐπιδιώκουν νά ἐπιστρέψουν καί νά ἐνωθοῦν μέ τήν πρώτη πηγή τοῦ είναι.

Η ιστορική ἐξέλιξη τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας περνᾶ ἀπό τρία στάδια. Πρῶτα ό Πλωτίνος θέτει τίς βάσεις τοῦ συστήματος καί ό μαθητής του Πορφύριος τίς ἐπεξεργάζεται μᾶλλον μορφολογικά καί τίς προεκτείνει σέ κάποια δευτερεύοντα σημεία τους. "Ως ἐδῶ τά ἐπιστημονικά κριτήρια συνοδεύουν τή μέθοδο. Μέ τόν ἱάμβλιχο, μαθητή τοῦ Πορφυρίου, ἡ ἀνανέωση τῆς πολυθείας γίνεται κύριο μέλημα τοῦ νεοπλατωνικοῦ στοχασμοῦ εἰς βάρος τῆς καθαρῆς θεωρίας. Τέλος μέ τόν Πρόκλο σημειώνεται ἐπιστροφή στή μελέτη τοῦ Ἀριστοτέλη καί ἐνίσχυση τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου, ἀλλά ἡ γονιμότητα τοῦ ἀρχαίου πνεύ-

ματος ἔχει ἥδη ἐξαντληθεὶ καὶ τὸ κίνημα δέν κατορθώνει νά ξε-
περάσει τό μέτρο τοῦ Σχολαστικισμοῦ, ώσπου οἱ φιλοσοφικές
σχολές κλείνουν.

Ἡ παράδοση θέλει ίδρυτή τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ τὸν Ἀμμώνιο Σακκᾶ, πού δίδαξε τὴν πλατωνική φιλοσοφία στὴν Ἀλεξάνδρεια ὡς τὰ μέσα περίπου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ἀλλά ὁ πραγματικός ἀρχηγός τῆς σχολῆς είναι ὁ μαθητής του **Πλωτίνος** (205-270 μ.Χ.), πού γεννήθηκε καὶ μεγάλωσε στὴν Αἴγυπτο, ταξίδεψε στίς χῶρες τῆς Ἀνατολῆς, για νά γνωρίσει τή σοφία τῶν Περσῶν καὶ τῶν Ἰνδῶν, καὶ ἐγκαταστάθηκε στή Ρώμη, ὅπου δίδαξε ὡς τό τέλος τῆς ζωῆς του.

‘Ολόκληρο τό σύστημα τοῦ Πλωτίνου συγκεφαλαιώνεται στή θεωρία του γιά τίς τρεῖς ὑποστάσεις. Αὐτές είναι τό ἔνα («ἔν»), πού ταυτίζεται μέ τό ἀπόλυτο καλό («ἀγαθόν»), τό πνεῦμα («νοῦς») καὶ ἡ ψυχή τοῦ σύμπαντος («Ψυχή»). Ἀπό τό ἀπόλυτο ἔνα γεννιέται τό πνεῦμα καὶ ἀπό αὐτό ἡ ψυχή τοῦ σύμπαντος, πού είναι δημιουργός ὅλων τῶν ὄντων τοῦ κόσμου. Παράλληλος αὐτοῦ τοῦ δρόμου τῆς γένεσης ἡ τῆς καθόδου τῶν ὄντων είναι ὁ δρόμος τῆς ἐπιστροφῆς ἡ τῆς ἀνόδου. Αὔτος ὁ δεύτερος δρόμος ἐγκαινιάζει καὶ τόν περίφημο μυστικισμό τοῦ Πλωτίνου, δηλαδή τήν προσπάθεια μέ ἕκσταση ἡ ἄσκηση γιά ἔνωση τοῦ ἀνθρώπου μέ τήν πηγή τοῦ είναι, μέ τό ἀπόλυτο ἔνα.

Τό ἀπόλυτο ἔνα είναι ἀπλό καὶ τέλεια ξεχωριστό ἀπό ὅλα τά ὄντα. Δέν ταυτίζεται οὕτε μέ τό πνεῦμα οὕτε μέ τό ὄν, γιατί είναι πέρα καὶ ἀπό τήν ούσια ἀκόμα. Τό πνεῦμα είναι ταυτόσημο μέ τό ὄν. Αὔτο ἀποτελεῖ τό πρότυπο τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Τά ἀντικείμενα τοῦ πνεύματος, οἱ ἴδεις, είναι ἔνα μέ αὐτό. “Ἐτοι τό πνεῦμα είναι καὶ ἀπλό καὶ διπλό, γιατί τό ἵδιο είναι καὶ ὑποκείμενο καὶ ἀντικείμενο τῆς νοητικῆς λειτουργίας. Ἡ ψυχή τοῦ σύμπαντος είναι θεϊκή ούσια, ἔχει ζωή ἀπό μέσα της, είναι ἀθάνατη, ἀπλή, μοιρασμένη παντοῦ, καὶ ταυτόχρονα ἀκομμάτιαστη, είναι ἡ ὄργανωτική ἀρχή τοῦ ζωντανοῦ ὄργανισμοῦ, δίνει στά σώματα ζωή καὶ κίνηση καὶ είναι ἡ αἰτία τῆς ἐνότητας καὶ τοῦ σώματος τοῦ κόσμου.

‘Η θεωρία γιά τίς τρεῖς ὑποστάσεις είναι μέσα στό πνεῦμα τοῦ συγκρητισμοῦ τῆς ἐποχῆς της, ἐκφράζει τήν προσπάθεια νά ξε-

περαστεῖ ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στίς μονιστικές καὶ πολυαρχικές ἢ μονοθεϊστικές καὶ πολυθεϊστικές ἔρμηνείες, ἐξελίσσεται παράλληλα μὲ τὸ χριστιανικό δόγμα τῆς Ἀγίας Τριάδος καὶ ὡς ἔνα βαθύτερο ἐπηρεάζει τὴν τελική διαμόρφωσή του.

Μετά τὸν Πλωτίνο ὁ Νεοπλατωνισμός διαμορφώθηκε σέ σχολέας, τῆς Συρίας, τῆς Περγάμου, τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀλεξανδρείας, ἀπό ὅπου ὁ τελευταῖος ἐκπρόσωπός του, στίς ἀρχές τοῦ ἔβδομου αἰώνα, πέρασε στὸν κόσμο τοῦ Βυζαντίου μὲ τὴν ἐγκατάστασή του στὴν Κωνσταντινούπολη. "Ἔτσι ἐκλεισε ὁ κύκλος μιᾶς χιλιόχρονης προσπάθειας τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, γιά νά περιορίσει τὴν περιοχή τοῦ μύθου καὶ τοῦ φόβου, νά εύρυνει τά ὄρια τῆς συνείδησης καὶ νά δώσει στὸν ἄνθρωπο τὸ θάρρος νά σταθεῖ μόνος του ὅρθιος στὴ ζωῇ καὶ νά σηκώσει ὁ ἴδιος τὴν εὐθύνη γιά τίς πράξεις του, δηλαδή νά γίνει ἐλεύθερος. Καὶ ἡ προσπάθεια αὐτή δέν ἦταν χωρίς ἀποτέλεσμα, ἀφοῦ ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἐπιστημῶν στὴν ἐποχή μας, ἡ τεχνολογική πρόοδος, οἱ ἐλευθερίες καὶ οἱ κάθε εἴδους κοινωνικές κατακτήσεις τὴν ἀρχή τους τὴν ἔχουν στό φωτεινό πνεῦμα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γεωργούλης, Κ.Δ., Ἰστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, 1-2.

Ἀθῆναι, Παπαδήμας 1975, 850 σελ.

Τσάτσος, Κ.Δ., Ἡ κοινωνική φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων.
Ἀθῆνα, Δίφρος 1962, 324 σελ.

Θεοδωρακόπουλος, Ι.Ν., Μαθήματα Ἰστορίας τῆς Φιλοσοφίας
τῶν Ἑλλήνων. ሾθῆναι 1955, 55 σελ.

Βέικος, Θ., Οἱ Προσωκρατικοί φιλόσοφοι. Θεσσαλονίκη 1972, 286
σελ.

- Ντόκας, Άγ., 'Ο Έλληνικός διαφωτισμός. Η προσωκρατική φιλοσοφία.' Αθῆναι, Φένης 1961, 124 σελ.
- Τατάκης, Β.Ν., 'Ο Σωκράτης. Η ζωή του, ή διδασκαλία του.' Αθῆναι, Παπαδημητρίου 1970, 147 σελ.
- Μπαγιόνας, Α., 'Η πολιτική φιλοσοφία τῶν Κυνικῶν.' Αθῆναι, Παπαζήσης 1970, 115 σελ.
- Θεοδωρακόπουλος, Ι.Ν., Εισαγωγή στόν Πλάτωνα. Αθῆναι 1970, 382 σελ.
- Δεσποτόπουλος, Κ.Ι., Πολιτική φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος. Αθῆναι, Σεφερλής 1957, 133 σελ.
- Παπανούτσος, Ε., Τό θρησκευτικό βίωμα στόν Πλάτωνα. Αθήνα, Δωδώνη 1971, 163 σελ.
- Γεωργούλης, Κ.Δ., 'Αριστοτέλης ό Σταγιρίτης. Θεσσαλονίκη, Ιστορική καὶ Λαογραφική Ἐταιρεία Χαλκιδικῆς' 1962, 434 σελ.
- Μιχελάκης, Ε.Μ., 'Η θεωρία τοῦ Αριστοτέλους περί τῶν πρακτικῶν ἀρχῶν.' Αθῆναι, Κλεισιούνης 1961, 141 σελ.
- Φλωράτος, Χ., 'Η Αἰσθητική τῶν Στωικῶν.' Αθῆναι 1973, 165 σελ.
- Θεοδωρίδης, Χ., 'Ἐπίκουρος.' Αθήνα 1955, 416 σελ.
- Πεντζοπούλου-Βαλαλᾶ, Τ., 'Η ἐννοια τῆς ἐνάργειας στούς ὀρχαίους Σκεπτικούς.' Θεσσαλονίκη 1975, 364 σελ.
- Θεοδωρακόπουλος, Ι.Ν., Πλάτων - Πλωτίνος - Ὁριγένης. Αθῆναι 1959, 79 σελ.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Η ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ		Η ΑΤΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ	
1. ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ		1. ΣΟΦΙΑΤΗΣ ΚΑΙ ΣΟΦΡΑΤΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ	
Θαλής	π. 625-546	Λαϊκοί	Αρχαῖοι
· Άναξιανδρος	π. 610-546	Σωκράτης	Ζήνων
· Ανασκεύης	π. 585-525	Ξενοφών	Κλεανθής
· Άλλοι Έλλες		Μεγαρικοί	Χρυσοπότος
Ξενοφάνης	π. 570-470	Εύκλειδης	Μέσοι
· Ήρακλειτος	π. 540-480	π. 450-380	
Πυθαγόρειοι		Κυνικοί	
Πυθαγόρας	π. 570-496	· Αντισθένης	Παναττιός
Φιλόλαος	π. 474-388	Διογένης	Ποσειδώνιος
Συνδυσματικοί		Κυρηναϊκοί	
· Εμπεδοκλής	π. 492-432	· Αριστοπότος	Σενέκας
· Αναξανόρας	π. 500-428	π. 445-360	· Επίκηπτος
Παρμενίδης	π. 515-440	π. 412-323	Μάρκος Αυρήλιος
Συνδυσματικοί		Πλάτων	121-180 μ.Χ.
· Λευκιππος	5ος αι.	Σπευσιππος	4-65 μ.Χ.
Δημόκριτος	π. 460-370	Ξενοκράτης	55-135 μ.Χ.
2. ΣΟΦΙΣΤΕΣ		Εύδοξος	180 μ.Χ.
Πρεταγόρας	π. 490/85-420/15	427-347	
Γοργίας	483-376	π. 407-339	· Επίκουρος
· Αντιφόν	5ος αι.	π. 395-315	341-270 π.Χ.
Προδόκιος	470/60-(:)	π. 390-340	
· Ιππίας	5ος αι.		
Κριτίας	460/5-403		
3. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΠΑΤΙΚΟΙ		3. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΠΑΤΙΚΟΙ	
Πύρρος		· Αριστοτέλης	360-270 π.Χ.
· Αρκεσιλαος		Θεοφραστος	316-242 π.Χ.
Καρνέδης		Εὐδημος	214-129 π.Χ.
4. ΝΕΟΠΑΛΑΤΟΝΙΚΟΙ		· Δικαιαρχος	
Πλωτίνος		· Αριστοδένος	205-270 μ.Χ.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ

Θαλῆς ὁ Μιλήσιος	περίπου	625-546 π.Χ.
Ἀναξίμανδρος ὁ Μιλήσιος	»	610-546
Ἀναξιμένης ὁ Μιλήσιος	»	585-525
Πυθαγόρας ὁ Σάμιος	»	570-496
Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος	»	570-470
Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος	»	540-480
Παρμενίδης ὁ Ἐλεάτης	»	515-440
Ἀναξαγόρας ὁ Κλαζομένιος	»	500-428
Ἐμπεδοκλῆς ὁ Ἀκραγαντίνος	»	492-432
Πρωταγόρας ὁ Ἀβδηρίτης		490/85-420/15
Γοργίας ὁ Λεοντίνος		483-376
Πρόδικος ὁ Κεῖος		470/60- (;
Σωκράτης ὁ Ἀθηναῖος		470-399
Κριτίας ὁ Ἀθηναῖος		460/55/403
Ἴππιας ὁ Ἡλεῖος		5ος αι.
Ἀντιφῶν ὁ Ἀθηναῖος		» "
Δημόκριτος ὁ Ἀβδηρίτης	περίπου	460-370
Πλάτων ὁ Ἀθηναῖος		427-347
Διογένης ὁ Σινωπεύς	περίπου	412-323
Ἀριστοτέλης ὁ Σταγιρίτης		384-322
Θεόφραστος ὁ Ἐρέσιος		372/70-288/6
Πύρρων ὁ Ἡλεῖος		360-270
Ἐπίκουρος ὁ Ἀθηναῖος		341-270
Ζήνων ὁ Κιτιεύς		333/2-262/1
Κλεάνθης ὁ ἐξ Ἀσσου		331-232
Ἀρκεσίλαος ὁ Αἰολεύς		316-242
Χρύσιππος ὁ Σολεύς	περίπου	280-210
Καρνεάδης ὁ Κυρηναῖος		214-129
Παναίτιος ὁ Ρόδιος		185-109
Ποσειδώνιος ὁ Ρόδιος		135-51
Σενέκας		4-65 μ.Χ.
Ἐπίκτητος	περίπου	55-135
Μᾶρκος Αύρήλιος		121-180
Πλωτίνος		205-270

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Α'. Εισαγωγή

1. "Εννοια καιί ἀντικείμενο τῆς Φιλοσοφίας	5
2. Ἐπιστήμη καιί Φιλοσοφία	16
3. Ἡ ἀξία τῆς Φιλοσοφίας	23

Β'. Γνωσιολογία

1. Τό πρόβλημα τῆς γνώσεως	34
2. Πηγές τῆς γνώσεως. Οἱ σχετικές φιλοσοφικές Θεωρίες	40
3. Τό πρόβλημα τῆς πραγματικότητας τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου	57
4. Τό κύρος τῆς γνώσεως	73

Γ'. Ἡθική

1. Ἡ ἔννοια τῆς φιλοσοφικῆς Ἡθικῆς	83
2. Ἡθική συνείδηση καιί ψυχολογική συνείδηση	87
3. Παράγοντες τῆς ἡθικῆς συνείδησεως	96
4. Οἱ ἀξίες καιί τά συναφή προβλήματα	105
5. Οἱ ἡθικοί κανόνες	113
6. Τό πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως	115

Δ'. Αἰσθητική

1. "Εννοια καιί ἀντικείμενο τῆς Αἰσθητικῆς	125
2. Η Τέχνη	127
3. Τό Ὡραῖο	140
4. Οἱ Αἰσθητικές Κατηγορίες	147

Ε'. Ἡ Φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων

Εισαγωγή	155
1. Ἡ Προσωκρατική φιλοσοφία	161
2. Ἡ Ἀττική φιλοσοφία	172
3. Ἡ φιλοσοφία τῶν ἀλεξανδρινῶν καιί τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων	189

*Ἐξώφυλλο: Raffaello Santi. Ἡ Σχολή τῶν Ἀθηνῶν (λεπτομέρεια), τοιχογραφία,
Ρώμη, Βατικανό.*

024000025289

ΕΚΔΟΣΗ-Ε', 1980 ΑΝΤΙΤ. 80.000 - ΣΥΜΒΑΣΗ 3451/17-7-80

ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: Δ. ΒΑΣΙΛΑΚΟΥ & ΣΙΑ Ο.Ε.

Σπύρος Ι. Παπασπύρος
Ζωγράφος
Καθηγητής Εφαρμογών TEIγκ

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής